БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.
I 485/10

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.
Ч. .....

УЛАС САМЧУК

ВОЛИНЬ

II.

ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ

ДРУКАРНЯ „БІБЛЬОС" ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА 7.— ТЕЛ. 214-78.

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“

УЛАС САМЧУК

ВОЛИНЬ

РОМАН-ХРОНІКА У 3-ох ЧАСТИНАХ

ЛЬВІВ 1932—1935

06
10

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 10

УЛАС САМЧУК

ВІЙНА і РЕВОЛЮЦІЯ

II. ЧАСТИНА „ВОЛИНІ“

7499

Наук. Львів. обласну ім. 30(7) 1940р
арк 34

Бібліотека Наук. тов. ім. Шевченка у Львові

Львів. Бібліотека Ак. Наук УРСР

ЛЬВІВ 1935

Ш5(2=Ук)5-644

Світлій памяті моєї Матері.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5009

І.

Паринина Матвія цього року над Угорською долиною. Хомает-тоє і Кушка Іван, сусіди з обох боків, також тут мають своє пасвисько. Земля угорських селян широко й далеко розляглася. Долина, озеро, луги, пригірок, що луком вигнувся проти сонця, лісом темним, дубовим від північних вітрів заставився. Зруб під лісом на другому схилі і молодий березняк... Границя широка й твердо заросла морогом врізалася геть високо по цю сторону долини. На схилі кущі ліщини, молоді кучеряві дубочки. У кущах камінь здоровенний, ніби спина кита в океані, випнувся з землі, обріс мохом, порепався від вікових танців вітрів. З одного боку камінь зненацька урваний, ніби по ньому вдарили великанським молотом і відбили кусень, що вайлом скотився до долу та в непевності зупинився перед сіножаттю Михайла Турка.

Під урвищем скеля роздявилась і з її пащеки виріс коронатий дуб — розтятий громом на дві половині. Звідсіль і озеро видно. Впало з небес й розбилось на кільла куснів великанське дзеркало, а соняшні проміні водоспадом зливають схили з житом і маком польовим та волошками синіми, і трави з кміном, що вигнались ростом у пояс людини. Та з трав тих мало толку. Рікрічно, як виростуть вони до покосу, літні спеки зливу наносять і тоді озеро води свої невпинно лавою розправляє здовж, як глянеш долиною.

Трави тоді никнуть під водяною навалою. Брудні хвилі свавільно і дико рвуть береги долини, наперають на кущі вербозозу та вільхи. Мешканці трав — коники, комахи і все, що жило і раділо у джунглях долини — гибло нараз, неслося на хвилях у невідому безвість...

Страшна тоді ставала долина. Шуміли води, вільхи, шуміли дуби. Жито хилилося, колосся торкалось глинковатої землі, а маки передчасно обсипали свої барвисті шати.

Ні, ні!.. Не даремно бють громи і хмари наводять зливу. Коли води спадають, на поверхні притоптаних трав лишається риба. Нагальні хвилі масово виплюскують багацтво озера і, мов кусні срібла, лежать і тріпочуться на сонці безвладні тварини.

Тоді з Угорська й Тилявки баби, дівки, хлопці пастушки з кошами виходять і голими руками підбірають карасів та піскорів. При тому бої зводять за здобич угорщуків і тилявчани. Бере та сторона, яка подужає. Закон їх подібний законові хмари і буревію.

Але не тільки за це бились угорщуки з тилявчанами. Ні, ні... Не тільки за це...

Паринина Матвія, Івана Кушки та Хоми — ет-тоє межує

з угорськими полями. За межою поле покате до долу — тінь і мочар — власність Григорка, прізвища котрого ніхто не знає. Мужик багатий, ледачий і пяничка. Поле дерном вросло і в осени, коли збірали мізерний овес, паші було, хоч косу підкладай. Хто б не полакомився на таку пашу? І тилявчани випасали її. Угоршуки нераз силкувалися недопустити цих, але дарма... Знов бої. Ні одної рибки без бою. Ні одної стеблини паші... Так.

Але найважніше (і це з покоління в покоління): Володько цього року заприсяжний пастух. Чорний, пружний, вивітряне конопляне волосся, репані лапаті ножиська. Пасе шість корів дійних і четверо ялівнику. Це не Лебедщина і росходу тут — межа з межею сусідує — будь на сторожі!

Слава, що межує паринина не зі „шкодою". Межує з парининою, а на Ет-тоє пасе своїх четверо хвостяк „німий". Імя його Роман, але знають його, як „німий". Дебелий хлопчисько, лоб твердий, барви паленої цегли, ніби щойно з огню.

Від Кущиного сусідують два білоголові „мамині" лобурі тонкі і ніжні Хведько та Ілько. Худоби дванадцятеро, тому двох волочуться. Один не впасе, бо пас кожний на свому — це моє, там твоє, а по середині, дивись, чітка межа, креслена в плянах, законом великої держави суворо хоронена!

— І добре! — казав Матвій. — Ненавиджу отого спільного, того „людського"... На свому, хоч стань, хоч сядь, хоч покотом... Я пан тут. Так. Кожний має право кусник пана в собі мати...

Тому межу суворо берегли. Тому коло товару зіваків не корч і вуха май на двадцять пять... Паси на свому.

„Ах, коли вже воно скінчиться", — думає по соте чи тисячне Володько. Поле, поле й поле. По середині паринини буда, соломою крита. Там міх, там якісь латухи, там палиці з ліски, цяцьковані ножиком-рачком з червоною колодочкою, купленим за три копійки. Буревій, дощ, чи злива — буда сховає. Володько сам ставив, крокви збивав, лати краденими з двірських штахетів цвяхами прибивав і пошивав старими з панської клуні сніпками. На випадок „війни" з угорщанами дві схованки зручного каміння припасав.

Думи заважають Володькові, Кляті, дурні думи. — А куди, Рогата, щоб тобі очі злегенька, Бог дав, вилізли! —

Це саме тоді, коли думи вертілися разом з Тарасом Бульбою коло Дубенського форту, де славний батько нищив неславного сина за зраду.

— Хто то були такі запорізькі козаки? — питав Володько минулої неділі свою пані-вчительку, яку навідував і літом.

— Ее, то такі люди, що на Дніпрі січ свою мали і за землю руску та царя православного ляхів-ізуїтів, турків та інших невірних шаблями воювали...

— А що то є Україна? — питав він далі.

— Україна? То, кажеться, такая область над Дніпром, там коло Києва, чи що...

Неясні це відповіді, і цікавість далеко ще невдоволена.

— Во-лодь-кууу! Володь-кууу! — чує зненацька хлопець.

Зривається, бо лежав черевом на землі і пацав ногами. Мав саме за Рогатою бігти.

— Володь-кууу!...

— А чогооо?!

— Угорщукиии!

— Це Хведько. Товар його у долині над границею. Хведька видно за горбом тільки по пояс. Приложив долоню до рота і кричить... Небезпека! Сполох! Ворог на овиді!

Володько зривається і мов стріла летить над границю. За Рогату зовсім забув. З долини швидко одну по другій жене Ілько свою худобу.

Корови попутані гицають, як тільки можуть, з останніх сил, а Ілько газдилить по їх клубах палюгою. З другого боку німий, також відганяє скоріш свої корови догори від границі.

— До купи! Ільку! Згонь до купи товар! — кричить на бігу Володько. — Ти! Ти! — вимахує руками на німого і показує, щоб згонив і свій товар до буди. Той помічає і вихором летить на вказане місце.

— Гей, гей! — кричить Володько, розмахує товстючою палюгою і пре до границі назустріч воротові. За ним побіг Хведько, а далі німий.

Добігли до границі і зупинилися. Володько швидко дихає. На чолі піт. Перед ними Григоркове з нескошеним вівсом поле. З протилежного боку з гори від камінеломень пре в долину з десяток угорських пастушків. Вони пасуть на толоці, тому їх багато. В руках у кожного бук і торба каміння.

Побачили противників і зупинилися.

— Давай-даваааай! Давай-даваааай! — потрясаючи високо над головами буками, хриплими дикими голосами викрикують вони своє воєнне гасло.

„Приймати? Не приймати?“ — швидко працює Володькова думка, але німий уже белькоче і потрясає палицею.

— Давай-даваааай! — викрикнув Володько і добавив лайку.

А дерманці клинці,
пекли жабу в ринці,
всіх дерманців запрягали,
з печі жабу витягали!

Затягнули хором угорщуки. Така образа! Боже, така непростима образа!

А вгорщани шмаркачі,
пекли жабу у печі,
батька й матір запрягали,
з печі жааабу витягали!..

Відчитали їм Володько й Хведько. Таке нечуване зухвальство трох бельбасів зовсім роздратувало ворогів. Німий лопотить безупинно, розмахує товстючою своєю палюгою і готовий з копита кинутися в бій. Але Володько ні.

— Каміння давай! — гукнув він. Хведько кинувся до схованки по каміння. Цього цінного військового знаряддя по цю сторону обмаль, тому треба обходитися з ним обережно. Під час бою треба по можливості підбірати те, що накидає ворог.

А той пер вже що духу в діл до сіножатів. Ось вже гицають високою травою, добігають до Григоркового вівса і зникають. За пригорком їх не видно, тому напруження, поки вони вигулькнуть на цьому боці, ще більше.

Скільки їх? Раз, два, три — пять, що бігли з-заду, а спереді також з пятеро. Нападу треба сподіватися з боків і з переду.

— Держіться, хлопці! — затискає зуби та кулаки Володько. Німому наказ дивитися на правий відтинок, Хведька ставить на лівий, а сам в середині.

— Не підпускати до себе. Камінюками! На палиці не підемо... Вони нас злущать... Їх у троє більше...

І тут блискавично приходить Володькові нова думка.

— Сховаємся! — сказав він. — За гноєм...

На полі поскидано купками гній і хлопці миттю залягають за ними. Вискакувати зненацька, несподівано. Володько подасть знак.

Залягли. Очікування. Пражить сонце. Володько запер віддих і вслухується у кожний гамір, що доходить з долини. Серце нагально стукотить.

По небі нечуйно сховзають хмарки... Мертво, непорушно стоять дубки. Зелений їх лист відблискує промінем. У вівсі стрикотять коники.

Першими вигулькнули з-за горба ті, що бігли навпростець. Ліве крило пішло під гору яром, праве кущами, де розбитий камінь.

Просто через овес борсається трьох обвітрених чорнопиких з лишаями хлопчиськів. У руках буки. Вибігли на рівнину: — давай — даваай! — крикнули майже нараз.

Ніхто їм не відповів. Тиша. Всі три зупинилися. Віддаль від границі — раз кинути камінем.

— Хлопці, вперед! — викрикує Володько і зривається, мов опарений. За ним зривається Хведько, за Хведьком німий. Всі три стрімголов летять проти напасників.

Це було так несподівано для угорщуків, що вони не встигли кинути ні одного каміння. З місця пустилися навтіки. Стрібають вівсом, тільки постольці мигають та набиті камінням торбини гарцюють по задах. За ними навздогін летять камінці, а німий на цілу околицю реве своїм диким ревом.

— Стій! — гукнув Володько. З обох боків вигулькнуло ще кілька угорщуків, які, пригнувшись, пруть на допомогу своїм товаришам.

У віддалі сто кроків всі вони зупинилися. Володько і товариші вперлись у них гострим лютим поглядом.

Бац! — чіткий камінчик вирвався з руки угорського лівшуна, описав у повітрі криву струну і чвякнув у землю. Володько відступив лиш два кроки і піднявши, сховав його в кишеню.

— Кидай ще! Кидай, чортяча ратице! Рило твоє значно краще як у нашого кнура, — кричить Володько.

Німий жбурнув і собі камінчика. — Ти! Не кидай! — накинувся на нього Володько, показуючи на обмаль камінців. Хай вони, мовляв, перші кидають.

Це було гаслом наступу угорщан. Кілька камінів сипнулося на дерманців, які не встигали їх піднімати. Кожний мусів берегти себе від каміння...

— Гурааа! — крикнули угорщани і всі сипнулися вперед. Дерманці почали відбій. Камінці сипляться градом. Німий озвірів і готовий з буком кинутися на напасників. Але в той мент кругла камяна галька бацнула його в суглоб правої руки. Хлопець закричав. Володько шворно шпурнув камінчика і попав угорщука в ногу. Той присів одразу.

Та не встиг Володько повернутися на крик німого, як в очах його сипнулись іскри. Над самим своїм оком відчув гострий дотик камінця. Хвильку нічого не бачить. А коли відкрив очі, угорщани були під самим носом.

Дерманці рухнули навтіки. Угорщани за ними. Крик, свисти. Каміння сиплеться за втікачами. Володькові тече з чола піт і кров. Нагнув наперед голову, щоб краплини спадали на землю, хоронив сорочку від плям — мати не мусять знати. Нащо.

Аж на горі зупинилися. Угорщуки добігли до буди і там застрягли.

Володько нагнувся. — Ах, Боже! — вигукнув Ілько. — Володьку! У тебе ціле чоло розколоте...

— Ааа! То нічого. Але я й йому різнув. Бачив, як бебецнув... Як сніп. При по воду!..

Ілько пустився в Мозолянку по воду. Угорщуки гасали навколо буди і по хвилині з неї задиміло.

— Володьку, Володьку! — кричить Хведько. — Твою буду запалили!..

Володько глянув туди, тримаючи праву долоню над правим оком. Через пальці сочилася кров і маленькими пружками стікала і капала.

— От, зволочі! — з притиском вирвалось з його уст. — Васиилюю! Василюю! — почав гукати.

Дим над будою звівся, мов верблюд, двома горбами і все вище та вище відпихав блакить. Сонце смажило боки землі з найбільшою увагою. Навіть пільні коники цвіркуни і весь народ травяний середнього літа принишк.

А буда розпустила огненні крила і, здавалось, бажала під блакить за димом звестися. Василя тут ніде не було. Це Володько лиш так, щоб настрашити угорщуків, кричав.

— Чекай, чекай, стоболів тобі в ребра! — гукає Володько. — Ми ще вам покажемо!..

Але угорщуки виразно святкували свою перемогу і налюбувавшись видовищем огню, дико, різко викрикнули мерзенну лайку і побігли...

Бігли стрімко, сильно, як могли, ніби за ними хто гнався. Німий послав їм навздогін своє: — Та-та-ауааа! — та кілька камінчиків.

Ілько приніс у шапці воду. Гнався, мов навіжений, бо вода утікала. Володько мив чоло і ціле обличчя, але бракнуло води і він недомитий виглядав на недомальований образ. Ще раз погнав Ілька в Мозолянку.

А корови паслися разом. Небезпека ворожого нападу зєднала усіх. Підійшли до буди. Огонь, мов пес голодний, обглодував крокви та лати. Ні одної соломинки не лишилося.

У повітрі літали кусники ватри і чути запах згарених Володькових лахів, що були заховані в буді.

Разом з будою догоряв і день. Над лісом знялося сонце, бє боєм промінняним на всі боки; тінь від дубів довшає, сягає спочатку паринини Кушки, далі розтяглася й до Матвієвої. На угорських полях хтось виспівує протяжну, голосну пісню.

І коли сонце запало за ліс і увінчало його короною велитенської пожежі, до Володька вийшла Катерина, щоб допомогти пригнати до дому товар.

— А це ж хто такий дурний спалив буду? — здивувалась Катерина.

— Угорщуки. Напали на нас чорти і геть усе розбили, — каже Володько.

— А ви ж де були? Не могли їм накласти?

— Добре не могли. Їх десять, а нас три... Спробувала б ти їм насипати...

— А над оком у тебе що? Господи! А сорочка. Дадуть тобі мати... Камінюкою дістав, що? А що, коли б в око вгаздилив?.. Такі дурні хлопчиська.

— Ну, що ж... Війна...

— Війна, війна. Шмаркачі такі і вже війна. Аби вам нарізав у сіданку... Та як би нарізав, знав би один з другим, як воювати.

— Ет, що ти тут тямиш... А що ж? По твоєму вони нападають на нас, а ми... Що ми? Маємо їх ласки просити, що?

Корови вели повязаними на ланцюгах. Дорожинка вузька, то треба обережно. Дома „зводини". Зводили клуню і Матвій кликнув людей, щоб помогли звести стовпи та платви. Сам перевіз половину панської клуні, сам додав матеріялу, сам потесав, подовбав, поскладав, тільки сам не потрапив звести. Кожна сила має свої межі.

На зводини зійшлося доста народу. Гармідер, жарти. По праці вечеря і чарка. У хаті місця мало, тому зробили столи з дощок у клуні. Клуня велитенська, не дильована, одні стовпи, платви, бальки, та крокви. На крайній від сходу кроквi тичку з великою китицею цвітів прибили.

Обсіли навколо столу. Настя спідницю підтикала, рукави позакачувала і носить мису за мисою. Матвій ще не висох від поту, з прилиплою до спини сорочкою розливає горілку.

— Щоб сто літ стояла, повно кіп мала, ні грому, ні огню не боялася! — пив дядько Стратон. Гура!

— Гураа! Віват! Хай жиє! — підхопили хлопці.

Чарка за чаркою кружляла навколо столу. Побажання, жарти, а далі вдарили пісню.

Впала роса і туман спустився нечуйно та розклався вигідно над долиною.

Та туман яром котиться,
Гей! Краще жить нам хочеться!..

Зоря вирвалась з самої глибини неба і розтявши синю дорогу, внизалася у сталеву лісову стіну. Туди ж добігають, вдаряють і пінявою луною котять у глибінь хащі, яру розлогого парубоцькі підголосники. Стратонів Максим, Хомів Мирон, Василь, а за ними старші — збили вирву шалену, широку, незрівняну ні з чим.

Ет-тоє звівся за столом на куці у порваних штанях ноги. Світло лямпи бє в його заплилі маленькі очі і вони кліпають та горять, ніби сполохані, а шпаковатий його чуб задерся назад. Правиця з тяжким залізним пястуком звелася до гори і твердо лягла на ляду столу.

— Слухайте! Ет-тоє, хочу сказати... Цитьте там! Гей! Замовкніть! Хочу сказати... ет-тоє — ми „сьогодня“ звели клуню! Так. Ми звели клуню. Всі ми, всі що є ет-тоє за цим столом. Ми звели клуню Матвієві Антоновичу Довбенкові, который — всі знаємо — господар — дай Бог нам усім таким бути. Да! Ето вєрно. Господар він чесний, звєсно, порядошний і слово має тверде і важке. Скаже і руб'... Кожне слово — гроші... От все одно, що приміром, аблокат який, що перед самим судьйою царським встає і ріже межиочі правду. Бо де правда, там Бог, а без Бога ні до порога. Так сказано у святих древніх книгах...

А тому встав я сьодня отут, щоб якось, як то кажуть добрі люди, та й ет-тоє закон нашої землі хоче — встав, щоб випити ще одну чарку за здоровля нашого товариша і господаря Матвія... Многая літа!

На підпитку всі гримнули: Многая лііта, многая лііта! — Стратон аж руку підняв, ніби регент і розмахував нею поволі за співом.

Матвій заскочений і зніяковілий. Його дебела постать заовтузилася по-за плечима гостей... — Ет, — помахував він незручно лівою рукою, бо у правій пляшка з горілкою... — Все то нідочого... Ет!... — і знизував вибитим плечем. — Чоловік, знаєте, — казав він — на те й родиться, щоб бути добрим і порядним господарем... А що ж, а як же-ж!... А я робив, скільки міг... Діти виростуть, хай далі роблять... Так.

А Володько, попривязувавши ланцюгами корови, жадобо накинувся на миску паруючих галушок з молоком.

— Господоньку, Господоньку! — загомоніла Настя, глянувши на його чоло. — І хто тебе отак позначив? Ти, вітрогоне!

Володько краще змовчить. Сидить на порозі, брудні коліна повилазили зі штанів, на колінах гаряча миса. Сьорбає її і наслухує гармідер в клуні.

І приємно йому бачити батька і його радість. Здається, Матвій святкує якийсь особливий урочистий день. На рожеватому тлі вечірнього неба чітко зарисовуються темні верзерунки кроків його будучої гордості — клуні.

О півночі люди розійшлись і рознесли по хуторах свої виспіви. Ще довго собаки гавкали, ще довго то там, то інде знімався і падав невтомний уривок пісні, ніби борюкаючись з упертою тишою, освіченою тяжкими, мов мідь, відливами місяця.

Завтра буде знов день. Встане сонце і встануть люди. І Володько також встане після настирливого матірного: — А вставайно... Вставай!... Чуєш, ти?

— Ах... Я ще трошки посплю... Ви вже подоїли корови? „І як їм хочеться так рано вставати“ — подумає він.

— Ну, ну... Ти но вставай. Он уже всі погнали... Сонце вже он куди вигналось...

Він підніме і розтрощить тяжкий камяний сон і вмиє холодною росою, зібраною з листя маку: руки, очі, побіжить по молодій конюшині, щоб освіжити набряклі за ніч ноги.

А поки що він спить так міцно і так невимовно солодко. Матвій спить також. Спить на дворі під недавно зложеною повіткою. Настелив на тріскач соломи і логовисько готове. Спить, як і завжди, горілиць. Сіре пасьмо місяця прорвалось через дірку повітки і всілось плямою, мов розбещений кіт, на твердій його бороді.

—о—

Довжелезна, широка тінь Жолобецького дубового лісу швидко коротшала. Над лісом спялося безліч невидимих жреців, які урочисто зносили на небесне склепіння велитенське огненне світило.

Земля тріпалась, мов піймана пташина, розгортала окраси, бреніла барвами. Нивки поля, мов багатокольоровий прапор, маєстатно маяли своїми просторими полотнищами.

Володько бадьоро ступає босими ногами по сухій, холодноватій дорожині і веде на ланцюгу четверо — цугом худоби. За ним Катерина ще четверо тягне.

Йде близько коло корови Лисої. Праву руку положив їй на хребті. Це велика червонавої масті з лисиною на голові, спокійна з добрими дурноватими очима тварина. Належить вона Катерині, бо дістала від діда Юхима, коли відходила від нього.

З Лисою звязана Манька. Вона дуже подібна на ту, яку колись продав Матвій на купівлю землі. Така саме на масть, та саме порода, навіть куцохвоста. Ці дві корови — гордість Матвієвого господарства. Решта — дрібніщі, хіба ще Рогата.

Корови повільно і байдуже ступають. Їх широкі ратиці потріскують від великого тягару.

День буде жагучий, як і всі попередні. Гарячі проміні стрижуть прудко по рештках роси, яка цієї ночі надто неврожайно випала. Лиш червінь сонця і загар місця, на котрому воно припяте, підкреслено голосять непевність дня, якусь зміну, якусь ворохобню...

— Ах, коли б дощ... Так його, людоньки, треба... Так, чуєте, тошніла Настя.

— Дощу треба! — казав Матвій, при зустрічі з сусідом. — Земля, як гніт, тверда.

— Ну-да, ну-да! Дощику брак, — відповідає сусід. — День по-дню пражить, як у пеклі.

Володько це чує зо всіх боків впродовж тижня. Пашня завчасно поспіє, не наллється й засохне зерно. А цеж відомо...

І коли пасе товар він, час від часу позирає на небо, на хмарки, що викочуються з-за лісу. Дійшовши до півнеба, вони розпливаються. Хлопець схвильований. Він має досить цікавих особистих справ, які безперечно його захоплюють, але „брак дощу" турбує його навіть тоді, коли про це не думає. Ціла його істота відчуває „брак дощу", бо це відчуває земля, жито, пшениця, корови і все живе. А хіба ж він не одно, не цілість з тим усім, що його оточує?

На згарищі своєї буди, свого, як він назвав, куріня, стояв довго і з болем у серці міркував над тим, як помститися над нахабними напасниками. — Чекайте! Прийде лиш осінь... Тоді побачимо...

Пригнав „з роси" раннім, бо сонце смажило, як у кітлі. Задумав обсадити садок дубочками, але для того треба їх виплекати. У одному куті саду завів шкілку і зносив туди з лісу молоденькі дубочки. Обережно з землею викопував малюсінькі деревця, приносив у шапці додому, садив рядочками і поливав. Та не дивлячись на удатність, з якою він пильнував своєї шкілки, дубочки в більшості одразу вянули, жовкли і курчились листочки, а після майже всихали. З жалем і болем дивився хлопець на вмираючі деревця, які він любив і плекав. Треба було йти знов у ліс і приносити нові на місце завмерлих.

— Що то ти там ото вичвораєш? Ти!? Камлуку ти! Думаєш, що тут ліс виросте? — журила його мати... — Краще он пішов би та ряднисько зіллячча коровам припер. Пригнав з паші, як дошки... Не бачиш?

— Я думаю, — розважав Володько, — що дубочки в господарстві пригодяться. Хіба ні? Виростуть, а ліса тоді не буде, вирубають.

Мати всміхається і відходить. А батько взагалі не мав часу до таких справ втручатися. Дяка Богу, має досить клопотів, аби тільки голова та руки витримали.

„На день" погнав Володько, коли над лісом від заходу купчились потужні кусні вайлуватих хмар. „Ах, коли б вони не розійшлися... коли б не розійшлися? — думав.

Ступав бадьоро, радісніше. Сонце оточене зі всіх боків. Воно вперто змагається з велитенськими, сірими хмаринами, що бажають наповзти на нього і задушити...

Іди, іди, дощику,
Наварю я борщику...

Поставлю на вербі,
будуть їсти гороб'ї.

Щей останеться тобі... — виспівує Володько. Він задирає високо голову і впиває погляд у хмари. І вони його, здається, слухають. Повільно, мов отара летючих мамутів, зсовуються кострубаті велитні і зливаються в одну сталевої барви масу... Знизу висуваються ще й ще хмарини. Барва неба темніє. Повітря застигає, лиш час від часу, ледь помітно, гусне то знов рідне, ніби там вгорі хто по ньому топчеться і душить.

І коли небо приймає барву старої бронзи, коли починає вирувати, вибухають перші упередливі громові рокоти. Сонце згасло нараз. Шарпнувся вітер. Знов і знов на чорноті неба хтось блискавично креслив і стерав огненні знаки.

Фіїі! Фіїіі! — Бразнув вітер. По дорогах піднялася курява. Верхи дубів розпатлались. По житах і пшеницях заплигали зграї лютих тигрів. Володько не стоїть, не сидить. Він бігає, стрібає, голосно виспівує якусь пісню, яку щойно видумав і яку зараз забуде. Голос його бореться з вітром. Волосся, сорочка рвуться з намагою зірватись і відлетіти під хмари. Корови злазяться до купи...

Крап-крап, крап... Одна, друга, десять... На відкриту голову луплять хльосткі краплини. Тріснув грім — гуррур! — покотилося горою... Хтось відкрив там заставу і дощ прудкий, скісний, змішаний з градом сипнув на землю...

Володько нижиться... Міцніше, міцніше! По чуприні, на чоло, щоки і бороду течуть потьоки. Сорочину промочило одразу. Тіло чує холодні струми води, яка стікає по ногах до долу. Небо рішуче розбурилось і громи вигравали свою велику музику, що так підходила до сіро-бронзових дубів, розбурханих тигрів.

І Володько не відчуває прикрості. Навпаки. Йому здається, що це ще мало. Йому далі співати хочеться і коли б дощ не так плюскав у рот, він заспівав би щось подібного до того, що діється навколо.

Буревій так само зник, як і навалився. Остання черевата хмарина відкрила сонце і воно бризнуло на світ свою горіючу міць. Бризнуло світлом, теплом, розсипалось барвами коштовних камінів по всьому, що росте. Бризнуло, щоб підняти з долини і з-над Жолобецьких та Угорських лісів тяжечі валуни туману.

Озеро вже вилилось і вода свавільно толочить трави. А навкруги свіжо, невинно, так ніби волошки, маки і все, все зненацька відчуло молодість і засміялось дзвінким радістним сміхом.

Другого дня ранком Матвій квапиться обійти поле і поглянути на те, що полишили вчорашні веремії неба. Гей, гей! Усмішка широка сама напинає уста. Роса дзвенить... А пшениця, різал'ма, таки вилягла. Казав не давати гною... Кілька кіп полеглиці буде... — міркує. А жито муром стоїть, лиш дещо вклонилося сходові, по котрому вже гарцює свавільне сонце ранку.

Зідхає широко, легко. Мязі курчаться, мов у молодого. Ноги

несуть самі довгою, росяною межею — вздовж, впоперек і назад вздовж.

Чудесно! Рости, рости! Клуню клав не для грашків. Вміститься живого золота досить. Ось тільки стріху пошиє, та дещо нових делів з осичини наколе та подилює, бодай від „фронту“... Хай хоч від дороги вигляд пристойний прийме... А збіжжя увійде до неї... То, що увійде, то увійде...

II

Прийшла цього гарного літа війна.

Шлях від Кремянця до Шумська не битий, але широкий. Від Матвієвого хутора пішов він просто полями на схід і врізався в саму гущу жолобецького лісу.

Одного ранку виїхав звідти козацький полк. Коні гиржать, списи відблескують у сонці, шаблі брязчать. Курява від комонників товстою ковдрою криє стерні і півкопи на ліво. Люди там, жінки з пишними грудьми, підтиканими спідницями, позакачуваними рукавами, діти-пастушки, старе й мале збіглось до шляху.

Коні ритмічно помахують головами, прихають... Спітнілі їх сперса виграють вальками випятих мязів. Копита мягко топчуть шлях і збивають куряву.

Вершники бадьорі й веселі. Гору кучерів над лівим ухом криє напнутим дашком круглий кашкет, який дивом-дивним тримається потилиці. Через груди навхрест рушниця, шабля і „патронташ“. Ширізні штани з червоними лампасами.

— Дальоко єщо австрієц?

— О, далеко! Там, — махали люди рукою...

— Ей, красотка!.. Пайдьом с намі!.. На нємца!..

Дівчина закриває хвартушком очі. — Йдіть самі... Хіба вас мало?..

О, не мало. Їдуть — лава за лавою — міцногруді, усміхнені. І де ті коні плекалися, яка земля їх викормила? Боже, яка та, мабуть, велична земля!

До дому верталися люди поспіхом. Хтось засапаний, без кашкета, пробіг полями. — На сходку! Всі на сходку! Війнааа!

Війна, війна! — Пробігло полями. На магазинському чорному зрубі приліплена широка „бамага обявленіє“. Така саме „бамага“ на церковних воротях і коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевности. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло „шкальні“ збори. Старшина читає в голос царський наказ. Дехто кашкета стягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження долоні.

— Так, значить, „перший разряд — червоно-білєтчики“ завтра раненько, з харчами на три дні, виїхати до воїнського начальника — закінчив своїми словами старшина.

На дерманських хуторах „перворазрядчиків“ усього один —

зять-приймак Тараса Здорова, що оце к Великодню з Манджурії, де служив пограничником, вернувся.

Нічого сказати — пристойний і поважний „москаль“. Одяг темносиній з зеленими нарукавниками та вильотами. Параска Тарасова ходила, мов пава, коли біля неї побрязкував острогами її довгоочікуваний...

І от на... Але, що ридала — що голосила, руки ломала і билася об землю. А він її піднімав, на руках ніс, цілував при всіх — малих і старих. Коло шкальні чекають, тримаючи у кулаках пужална, підводчики. Вози високо вимощені. Коні байдуже помахують хвостами. „Перворазрядчики“ вириваються з обіймів матерей, жінок, наречених. Підводи рушають. Голосні виспіви ридань зносяться над селом.

А шляхом з Жолобецького лісу знов висунулись полки. На цей раз піхоти... Йдуть і співають...

— Москалі! Москалі йдуть! — пронеслося селом. Володько, Хвидот, Хведір, Ілько і все, що могло бігти, біжить назустріч „москалям“.

„Ва-ку'... Да ва кузніце!
Ва-ку'... Да ва кузніце...
Ва кузніце маладиє кузнєци.

Виривається з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок — „вєщевой“. Через плечі навскіс згорнута колачем „шинеля“ з підвязаним до неї „котьолком“. На голові кашкет з овальною трьохбарвною „кокардою“. На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокирки. Все нове, все щойно одягнене.

Спереді їдуть баськими випасяними кіньми надуті старшини, При боці у кожного шабля, мапа і далекогляд.

— Ой, йой-йой! Скільки їх! — вирвалося у Володька. Передні вже на верству від лісу, а задні ще Богзна де. Йдуть, йдуть. Брязчать котьолки. Рота за ротою виступає з лісу. Пісні, жарти. Одна рота нарізує веселої. Звинний, барчистий з кирпатим носиком „москалик“ вибиває спереду гопака.

— Браво-браво, Бондаренко! Дай лиха закаблукам! — підбадьорує його якийсь „прапорщик“ в окулярах.

А Бондаренко витупує тяжкими, закуряними чоботиськами, виплескує в долоні. Піт з нього ллється зливою, промокла навильот „гімнастьорка“, кашкет ледь тримається на злиплих пасьмах волосся.

Спереду чути команду. Роти зупиняються. Відпочинок. Бондаренко відгуляв своє...

— Маладец, Бондаренко!—підходить до нього старшина.— Вот тєбє руб' на водку! А как водку тєпєр черті пют, а чесним людям не дают, так вип'єш чаю. Понял?

— Так точно ваш' бродь! — тягнеться Бондаренко.

— Спасіба!

— Рад стараться ваш'-бродь!..

На право й на ліво дороги стелиться по стернях воячня. Деякі біжать далі, ген туди в долинку. — Ех, води! Дай, браток, води! Сонце смажить навмисне. Від Матвієвого хутора бігом несуть дві відрі води. Ніби сполохана зграя зелених птахів, все зірвалося і пре назустріч воді.

— Варатіїісь! Сукіни сини! Стоооой! — горлують старшини. Дехто зупинився, але інші біжать. Відра з водою тримає Катерина. Сотні рук з „баклажками“ простягнулося догори.

— Води! Дай, брат, один глаток!

— Нє лєзь! Куда прьош! Нє відіш, челавєк упал... На голову !...

— Сукіни сини, всю разбєрут! Чернушка, дєвушка-красотка! Остав для меня!..

— Задушите! Назад! — гукає Катерина. Дружнім хором матюків заревіла воячня. Задні перли наперед, середні назад. По середині, облита водою, з порожніми відрами, Катерина.

З'явилося кілька вершників на цибатих огирях. Замаяла над головами нагайка.

— Разайдіісь! Разайдіісь, сукіни дєті!..

Щастливий воячисько з розхрістаними волохатими грудьми дістав повну баклажку води і, перевернувши її над головою, виливає все у широко відчинений рот. Зненацька вершник. Нагайка знялася і сперезала голову вояка. Баклажка випала з рук. На обличчю різкий знак, а вояк труснув головою, вдарив матом і здивувався.

— За что? — Хотів було змахатися.

— Марш, сволоч! Нєльзя піть води! Слихал?..

Володько надзвичайно здивований таким видовищем. Так бити просто по лиці... Ні... Цього не можна зрозуміти... А той клишавий дурень нічого. Подивився зляканим сірим поглядом, витягнувся, мов стовп. Вся вода з баклажки на землю витекла.

А люди біжать зі всіх боків на „москалів“ дивитися. Крик, лайка, запах поту і відпадків. Війна.

За піхотою посунула гармата. О, таких коней Володько і ніхто інший з його приятелів ніколи не бачив. Коні, так коні. Копито, мов баняк. Шість таких потужних звірів тягнуть гармату. Круті верчені посторонки пружньо натягнуті. Велитенські колеса повільно котяться по мягкій дорозі.

Дванадцять батерій пройшло. О, як заговорять вони десь там за Почаєвом!

„Пішет, пііішет цар германской,
пішет рууускому царюоу...
Я Рассєею завоюоую.
Сам в Расєею жіть пайду...

Виспівують гарматчики...

„Отвєчаает цар наш бєелой,
Ми Расєеї нєдадім;
Собєрооом ми войска много
Пайдьом нєеемца воюваааать...

Львівська державна наукова бібліотека
№ 5009

Ніч впала, а військо все сунуло. Сунуло, мов хмара, без кінця і краю. Де його стільки набралося? Звідки? Ціла земля, небо, дерева, все ніби змінилося. Все принишкло, заніміло. Лиш військо одно — рота за ротою, батерія за батерією, ескадрон за ескадроном, мов залізна топлена маса, плило в пащеку заходу, над котрим розгорялась неймовірна в розмірах і барвах пожежа.

Другого дня неділя. Сонце встало, як і завжди — весело, барвно і свавільно. Військо урвало свій похід. Лиш дорога, втоптана тисячами ніг, зберігала слід особливого значіння.

Матвій вигнав на поле товар, лишив там Катерину і вернувся. Зняв свою святочну одяжину, кашкета зеленавого сукна з пружнім сталевим обручиком в середині. Раз-два шурнув по ньому щіткою...

— Підеш до церкви? — питає Настя. — Сьогодні у нас не правиться... (Звикла якось до того, що не кожну неділю правилось у свому селі).

— Піду до Башковець. Може почую що... Володьку! Не хоч зі мною?

Ого! Чому ні. Володько звинувся, мов опарений.

— Ось тільки трохи помию ноги, тату! — аж викрикнув.

— Ну, скорше. Поки його дійдемо.

Йшли селом, після долиною, лугами з покошеною осоковитою травою. Йшли майже мовчки стежкою. Матвій спереду, а Володько за ним. Матвій крок, Володько два, але хіба що...

— А як ви, думаєте, тату? Побють наші австріяку? — питає хлопець. — Халєра така. І чого йому від нас треба...

— Може й побють... Хто наших коли побив? Чого треба? Хліба. Всі на наш хліб зазіхають. Тям це...

Село Башківці впялося, мов кліщ, між двох розток долини і добігає під „казьонний" ліс. Церківця ніби забавка. Маленька, ледь визирає з патлатих лип, що оточили її навкруги. Під липами цвинтар: хрести скісні, безладно розсипалися...

Народу зійшлося досить. Служба тягнулася довго, а по службі о. Клявдій вийшов над церковні східці і заговорив: — Милі брати і сестри во Христі! Хмара велика насуває на Руску землю. Ворог лютий, нехрист германець вже протягнув свою ненажерливу руку, щоб загарбати наше добро, нашу землю, нашу худобу, наших жінок і дітей. Люті полчища, як сарана, насуваються на нас з огнем і мечем та несуть смерть... Усьому смерть! Усьому живому — смерть і руїну. Вже опалилося небо пожежами, вже полилася вчора наша невинна кров, вже заянчали наші діти, катовані лютими звірськими мадярами. Вже тяжка ганьба торкнулася наших дочок і сестер... Наші святині, храми батьків опоганено, оплювано. Мадярські полчища нагадують оті татарські орди, що колись, у давнину, летіли на нашу велику землю, нищили, плюндрували її, брали в брань жінок, дітей, старців, над якими творили діла сатанські. Жінок гвалтом ганьбили, дітей били об камінь, а чоловіків нечуваними тортурами змушували до каторжної служби у своїх царствах.

Ото ж встаньмо дружньо всі, як один — старий і малий, каліка і здоровий, багатий і вбогий для захисту нашої батьківщини Росії. Встаньмо всі за її честь і славу нашого батюшки царя православного. Не дозволимо нехристові посміятися над нашими святинями, над могилами предків наших. Не дозволимо злому ворогові сягнути на нашу свободу, за яку довгі віки лилася кров наших славних батьків, дідів і прадідів — християн православних.

Хай не буде ні одної душі між нами, хто б не пішов на брань велику, хто б пошкодував для спільного добра чи то коня свого укоханого, чи себе самого. Не плачте жени і не ридайте. Знайте, що нема нічого гіршого над неволю, а той, хто впаде на полі брані за віру, царя і батьківщину, дістане від Найвищого Царя небесного вінець вічности. Будьмо всі мужні і готові, бо ворог коло воріт, ворог під вашою брамою. Його дикі орди підступають все ближче і ближче і, можливо, поки наспіє наша „доблісна“ армія, ворог „вторгнеться“ у наші володіння. Але будьмо мужні. Дивімся просто небезпеці у вічі. Принесімо сьогодні гарячу молитву нашому Отцеві Небесному, Господеві милосердному, щоб він збавив нас і наших дітей від гладу, потопу, огню і меча ворожого. Приготуйте усі ваші вози із добром вашим, щоб коли ворожа хвиля нахлине, ви могли знятися з місць своїх і відійти у глуб' матері Росії, яка знайде для вас притулок і хліб насущний. І я піду з вами також. Як добрий пастир череди ніколи не покине своїх овечок, так і пастир стада духовного не лишить в небезпеці свого місця. От прийшли телєграми, що ворожа кіннота розїзджає вже за Іквою, що розвідка їх була вже у Березцях, а це чотирі верстві за Кремянцем.

Ото ж не дрімайте! Не лякайтеся і не плачте! Будьте готові на все. Підем в глуб Росії, не дамося ворогові на посміховисько. За нами цар і Бог. За нами велике христолюбиве воїнство наше. Впадімо на коліна, здвигнім руки до неба і воздамо Небесному Цареві наші полумяні благання, щоб Він милосердний зниспослав на наше воїнство перемогу над ворогом і супостатом — во імя Отця, і Сина, і Святого Духа — Амінь.

При цьому о. Клявдій підняв високо руку з хрестом і благословив людей. Все рухнуло навколішки. Жінки залилися голосним плачем. Почалась панахида за перші жертви, за віру, царя і батьківщину на полі брані живот свій віддавшії. Тужливе „Господи Помилуй“ — пронеслося над головами людей. Он мати горне до лона свою дитину, а великі сльозини витікають з її очей і котяться глибокими зморщками до бороди. Он дід — сивий, як голуб, припав чолом до порога, б€ засохлим кістлявим кулаком свої груди. Молода смуглолиця дівчина тисне до грудей обидві долоні, ніби там огонь, який пече і який треба здушити.

А сонце дивилося і завзято мовчки пекло. Небо майже чисте, лиш пара суковатих незграбних хмарин і це все.

Люди понесли під свої стріхи жахи і ридання. А в селі нова несподіванка. На „маказині“ знов виліпили наказ — вибіратися.

Матвій уважно прочитав усі літери, усі знаки. Хотілося, хоч маленьку ключечку знайти, щоб зачепити на ній свою надію. Дарма. Йди, господарю, витягай воза, клади на нього своє господарство, чіпляй за люшню твою худобу і їдь.

Їдь, куди хоч. Світ без кінця.

Матвій ступає в поле. Йде стернею між півкопами. Став і глянув на захід. О, ні! Ні! Коли ти хоч вже конечне, щоб я покинув цей шматок землі, то зроби так, щоб провалився він і на його місці повстало море. Хай хвилі гуляють тут, ніж ворожий чобіт, що топтатиме цю скибу, де кожна грудка напоєна моєю кров'ю.

Півсотня років стелиться поза мною і я згадую кожний день, як згадую болючий зуб кожну секунду. О, це вже ні! Підходь армієї — сто тисяч, я стану проти і хай сто тисяч куль бє в мої груди. А місця цього я не дам! Я завоював його! Я — Матвій Довбенко!

Я не видирав його ні від кого з рук. Я заплатив! Так, — кров'ю, шматками власної плоті, ріками поту! Як хто сміє загарбати мені це!?

Лицем до заходу звернувся, кинув зір з-під насупленого чола. Постать мимохіть вирівнювалась і долоня корчилась у жилавий пястук.

— Йди, вороже! Ходи за власним кінцем, стань на цю гарячу ниву, яка спече тебе і зотлить твої кості. Ні одної скиби ворогові! Ні одної груди своєї землі! Геть!

Коли б мав дорослого сина, сказав би: — бери хлібину на три дні і йди під „ружо". Земля охорони потрібує. Коли б сам міг двадцятку років з плеч скинути, став би також у лаву. Земля потрібує охорони!

Сотня за сотнею років йшли над землею і лишали на ній свої знаки з огню, з заліза; лишали наш дух тут... лишали кості безлічі поколінь. Чуєте? Хто сміє вирвати нам з-під ніг цю віковічну підставу?

Ступає далі Матвій. Поле перегортає перед ним сторінку за сторінкою, мов якась велитенська книга. Тут стерня до зяблі готова. Там конюшина насінна з поруділим твердим, як камінці, головям. Там озимина буде — жито, вусата червона пшениця... А он, над Мозолянкою по чужих полях, в гурті корови пасуться. Здалека, це ніби зграя птахів і дим там довгим рукавом розтягнувся — видно, огонь кладуть пастухи.

І обійшов Матвій також свої нові будинки. Кожна цеглина тут власною рукою кладена, кожний диль, кожний вбитий цвях... Ех... Так і бачиш, як молот вганяв його у платву. Подався на садочок. Щуплі незміцнілі щепки тримаються, обнявшись перевеслом з кілком. Це Матвій їх у землю ввігнав і змусив стояти, рости... Так, це ж він...

Приходить Стратон.

— Ну як? Що ж? Поїдемо?

Зморщки на Матвієвому чолі вирівнялися. Брови опустились зовсім низько. Уста скривилися.

— Хіба що мене звідці міною зірвуть... Хіба тоді, — заявив він.

— А там он люди буди на вози рихтують...

— Буди. Те ж видумали. Будочний народ... Цигани, — грім вас побий! — і сплюнув.

— Думаю, каже він, сидіти тут, аж стрільно загуде над коміном... Подумайте, куме, яка дурна сторія... Бачили ви, скільки ото вчера і передвчера пересунуло перед очима? Бачили, скільки того пішло? І кацапи, і наші, і татари, і козаки, і хто тільки там не був! І тут відступати? Віддавати на поталу все! Тьху! — бий тебе сила Божа! — коли ми вже не зможем вишпурнути від себе якогось клишавого австріяку!

— Так. Жалько й обідно. Дійсно... Але все одно „наша“ візьме...

Матвій знизнув плечима і мовчав. Стратон Бога вмішав, каже: — прогнівили! Хіба-ж до тепер знали люди, що є Бог? Хіба коли він, один з другим, згадав це слово? Ну от... Маємо. Війна. На тобі нове лихо на голову.

Розійшлися дядьки поночі. Шляхом знов військо потягло. За військом цивілі обозники на возах, не таких, як у нас, ні... Київці на гарбах. Здорові мужчини, кажуть, тиждень в дорозі. Коло кожного воза кілька коней, мов мопардів, привязані. Матвій і не думав, що десь така безліч коней є, і то все, як кінь, то кінь.

Місяць жарить. Курява високо зводиться і пудрує поля. Пісні, гармонія... Спати в таку ніч — не заснеш. Тисячі дум лізуть в голову, крають мізок. Як страшно, як неймовірно страшно, хочеться жити й рости.

Не дивлячись на все, другого дня Матвій не одразу, як звичайно, подався в поле, а виволік з клуні воза і почав обглядати його. Потрусив за кожне колесо — чи не хлябає. Після одно за другим знімав з возів і пробував букші. Порішив також на всякий випадок драбини міцніші дати. При цій роботі кпився сам з себе. Насмішкуватий гіркий вираз не сходив з його обличчя. Що його на той візок забереш? Куди поїдеш?

Настя й собі не переставала лементувати, тошніти, ломити руки: А куди? А як? А що ми там робити будемо? Куди нас поженуть і де на нас оте лихо, оте нещастя вискіпалося?

Василь і Катерина працюють в полі. Хвидот відноситься до всього байдуже. Володько весь цікавість. Він розуміє чудесно положення. Він знає, що значить покинути доми, залишити все на знущання, плюндрування, але його тягне чомусь далі, туди... Ну, хай! Ну, хай щось станеться... Хай люди вовтузяться, ворушаться. Буде зміна, рух, буде безліч цікавих переживань.

А москалі йшли... — Нєбось... Ей, матушка, не плач! Чево, глупа, ревьош? Вот как падайдьом, как суданьом етаво самово!.. Пусть устоїт, — пусть папробуєт устоять!..

— Ех, москалики, москалики! Відженіть від нас оте лихо, оту мару!.. Кажуть, уже чули, як „горудія“ стріляють...

Настя поїть москалів молоком, кормить яєшнею. А їх безліч... Йдуть, йдуть, безупинно ніч і день йдуть...

З початку йшли лавами, без зброї. Зброю діставали у Кремянці. Після і зброю несли з собою, через плече на ремені з голим „штихом". Йшли в розстрільну полями, ярами, лісами. Кажуть, шпіонів шукають. Кажуть, німець безліч шпіонів наперед вислав і вони швендяються скрізь, то жебраками, то черницями, то селянами.

Одного разу прибігли засапані пастушки з лісу: — там хтось під кущем сидить. Такий бородатий чоловік з торбою, сидить і книгу в руках тримає. Ми злякалися і втікли.

— Шпіон! — загули люди. — Чомуж ви москаля не кликнули?

— Не було.

— Ну, то ходім! Раз-два!

Коли прийшли, там лиш місце. Шпіон зник. Не дурний він там сидіти.

Хоча і був наказ вибіратися, ніхто з села не рушився. Дехто навіть буду на віз поклав і шлеї попричіплював. Але ніхто, крім родини священика й поміщука, не рішався кинути рідну хату. Та й не було видно потреби. Паніку відступу робили самі свої — інтелігенція. — Вони, — гуторили дядьки, — різун його ма', тільки нам баки забивають. Не даймось, не даймось! А самі, диви, за власну шкуру тремтять...

А чого тікати? Військо йде на захід... Ніякої „опасності"... Тьху!

Стратон майже що дня Матвія навідує. Прийде і чергову видуману новинку принесе.

— Чуєте? Погнали! Кажуть, уже під Вільговом!..

— Ого! Здорово! А хто казав?

— Телєграма. Шкалічник телєграми дістає. Горілку всю заборонили. По цілій Россєї ніхто не сміє пити... І правильно... Так і тра... А що? Хіба я не казав. Еееє! Куди там отим австріячкам. Кажуть, на станцію у Кремянці цілий „ошалон плєнних" привезли. Наші, кажуть, тільки підійшли з „орудіями", тільки хотіли вдарити, а вони всі з окопів гульк! Пан ваш!! Ваш пан! І всі „оружіє" об землю і руки в гору. Ну, а нашим що? Забрали без бою полк і пішли далі. А люди з них все миршаві. А смердять — страх! Кажуть, мадяри так смердять, як жиди...

Кажуть, сам Ніколай Ніколаєвич „у ставку" приїхав. Царя ждуть, чи що... Війна скоро кінчиться. От пройдуть наші до Вєни і баста.

При цьому Стратон дрібно з приємністю засміявся. Він курить товстючі папіроси. Під носом вуса зовсім пожовтіли. Пальці рук ніби обсмалені патики.

— Сміха було, як розказує один різник з Бережець. Каже, увірвались австріяки до них... Одразу кури, гуси дерти, дівок чіпають. Та від Кремянця їхала пів сотня козаків. А це ж, знаєте?... Коні у них... Треба, як птиця летить, треба, лекше кота ступає,

а треба — до землі, як людина, приляже... Так от козаки у дві фалянки... Як розгорнуться, та як гикнуть! А мадярчуки тільки „майн лібер Гот“... Тут їм такого перцю всипали, що вони аж мулу в підштаники напустили. От так креснули... Я вам кажу — іскри сипались. А наші уже в Галіції, а там також, кажуть, сам наш народ. Ніколай Ніколаєвич „возваніє“ видав, що від нині весь рускій народ від Карпат до Камчатки — все під рускаго царя руку підходить... От-воно... Да!...

Матвій понуро стоїть. Права його нога виставлена наперед. Голову опустив, підтримуючи бороду двома — великим і вказальним — пальцями лівої руки. Слухає Стратона задумано... — А я вам кажу, — нарешті ніби прокидається він, — що добра нічого чекати. Будемо зрештою бачити... А поки що підемо в поле... Ми також вояки. Мусимо день у день на стійці бути... Що ж.

І вони йшли в поле. З поновною силою і красою зустрічало воно своїх володарів і разом своїх рабів. Двадцять вісім кіп жита поставив Матвій, двадцять пять пшениці. Сорок вісім кіп вівса. Це вам не жарт. Таких скарбів він ще не мав у руках. А тут вибірайсь... Хм!... Теж видумали. Міліонна армія і вибірайсь...

—о—

Дні чергою посуваються наперед. Перед Чесним Хрестом „новий набор“. Від Василя, Здорового зятя, нема ніякого „звєстія“. Пішов у „перші бої“ і хто знає, як... Параска червоні очі носить, ото чуєте, нічого перед собою не бачить... Що тобі день, що ніч ридає. Лікера, мати її, також плаче.

Другий набор загорнув Бондарцевого Мирона, дебелого і вісповатого брата Кирила Деберного — Арйона, який, кажуть, разом з Гнидкою Матвієве сало з бодні витащив. — Бодай його перша куля неминула, — винесла свій суворий селянський присуд Настя. Але важне, що забрали Єлисейового Василя.

Ціла Матвієва родина любила Василя, як свого. Сам Матвій радів племінником більше, ніж своїми дітьми. Ніякої справи не було, щоб він не порадився з Василем. І тепер його забрали. За два тижні прийшов лист з поворотньою адресою: „Саратов, 151 пєхотний полк, пєрвая рота, пєрвий взвод“.

Тепер черга за другим сином Хоми — ет-тоє — Корнієм, за Ониськовим Нестором. А зо старших, мабуть, як перший Іван Кушка, а далі Запорука Кузьма і Стратон. Обидва однолітки синьобілєтчики. Гнидка, хоч і молодший, але який з нього воїн з перебитими ребрами. Має білий білєт, хіба в „нестроєвую роту“.

Мирон і Василь попали в один полк і навіть в одну роту. Писали що „дуже гонять“, бо за три місяці мають відставити їх на „германскій фронт“.

Пішла також мобілізація на вози та коні. Тут в першу чергу потерпав Стратон. Його жеребці найліпші, найкращі на цілім хуторі.

Десятник обійшов усі хати і наказав такого то числа усім їхати до волости. Була то неділя — гарний, соняшний осінній день. Ворота кожного подвіря відчинялися і з них виїзджали

підводи. На вигоні збірка. Довжелезна черга возів, а спереду староста і один стражник. Вози і коні кожний приправив так, щоб якнайменше звертали на себе увагу. Матвій і колеса поміняв. Дав старі, розхлябані. На коні портяні, від Бог зна коли заховані, шлеї напяв. Шлеї вузькі, тиснуть коням шиї, але якось видержать.

Коли сонце піднялось, велитенський обоз рушив з села. З Матвієм їхав також Володько, щоб „на возі посидів". Їхали до Білої Криниці через поля, через „казьонний" ліс.

„Зборний пункт" призначили на полях перед казармами. Широченна долина. Шістнадцять сіл зїхалося сюди нараз. Як сягнеш поглядом, — вози й вози. Дядьки ходять, здоровкаються, але на ярмарок це не походить. Нема ліворантів, запалу, биття в долоні, могоричів. Кожний, хто має ліпші коні, потерпає, що розлучиться з ними, як стій та й дивись.

— Ех, дядьку Стратоне! Підуть ваші шпачки „нємца воювать"... — підходять до Стратонових коней дядьки, з насолодою поплескують долонями по їх тлустих задах...

— Ну, що ж, — розводить руками Стратон. У очах його видно біль. Коні любив над усе. Ще в Дермані на „трох десятинах", і то добрі муцики держав, а тепер, хоч у фаєтон запрягай. Шиї, мов лебеді, вигинають.

Матвієві також „нічого собі", але одна сіра кобила ще молода, а карого коня можуть записати „в обоз". Стратонові „в кавалєрію" напевно підуть.

По середині площі мобілізаційна комісія. Села підїзджають по азбуці. Так само й окремі господарі. До Тилявки черга прийшла аж пополудні. До того часу Володько встиг досить набратися нових вражінь. Оглянув, хоч правда здалека, військові казарми, ходив до цегельні з височенним коміном. Коло Матвієвого воза ціла зборня. Гуторять про війну. Вже, кажуть, Гнат Чорноокий, швагер бабиного Івана, ранений прийшов „на поправку". Куля попала йому в правий щелеп, вибила кілька зубів, але кість якось лишилась ціла. Ранили його аж десь за Львовом. Кажуть, був великий бій. Кинулися на австрійські окопи, вибили з них „панів" і заняли. Стрілянина втихла. „Солдати" відпочивають. Гнат лежав догори і курив цигарку. І тут проклята куля якось в самий окоп, ніби з неба, бацнула.

Володько слухає такі оповідання з насолодою. Він уявляє собі бої, наступи „наших", мертвих, ранених...

— Ах, що того отією залізницею вчера повезли... Що його повезли. Тридцять ешалонів ранених. Все на Київ, все десь туди. Ех, перекалічать народу, говорив якийсь місцевий дядько.

Що тобі день, що ніч, — продовжував він, — усе безупинно везуть: туди здорових, назад калік.

— То звєсно! Війна...

— Тилявка! Тилявка! Наступай! — чути викрик старости.

Дядьки уривають гуторку і спішать до своїх возів.

— Андрущук Полікарп! Скорєй! Мігом!...

Андрущук Полікарп, грубенький шпаковатий дядько, хапається за віжки, цвьогає батогом по конях і підїзджає...

Руки його тремтять, сидить напружено. Коні його і не злі, і не добрі. Підходять військові, міряють зріст, дивляться на зуби, випробовують силу ніг.

— Нє гадітся! Паєзджай! Слєдующій!

„Слєдующій“ Антощук Петро. Попередній тим часом дістає посвідку, що відбув мобілізацію з поміткою категорії його коней.

Матвій часто протискався наперед, щоб побачити, які коні приймають. Виявилось, що такі, як його, не підходять для війська. Поки що це перша мобілізація і вибірають самі найкращі.

— Довбєнко Матвєй!...

— Єсть! Вйо! Вйо! Скорше! Треба спішити, бо ще дуже багато людей. Хто підїзджає повільніше, того підгонить нагаєм козак. Володько сидить на возі за батьком.

Коні тільки поміряли. Не підходять. Малі. Далі не дивилися. Віз не годиться.

— Отвалівай!...

Дещо гірша доля піткала Стратона. Його зупинили на довше. Міряли, обдивлялися. Стратон весь, як на шпильках. Вся надія на те, що „шпак“ не має ще досить літ. Але „старший шпак“ підійшов у повноті під міру.

— Годєн! Кавалєрія! Отвалівай!

У Стратона затремтіли уста. Він нервово сіпнув за віжки, і навіть чомусь цьвьогнув батогом по конях, чого ніколи не робив. Не міг ніколи вдарити коня. Кінь мусів бути такий, що від одного — вйо! — йшов.

— Нє бось, атєц! Дєньгі достанєш... Другую лошадь купіш! — говорили йому старшини. Коли відїхав на бік, де зупинялися ті, у яких „записано“, до Стратона підійшло багато людей, підійшов Матвій і, не витерпівши, обережно, щоб не підлізти якому сердитому козакові під ноги, підійшов Володько.

— А скільки дадуть? — питали Стратона.

Той часто, ніби соромлячись, кліпає очима й говорить: — А хто його знає... Ось дали „бамажку“... Йди з нею тепер, домагайся... А може ще в шияку наженуть. Таке то...

— Но, то вже ні. Рублів вісімдесят дадуть.

А все таки шкода.

— То тепер ще нічого. Ще вибірають... Тепер тільки первий сорт збірають... От що то далі буде...

— Добра не буде... Це знаємо...

Володько в той час уважно розглядає „принятого“ Стратонового шпака. Гарний, статочний кінь... Рівний, як панна. Дивиться собі весело і байдуже, високо піднявши легку з нагостреними вухами голову.

Він зовсім, мабуть, не знає, яка доля чекає його. Ось був у Стратона. У нього стайня у старій батрацькій кухні. Тепла, простора, чиста. Стратон ходив за ним, як за дитиною. Син його

Максим що дня ночує коло коней, щоб було, боронь Боже, хто не виволік їх.

А тепер ось тут... А завтра? Хто знає. Заберуть, відвезуть у гори Карпати, де „Солдатскіє кості под снігом лежать", як у пісні співають.

І дадуть того шпака якомусь воякові. Той осідлає його і поїде „в атаку". Це, мабуть, не проста річ... А коневі що? Байдуже...

— Гі-гі-гі! — довго і протяжно зненацька загиржав... Кілька разів поворушив гострими тонкими вухами. Ніздрі роздуваються також неспокійно...

„А може він також все розуміє"? — думає Володько. „Може він чує... Хто його розбере?!"

До дому верталися не всі разом. Їхали, хто коли хотів. Коней і возів „приняли" мало. Матвій не втратив ще нічого.

III

Осінь проходить майже спокійно. Розпочалася школа. Учила сама учителька, бо учитель пішов до Кремянця, щоб висвятитися на диякона. Кажуть, щоб не йти на війну. „Псаломщик" також почав частенько їздити до Кремянця і також в короткому часі почав відпускати коси та одягати довгий з широкими рукавами одяг.

Наука Володькові одна забава. Ходить уже з ним і Хвидот, пішло двоє дівчат Тарасових — Устя і Мотря. Пішла Кузьмова Ганна, Іванів Хведір, Хомів Олексійчик... Ціла армія школярів з одних дерманців.

Володько „старий" школяр — другогрупник. У нього вже не порожня торбина, як у першогрупників. О, ні. У нього торбина набита книгами. Там „Закон Божій". Там читанка, рік II. Там „задачнік" з мудрими задачами на додавання, віднімання, множення і ділення. Там навіть „Граматіка рускаво язика" зі „склонєніями і спряженіями". А щоб більше було книжок, так Володько завсіди брав у книгозбірні якусь „інтересну" книжечку почитати. Бо що йому наука? Чистий тобі плювак. Сів, прочитав і є...

Робили школярі війну. По виході зі школи ділилися на германців і „наших" і давай. Поки ще був учитель, то за війну суворо каралося. Учителька також не любила давати попусту, та хіба ж тут справишся з отими бельбасами. Почали робити, що їм хочеться.

Спочатку були це „бої під Львовом". За германців одерадівці. Ті засідали за хатою старого Соловея і підходь тільки. „Наші" ведуть наступ. Львів готовий розсипатися в руїну, але не здатися. Та й „наші" не дармують. Снігові кулі заліплюють стіни, двері, вікна. Ось бренькнула тахля. З дверей вириває ться Соловей, хапає коромишляку і, як є у одній білизні з розхристаною пазухою та матнею, накидається на фронтовиків.

Ті розсипаються, мов розірвана шрапнеля.

— Ааа, руки б вам покорчило! — трагічно-урочисто проголошує старий. — Ааа, сто-сот чортів ув вашу ма'!.. Стоїть, очима сірими водить навкруги, розчухрана його сива грива має на вітрі.

А ті кляті, ті розпрокляті... Доганяй їх. Але коли б тільки піймав кого... О, Соловей жартів не знає. Як звезе кого через спину коромислякою, як обамбурить... Клякнеш одразу до землі.

Але завзяті вояки цього не лякаються. В скорім часі Соловеєва хата перетворилася у неймовірну фортецю Перемишль. Воєнні операції набирають особливого гарту. Збивають снігові „укріплєнія", стягають „крепосні орудія". Одерадівці готові життя своє віддати, а не піддатися. Сововей безрадний. Не хватає добірних побажань, босий ганяє по снігу з коромислом... Навіть до старости зі скаргою звертався.

— Ооота клята байстручня! А бодай вам, Господоньку поможи, вязи позвертало. Бодай би вам руки потрощило!..

До справи встріває Соловеїв син Овсій. Цей з батьком „на ножах", але далі терпіти нема сили. Бої набирали таких розмірів, що їх жертвою ставали усі плоти.

Овсій скидає попругу, засідає десь за кутом і коли „наші" входять в запал наступу, а германці вперто захищаються, вибігає зненацька з засідки. Горе тому, хто попадався у його цупкі, жилаві руки. Все одно, хто — германець чи „наш". Не розбірав. Ліпше буде Содомі і Гоморі в день страшного суду, ніж хороброму оборонцеві „Перемишля" у Овсієвих руках.

Одначе це не дуже впливало на хід боїв. Овсій в решті решт також діставав досить. Одно те, що його плоти уявляли собою дуже сумну картину на землі, було для нього доброю нагородою за своє нечемне обходження з хоробрим воїнством.

І нарешті Перемишль „впав". Школи в той день не було. Учнів поставили в парі, сказали взятись за руки, втицьнули кожному в руку клаптик трохкольорового паперу і повели „слухати благодарственний молєбен".

О. Клявдій говорив про „наших непобідимих героїв", які здобули найбільшу твердиню ворога.

Володько слухає з надхненням промову священика. Він уявляє собі ту твердиню такою, як та у Дубні, яку здобув колись зі своїми козаками хоробрий Тарас Бульба.

У скорім часі з'явилися у школі великі барвисті картини з написом „Бой рускіх под Перемишлем". Володько ще більше переконався про хоробрість рускіх. На картині купа москалів, які буревієм, майже один другому по головах, мчать у „штихову атаку". Лиця їх суворі, сильні. На плечах гора вояцького знаряддя. Напроти них в купі, де намальована потрощена гармата і забитий ворожий кінь, в неладі тікають австріяки. Рускі колють ворогів „штиками", з боку наскочили козаки, які січуть їх шаблями, мов капусту.

Одночасно з цими картинами з'явилися книжечки про Хороброго донського козака Кузьму Крючкова. Сам вісімнадцять

німців забив. Коли напали на нього прокляті нехристи, Кузьма Крючков сік їх шаблею. Але шаблю вибив йому ворожий кінотчик. Хоробро відбиваючись від ударів, козак колов ворогів списом. Не стало списа, козак стріляв. Шістнадцять ран дістав могутній герой, але ворогів знищив.

У „госпіталі", де лежав Кузьма Крючков, велика метушня. Всі хочуть побачити неймовірного козака. Сама цариця довідалась про чини хороброго і забажала його відвідати та обдарувати подарунками. Козак дістав з рук цариці святу іконку і портрет царя з власноручним підписом. Коли цариця запитала, які він має ще бажання, козак відповів: — скорєй на фронт, что-би умєрєть за вєру, царя і атєчество.

Читали ці книжечки у школі, читали по хатах. Жінки слухали і жахалися, чоловіки кліпали очима і довго розмахували руками, вихвалюючи такого надзвичайного козака. Навіть Матвій зворушився, але чомусь у нього вирвалось: „еее, може такого козака зовсім і не було"...

Володько аж гнівався за це на батька. Як то не було? Раз про нього так докладно написано. І станиця, де родився, і імя його батька та матері. Як би то так дурили...

— Дурять, — не згоджувався батько. — Багато дурять. Он у японську війну тільки й писали, що „наші" бють, наші беруть в полон, наші наступають, а що вийшло... А чому? Бо брешуть, бо неправдою хочуть народом правити... От воно...

Такі розумування батька Володькові не зовсім довподоби, хоч він проти них не може нічого сказати. Може й так... Хто його знає... Війна — річ не проста, раз там стільки людей убивають.

Ще перед Різдвом прийшла звістка „що Кузьмів зять Василь поляг у первих боях". Також дуже прикрі відомості про Єлисєєвого Василя. Матвій навмисне їздив до Дерманя і те, що почув, було дуже сумне. Хто його знає, чи жиє. Пішов у бої під Варшаву і невідомо, де подівся. Про Хомового Мирона було „звєсно", що „впав". Під Варшавою у атаці від німецького „штиха" погиб. Товариш один, що ранений на поправку прийшов, на власні очі це бачив. А про Василя невідомо нічого. Чи погиб, чи в полон попав. Це було ніби в лісі, так десь над ранок. Кажуть, німці несподівано напали. Сім лав скосили кулеметами, але вони йшли без кінця. Василь, ніби, знаходився у „зводі", який пішов у протинаступ. Це було на взліссю і німці оточили їх. Василь ніби сховався у дуплявій липі, але невідомо, що далі, бо від того „зводу" осталося тільки двоє людей.

Володько ніколи не плакав, але слухаючи оповідання про Василя, не міг стримати сліз. Йому було надзвичайно шкода Василя. Він виразно уявляв собі його в бою, де „свищуть кулі, рвуться снаряди". Навколо купи мертвих, а між ними певно і Василь. Той, який колись найбільше пестив Володька, той, який колись, коли Володькові вдарив кінь у око, казав: „Ну, все було б добре, тільки кепсько, що так знівечило нашого Володика. Ти мій маленький цвяшечок"...

Володько добре памятає ці слова. О, він їх ніколи не забуде... Ні, ні!

І Мирон упав. Шкода і цього. Колись мало не бився з батьком за гній, але то було колись. А тепер... Боже... А такий здоровило був... Рудоватий, міцний карк зі срібними волосинками. Великий хвалько... Але все таки, як писав колись Василь: „на одній кроваті спалі, вместе за родіной дальокой тужілі". Дивно, що за „родіной тужілі", ніби Саратов їм не „родіна", ніби то не за неї цілу, велику, безмежну вмірати йшли.

Сам Хома почув вістку, мовчки підняв правий кулак і витер очі. А лівою шапку зняв. Після у великий мороз коні запріг і пятдесят верстов до Дерманя поїхав, щоб з „очевидцем", як було діло, поговорити. Очевидець Кулешик, однорічник Мирона, і оповів усе, що знав про німця, про штиха, про кров, що ротом і носом хлинула з нього. Бондарець вернувся назад і голова його посивіла подвійно.

А про Василя ніяких чуток. Навіть Кулешик нічого не знав. Знав, що первий „звод" пішов у контратаку, а що далі? Хто може сказати. То ж, чуєте, війна.

Одарка всі ночі проплакала. То ж був її перший, добрий, працьовитий, розумний. Люди його любили і він людей. Може в полон попав? О, Боже! Та ще й до німців. Чому якраз до німців, ах, чому?! Кажуть, то самий крутий народ. То ж вони будуть його мучити, катувати. Того доброго привітливого з синіми ясними очима хлопця, який навіть нікого поганим словом не назвав, худобини не образив.

Плаче Одарка, так плаче, що Господи. Почав їй навіть ввижатися. Боялася у темноті сама лишитись. Ввижався їй обвішаний торбами, як жебрак, обдертий, голодний з впалими очима. Мамо! Так і чула це слово. Ти родила мене, ти ночей не спала, кормила, доглядала. Вирятуй мене!...

А Єлисей недільними ранками старого дідового, у шкіряних політурках, „Каноніка" до рук брав і тремтячим протяжним голосом акафист Ісусу Сладчайшему вичитував. Читає книгу, а сльози по рудій бороді спадають. Давав і на молебен, але хто знає, чи живий. Навіть не знаєш, чи записувати в „Грамотку", чи ні. Сестра Палажка від плачу червоні очі мала, чорні одяги носила. Після очі розболілися і мусіла звернутися до лікаря.

— Останній раз, люди мої, бачила в Здовбунові, — оповідає крізь сльози Одарка. Перед Різдвом пише він, наш голубчик: „любі і дорогії мої папаша і мамаша. Наше ученіє уже скінчилося і ми, такого то й такого числа, будемо через Здовбуново на германськой фронт їхати. Приїдьте, то зобачимося".

Як же не поїхати. Напекла я, що могла — мазурків на маслі, курочку, (тут Одарка сякає у запаску носа і витирає очі), Боже, Боже! Взяла, чуєте, ковбаси, шинки, запріг старий коні і нас троє — „він", я та Палажка, виїхали. До Здовбунова 16 верстов, а тут заверюха така знялася, що світа не видно. Дорогу замітає, свище, реве... Конята ледве, ледве тюпкають. Приїхали

ми туди... А на станції москалів... Господи! Ані стати нема місця. А поїзди все їдуть, все їдуть. А „їх" там сердешних повнісінько понабивано. Одні туди, а другі назад. Тяжко ранених везуть... Ох, що я там надивилася. Серце окипає, як згадаєш. А на дворі аж пече мороз. Москалі їдуть, руками вимахують — прощай, мамаша. Я плачу, Палажка плаче, старий тупцяє валянками по морозі. Людей, як і ми, з усіх сіл понаїзджало. Матері падають.

І що то там за „позіція", і нащо та, чуєте, війна? І нащо там того народу стільки — тьма тьменна, як хмари, як води. Все, кажуть, на Варшаву.

Дивимося ми, розпитуємо, коли то 151 полк їхатиме. Чекаємо, день тягнеться, мороз дошкуляє, ноги одмерзають... Боже мій милий! Вечір приходить, ніч, а його нема. Нема та й нема. А я цілісінький день рисочки в устах не мала, і не кортить нічого... Навіть забула, що їсти тра... Все очікую, все жду. Цілісіньку ніч в товкотні, в тісноті на зачовганій підлозі просовались. Світає, день... А його нема... А що, як вони вже проїхали? А може в дорозі задержались. Хто його знає. Старий все розпитувати ходить. Кажуть чекати, приїде і 151-й. Але коли. Ми уже й стояти не маємо сили. А додому не хочеться. Здається, до смерти чекала б на нього, хай краще вмерти, аніж не бачити.

Ждемо ще день. Вечоріє. Старий турбується за коні. Овес вийшов, сіно вийшло. Ще померзнуть на морозі. Почав він розпитувати скрізь у вищого начальства, кондукторам у руку — тому карбованець, тому два... Кажуть почекати ще і перевели нас до якоїсь теплішої хати, а коні також десь там під накриття затягнули.

Йде найвищий начальник. Старий шапку зняв: — Ваше високоблагородіє! Скажіть, прошу вас, чи буде сьогодні 151-й полк їхати. — Та три рублі йому в руку тикнув. Взяв той три рублі і десь побіг. Каже — зачекайте. — Побіг, думаємо, і три рублі побігли, але ні... Видно якась чесна людина, (хай йому Бог дасть здоровля)... Вернувся і каже: — 151-й полк скоро приїде. Він мав приїхати ще вчера, але через сильні навали глибоких снігів спізнився.

Ооо, вирвалось у мене. Хвала тобі Боже! А холод, аж до кісток допікає. Але вже не йдемо до ждальні. Вже стоїмо і ціпнемо на пероні. Старий десь окропу роздобув і ми з Палажкою трохи цукрованої води випили. Стало дещо тепліше.

А поїзд за поїздом, поїзд за поїздом — все сунуть і сунуть. Деякі зупиняються, інші їдуть не зупинившися. Все обсніжені такі. Видно, в полях метелиця.

Коли смеркло, приїхав довгечий, обліплений снігом, поїзд. Паровик шипить, прискає парою. Дивимось — висипають москалики... Озираюся навкруги, чи не узрію і „його". Ні. Не видно. Питаємо одного, чи це не 151-й полк? Так, так, мамо! Це він... Боже мій! Я підскочила, як на огні, і оглянулася. О, сину мій... (тут Одарка уриває оповідання. Сльози не дають можливости говорити)... О, кажу, сину мій! І... більше... не могла, чуєте, нічого

вимовити. У горлі голосу не стало, язик занімів... Ми всі ніби постовпіли. Він обнімає нас, довгий такий, високий. „Шинеля" на ньому довга, на плечах торба. Усе московське... Ми стоїмо і не знаємо, що далі... Старий почав гроші доставати, а руки йому пограбіли і навіть пуляреса не відчинить. — Звідки ти, кажу, прилетів? Де ти був? О, сину мій, сину мій! — одно тільки і вимовлю. Засвистав поїзд. — Їдемо! — каже він. — Їдеш? Вже? Їдеш? Мій милий, мій дорогий, мій одинокий! Куди їдеш?... На Варшаву? На Варшаву? Господи! І нащо тобі та Варшава? Він отак, чуєте, хвилечку постояв. — Ну, бувайте здорові! — каже. — Може не по... ба... чи... мо... же, к... а.. же, не побачимось... Я, чуєте, вчіпилась за один рукав, Палажка за другий... А поїзд рушає... Пустіть! — просить. Пустіть, мамо... Мушу! Будьте здорові! Вирвавсь і побіг... Хліб, хліб! — кричу. Хліб ти забув! Поїзд їде, їде... Старий за мішок, біжить за поїздом, пхається між людьми, не догнав... Де там доженеш машину. То, сила... То, чуєте, страшна сила... Кинув торбу з хлібом між москалів, а ті тільки зареготали... Поїзд пролетів, як вітер...

І не було від нього ні одного листа більше. Поїхав і, як у воду канув... — закінчувала Одарка.

—о—

Так минала зима. Василь, хоч і молодий, парубкував. Старших парубків не було. Дівчата, молодиці — московки, а чоловіків нема. Василь уважно русявого чуба оливою намащує, виглянцовує холяви-бутилки і що вечора в село. Там зберуться тичбою і заведуть: „Развєсьолиє ребята, однім словом маладци...

„Царю вєрно і пакорно,
А на службє всє праворно!..

Або:

„Сєрбія, Белгія, жаль мнє тєбя...
Проклятая Германія побєділа тібя...

На весну вдарив новий „набор". Пішов цим разом Іван Кушка аж у Бахмут... Покинув дома пятнадцять десятин, четверо дітвори та підтикану вагітну жінку.

При відході казав: — Візьми наймита, а землю не лишай гуляти. Коли вбють мене, візьми доброго приймака, але гляди... Дітей моїх не обідь, а то з могили проклену.

І пішов. Зінька лишилась сама.

Весна якось раптом прийшла. По холоді нагально вдарило тепло. Перед Великоднем почало протрахати поле і забажало праці і поту.

Війна не війна, а робота не сміє стати. Матвій цупко тримав у руках стерно господарства. Ціна на збіжжя, а особливо на овес, значно піднялася і новоселенці мали нагоду навіть перед умовленим терміном вивязатися зі своїх не легких зобовязань.

Матвій збирав на нараду товариство і вперто налягав на свому домаганню, якнайскорше сплатити борг у дворянському банку. Всі пристали на це, випродували пашню, зайву

худобу і одного разу Матвій зі Стратоном віднесли купу банківок панові Іванову.

Того не було дома. Десь у дієвій армії служив. Справи його вів заступник — нотар Гулянський.

Володько разом з іншими ходить до школи. Вчиться добре. Читає книжечки і брошури. Учителька пестить його, як може, і дає йому багато волі. Тепер ніхто б не посмів прозиватись Володькові. Він перший, він скрізь. Де ділися ті Родіони, Евгени, Фони? Нема їх. Він товаришує з третьогрупниками, помагає їм рішати задачі, ходить з ними навіть потай на вечерниці.

Також ходить до дяка на співанку. Співав спочатку дискантом, але після перейшов на альт. На співанці збірається уся сметанка села. Гуторять, жартують, грають оброку, оповідають про війну.

По співанці більші хлопці на вечерниці махнуть, менші до дому. Володька часом також потягнуть такі гицлі, як Трохимів Антон, або Гнат Дерешів. Вони значно старші за Володька і товаришують з ним тільки тому, що він часто помагає їм у школі.

До дому вертавсь пізно. Йти треба було далеко за село. Проходив долиною між дерманськими хуторами і селом. Тут якраз ота проклята яблуня — яцівка, під котрою, кажуть, камяна плита з залізним кільцем закопана. Під плитою заклятий скарб, який горить яріючим огнем на Великдень, поки не заспівають „Христос Воскрес".

На тій самій яблуні і Давид Ковбаснюк, якого звали Собакою, повісився. На співанці не раз про це оповідалось. Казали, як то під яблунею часто огники мигають, якто чорний кіт з блискучими зеленими очима не одному дорогу переходив, а одного жида, кажуть, на смерть загриз. Кажуть, їхав жид пізно візком-одноконкою. Кіт той на Евгенових черешнях сидів. Як тільки жид з яблунею зрівнався, кіт сплигнув на нього і зажер.

Не можна сказати, щоб Володько був легкодухом, але проходячи серед ночі, коло дванадцятої, повз прокляту яблуню, нехотя ставало моторошно. На спині їжиться шкіра, на чолі виступає піт. Хлопець летить, як стріла і боронь Боже оглянутися. Хай вже там з-заду всі чорти хапають — все одно... Аби не бачив їх очима. Біжучи потихеньку „Да воскреснет Бог і расточатся вразі його" — вичитує.

Саме в той час, коли ще сніг не згинув, померла баба Івана Кушки. Його вже дома не було. Прожила стара сто і три роки і мала, кажуть, ще усі зуби. Дочка її — Іванова мати, мала також десь коло сімдесяти...

Не було кому псалтиря читати, так кликнули Володька. Прийшли за ним, мов за старим — сама господиня Зінька. Володько пішов і читав. Дістав за то книша.

Також Володько читав і відписував Зіньці листи. Кожний раз закінчував: „кланяється тобі глибоким, до самої землі, поклоном твоя вєрная жена Зіновія, а за неї неграмотную власноручно росписался — Владімір Довбенко".

Після стали його й інші кликати листа читати. Володько йшов угору. Він вже тепер не той заляканий, забитий хлопчисько. Він майже парубок. Ще тільки вирости дещо, та вусиків дочекатися. А тоді...

Коли весна вдарила і, мов вогку дергу, зняла снігову накривку землі, одного дня учителька улаштувала прогульку до ліса за пралісками.

Уже не всі ходили до школи, але ті, що були, пішли до ліса дуже радо. Через попівський город, сад, поле, вийшли на зруб. За зрубом ліс, у лісі невеликі яри, де літом ростуть малини та суниці. Далі Угорська долина й озеро.

У лісі майже сухо. Прибите снігом листя вкрило землю тонкою сірою плінкою. Через неї проверчують впертими носиками дірки праліски, що весело та задавакувато, мов розвіяний пух, біліють на сонці. Брость на гіллях дерев нагадує окапки воскових свічок і пахне соком. Берези гойдають косами — піднімають та опускають довгі фаї, ніби дівки при купанню.

Школярі скоро розсипалися і змішалися зі стовбурами дерев, кущами ліщини та пташачим співом.

Володько подався просто на взлісся над Угорщину. Коли приложити до чола долоню, видно звідсіль ціле плесо озера, що жахкотить зливою проміню.

Під ногами було досить квіток, але рвати їх не хотілося. Зійшов на край лісу, оглянувся — сам. Так, він сам. Побачив поблизу дубового пеньочка, який, здавалось, навмисне поставлений тут, щоб на ньому присісти... І Володько присів. Чому, дійсно, йому не присісти. А присівши, голову по звичці підпер і задумався. Згадав Василя. Він вже в полоні. Це всі знають. Дістали від нього подвійну, зі зворотною адресою листівку. Писав: „жів, здоров, чего і вам від Господа Бога желаю". Просив „посилки". Володько нераз — багато, дуже багато разів згадував свого доброго Василя.

У великій задумі Володько не почув, що хтось коло нього з-заду стоїть. Почув сміх і оглянувся — Ганка Сидорчукова. Вона ходить до першої групи. Досить висока, стрункa. Рівний, гарний, дещо покрапаний ластовиннячком носик. Сині розумні очі, русяві довгі коси. В руках у неї великий пучок пралісків.

— А ти ж що тут робиш? Володьку! Де твої праліски? Що скажуть „госпожа" учителька?..

Володько схопився і від несподіванки не знав, що відповісти. Винувато дивився на свої порожні руки і ніби дивувався, що вони таки дійсно порожні.

— А де ж ти нарвала стільки? — нарешті вирвалось у нього щось подібне на запит.

— Там! — тикнула рукою на пригірок Ганка. Там їх стільки, що Господи... Я занесу учительці...

— Учительці? А я, бач, не маю. Я шукав, а не знайшов, Ні. Я то знайшов. Були якісь під ногами, але я, Ганко, хотів гарних, великих, отаких, як оця твоя, назбірати. Йшов, йшов і ось найшов... Там озеро...

Ганка глянула в долину і кивнула головою. Маленьке пасьмичко волосся має від вітру над її очима.

— Умгу! — сказала вона. — А хоч, то я дам тобі цю квітку? Може назбираєш ще таких... Ти ж знаєш цю долину?

— Ще б ні. Ми дві літі тут з угорщанами билися. А знаєш, ті чорти „здорово деруться".

При цьому показав шрамик на чолі. — Бачиш? Це від каміння. Як мазнув зволоч... Але й я його цільнув... Аж підскочив і сів. Ха-ха-ха! Як сніп звалився, ій-бого!.. Ми пасли, знаєш, отам... Там за лісом. Там наші поля. Я, Німий і Хведько з Ільком. На нас напало... Ну... зо-дванадцятеро... О, так. Дванадцятеро напевно було. На Німого троє, на мене троє. А Хведько що? А я як почав... Ах, коли б ти тільки бачила... Ех, як почав їх мастити... Але до них на поміч підбігли ще і один як цільнув каміньчиком... Так просто й поставив мені отут печатку.

— А боліло?... — запитала Ганка, широко дивлячись на нього...

— Еeет! — махнув він рукою. — Ми ще не так билися. Ми в осени порішили віддячити їм... Як піймали у двох з Німим одного постолячника... Я мав отаку довгу „піку" з вільхи. Збив на цорупалок... Кровю вмив його...

— Ого! — похитнула головою Ганка.

Цю останню історію Володько видумав. Навіть не видумав. Щось подібне оповідав йому Трохимів Антін. Але нащо і чому він бреше? Він зловив себе на брехні і виразно почервонів. Одначе в той самий мент сам повірив у свою брехню.

Ганка витягнула зі свого пучка ту найбільшу, на яку Володько вказав, квітку.

— Ну, то хочеш цю, чи може цю?..

Володько подивився байдуже. — Все одно, яку... Але тільки одну? Що я з нею буду робити?

— Назбираєш ще! — майже викрикнула Ганка. От який ти ледачий... — і засміялася. Володько зауважив також її зуби. Рівні і білі. Узута вона у великі з широкими холявами чоботи.

— Тобі, Ганко, треба, щоб купили черевики... — зненацька сказав він.

Вона кинула погляд на свої чоботи... — Хто мені купить? Тата забрали і може вбють, а дід не хочуть. Кажуть, грошей нема. Але чекай... Побачиш, які я матиму черевички в літі...

Далі Володько оповідає, як він з Німим минулої весни на отих он дубах шулічі кубла видирав, як дерся на височезне дерево, а шуліки хижі птахи. Як злетить на людину, очі може виклювати. А щож... Але він не дурний з голими руками лізти. Він узяв собі в Німого ремінного нагая, за пояс застромив ніж тесак і тоді підлазь, коли хоч.

Або яке нещастя трапилося з Хведотом. Вони ж ходили по лісі шукати доброї берези на сік. У дерманських лісах нема беріз, а на чуже — не то щоб боялися... Не хотіли мати клопоту... Ну його... Так він і каже: „Німий! А прорубуй но зарубину

в клені. З клена також добрий сік". Німий рубає, розмахав сокирою і саме, як на-то-те, підлазить Хвидот. Німий розмахнув узад сокиру і як пальосне Хвидота... Просто в зуби...

— Ах! — скрикує Ганка. — І не зарубав?..

— Не зарубав, бо на щастя не попав лезом. Обухом мазнув... Геть чисто губи розмягчив...

Далі Володько згадує кілька геройських випадків з війни з угорщанами... Скрізь Володько герой, скрізь хоробрий, скрізь перший...

Але Ганка вірить. Чому б їй дійсно не вірити, коли вона в зимі сама бачила, як Володько Фонові Гарбузі морду набив. А Фон же на цілу голову вищий від Володька, має пятнадцять літ і ходить другий рік у третю групу. Бо Гарбуза не мав права... Карпів батько Фанасько їхав до Гершка січку різати... Кулі на санях звязані старими посторонками. Один кінець посторонка з петелькою теліпався з-заду. Зі школи йшли школярі і почали чіплятися до саней. Назар, молодший брат Фона, якось попав ногою в петельку. Шабелян нагнав коні, петелька зашморгнулася на нозі, шарпнула і Назар проїхався від Польонової хати аж до маказину на власній сіданці. Коли б ще дорога рівна, то ще сяктак. А то груда замерзла... Кричав, як скажений.

А Фон-халєра підбіг до Володька. То ти, каже, його пхнув і він попав ногою в петельку.—Брешеш! Я його не пхав! Він сам, шалапут дурний, вліз у петельку. — Нє! То ти! Я бачив! То ти! Хоч, щоб я тобі наклав?.. — і замахнувся на Володька. А Володько як підскочить і як мазне Фона. З одного боку, з другого! А Антон, що любив такі видовиська, на ціле горло репетує: бий! бий! бий Гарбузу! Ну й було сміху...

Це ж Ганка на власні очі бачила.

Але ж, Боже! Сонце не стоїть на небі. Володьку! Вже час до школи.

Бігли під гору, як могли. Душно. Обличчя розбарвились на рожево. Сині очі такі ж, як і небо. Піт на чолі, на носі... Фу!.. Скільки не втерай рукавом, сочиться, мов з розсохлої бочівки.

Прибігли до школи. Увійшли разом. Очі всіх дітей направлені на Володька і Ганку. Учителька серед кляси стоїть і сміється. Вона щойно роздала дітям старі часописи, пуделка з пасти та коробки від пушок, як нагороду за квітки. Всі раді, всі вдоволені.

На кожній лавці велитенські барвисті паперові шмати з картинами війни, реклямами годинників, музичних інструментів, книжок, зубної пасти, кольонської води...

А Володько з Ганкою стоять коло порога і учителька навіть не каже їм сідати на місце. Ганка така засоромлена, що зовсім забула за свої квітки. Володько руки спустив, у лівиці кашкета мне, обличчя палає, очі бігають по стелі, по старих вітхозавітних картинах на стінах, по помості...

— Ааа! Ну, мої мандрівники! Де це ви так забарилися? Ми вже тут радимося, щоб карету за вами післати.

— Ха-ха-ха! — регоче дітвора.

— А ондео Антон впевняє, що наш Володик почав зальотами займатись. Каже, що батько ніби на Трійцю женити його збірається...

— Ха-ха-ха! — регоче дітвора.

Володько ще такого сорому не переживав. Ганка вже реве. Він тільки тупцяє на місці...

— Ну, ну! Сідайте вже, прошу ласкаво, на місце, але за спізнення не дістанете нічого.

Володько пішов і мовчки сів. Уста його суворо і вперто затиснуті. Часом по них ледь помітно пробігає здригання. Але зуби так міцно заціпнуті, що навіть, не то плачем, а й колом не розважив би їх. Ганка замовкла також, лиш вряди-годи зхлипувала.

По лавицях розложені коробки, пуделка, старі часописи, квітки, брудні дитячі руки. Учительчин голос бадьоро лунає і в його переливах повстають образи далекої карпатської війни, де в снігах, скелях, проваллях кладуть свої білі кості наші брати, наші батьки. Дитячі обличчя горять полумям великої уяви-війни. Очі світяться жаріючими іскорками життя, страху, здивування, бажання...

Але що у Володьковій душі творилося, того не розкаже він ніколи, нікому. У ті гарматні, буревійні дні родилася у ньому тайна...

Присмак сліз, барва сорому, тремтіння соняшного проміню, що проник у найтемніше місце його я, зродили й визвали на кін життьового помосту велику тайну тайн — незрівнану з нічим в красі та силі...

—о—

Весна виробляла свої веремії, не дивлячись на ніщо. Земля, як і завжди, пахтіла своїм тяжким пянливим запахом. Ліс одягався і небо горіло блакитним огнем.

Пора прощатися зі школою. Он Матвій на полях чоботиськами грасує, сипле пригорщами зерно. Жайворонки бють в небо, ніби крикливі ракети. Зінька хлопця привела, а тепер за плугом, як мужик, ступає.

Володькові шкода було кидати школу. Ходить до самого кінця. Ганка також ходить, але більше з нею не балакав. І так осоружні хлопчиська проходу не дають. З Фоном знов побився, навіть учителька зауважила, що „наш Володько балує".

З війни доходять чутки, що в руській армії появилися „ізмєннікі". — Ота проклята дрань! Ота зволоч! — лаявся Матвій. — Кров людську продають. А що робить Ніколай Ніколаєвич? Чому не вивішує все до тла...

Кажуть, війську потрібні „снаряди", а вони сухарі пруть. У Карпатах худоба гине. Коней гнилими сніпками зі стріх кормлять. А такі коні. Боже, Боже!..

Од Василя знов нема ніяких вісток. Хто його знає, чи жи-

вий. Великдень цього року, ніби поминальниця. Нема горілки, нема співу.

При розговінню свяченим яйцем, і в Єлисея, і в Матвія, всі Василя згадували.

Одарка оповідала: — Прийшла я, голубята мої, на всюночну до церкви... Господоньку Святий! І церква та сама, і світла не менше, і співають хороше, а на душі у мене ніби гніт лежить. У Велику Пятницю висповідалась, до Причастя аж у неділю підступила, два дні рисочки в устах не мала. Стала навколішки перед Матірю Божою, молюсь, а молитва не йде на думку. Диявол заволодів мною. Кажуть, що то гріх за людиною так побиватися, та ще й у церкві... Але що діяти, що чинити. От клянуся, що я не могла за „нього“ не думати. Гріх — грішний, але не могла... Про Бога треба б, так ні... Він, мій сокіл, мій орел, моя кохана дитина, замість святого образа стоїть сумний перед моїми очима.

А як розговлятися почали, Палажка впала на постелю й так, мої людоньки, зайшлася, так тяжко заголосила. А я стою коло столу, як деревяна, офірку в руках тримаю, хочу перед образом причіпити. В очах моїх темно, темно зробилося, ніби хто мене узяв та й закрутив, а після раптом поставив на землю. Не можу на лаву звестися, щоб офірку приліпити. Вчіпилася за ріг столу, але не вдержалась. Як стояла, так і звалилася до землі. Плакати не було сили.

Ніде нема радости в ті дні. І на землі, і на небі. Отже і дзвони дзвонили, але звуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять „кривого танку“, ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінком та папіровими квітами квітчані, але сміху не чути, вивискувань нема, парубків чубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть від міцної затяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. „Ой, по горах, по горах австрійських, солдатскіє кості під снігом лежать“, — виспівують дівки.

А чиї кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у мазурські багна, все в Августовські ліси... Напхали, завалили трупом, загатили багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?

На Великдень якийсь москалик плівся шляхом і до Матвія забрів. Матвій запросив до столу, а Настя ковбасу і печеню, і все, що мала, виставила. Матвій розійшовся, що війна, мовляв, від Бога. Бог так, видно, хоче. І слава Йому, все таки „наші“ хоробро „деруться“. Все таки погнали нехриста у глуб його царства.

Матвій говорив з вогкими запаленими пристрастю очима, а москалик все „оплітав та оплітав“...

— Пробачайте, що може у нас не так, як у вас. У нас усе, пробачайте, по простому... — вибачалась Настя.

— Нічаво старуха. Колбаса хараша. А ти тятька зря гаваріш... Да! Ти старий чоловік, ситий і дома. На фронтах ти не бував

і війни отієї самої не видав. Та й царя ти також не бачив. Я, можна сказати, ближче від нього був, а також не бачив. А війну оту саме хай собі чорт спокійно візьме. Думаєш, я знаю, за що кров ллю? За родіну? Карпати родіна моя? Так? Помиляєшся. Плювать мені на ті самі Карпати... От що... Родіна моя Рязанка... Понял? А на якого чорта мене сюди перли, сам толком не розберу...

Матвій замовк і зніяковів. Видно в тон не потрапив. Знати це „роззлоблений" москалик.

— Я уж, мамаша, — звертався москалик до Насті, — три рани в Карпатах дістав...

А от і третій раз несу туди свою башку, по четверту рану; а ні, то куля в лоб. І все до чорта хай прахом стелиться...

Хто його знає, що то за москаль. Може надісланий, може втікач який, що народ бунтує... Але що Матвієві до того за діло... От наїсться і хай йде собі з Богом. Може він Карпат і не бачив, а тільки хвалиться ранами.

Зараз по Великодні кінчився шкільний рік. Після випадку з Ганкою Володько уникав учительки. Не бажав з нею зустрічатися, не усміхався. Також не просив пуделок та коробок. Все це Хвидот дістав, а Володько навіть не зацікавився, навіть оком не кинув.

Після останньої лекції, останнім відходив Володько. Учителька йшла за ним і коли Володько сухе „досвіданія" кидав, протягнула руку і мовчки взяла його за карк. Він оглянувся.

— Навіть до мене не зайдеш, Володику? Навіть не попрощаєшся?

Перед ним виходили на двір босі дівчата з хуторів. Відходив з маленькою порожньою торбиною через плече Хвидот. З Тилявецьких дітей не було нікого.

Володько мовчки повернув до учительчиної кімнати. Там чистенько, пахнуть цвіти. На стіні чітко тикає білий годинник з тягарками, жовтим мідяним вагалком, прикрашений квіточками-незабудьками.

— Ну, Володику! Чого ж ти такий сумний? Га? Що з тобою? Не любиш ти мене? Не хочеш книжок? Я ось тобі тут, подивись, скільки приготовила. Наші рускіє биліни... Ось про богатиря Іллю Муромця, ось...

— Ааа! Я то знаю! — аж викрикнув Володько. Я вже знаю. Він був на службі у Володимира Красного Сонечка і воював бісурменів та збив з сімох дубів великого Соловя розбійника... Але дайте... Я ще раз прочитаю...

— Ну, бач, каже вчителька. Ти знаєш вже більше, ніж я думала. Ах, ти мій синочок!.. — вирвалося у неї і вона обняла Володька і міцно поцілувала в чоло. Після довго гладила його по голові. Володькові соромно і ніяково. Вона назвала його синочок. Хіба ж він її?

— Ти, Володику, не маєш на мене гніватися. Я не хотіла тобі щось кепського зробити. О, ні... Ніколи... Я знаю, за що ти

на мене сердишся, але я тепер сама шкодую, що так тоді випало. А Ганка також гарна дівчина. Вона казала, що у неділю прийде до мене... Хочеш, можеш і ти прийти...

— Ні... Я не гніваюся. Ет... То не те... Я... У нас... У мого дядька пішов на війну Василь... Від нього нема вістки... Я не знаю... У неділю мене напевно пошлють пасти худобу.

— Ну, як хоч. Матимеш час — зайди. А ось для тебе книжка, це пуделко. Матимеш на олівці, на пера, на ручки... Скажи своєму татові і мамі, що учителька їх вітає і будь завжди добрий та слухняний.

Володько загорнув на оберемок книжечки, пуделко, поцілував учительку в руку і відійшов. Учителька провела його на ганок.

Як йому було прикро. Прикро тому, що він так довго сердився на свою учительку. Прикро тому, що вона перша звернулася до нього і попросила вибачення. Йому було б куди приємніше, коли б це він зробив перший... А так...

Хвидот не чекав на нього. Коло маказину звідкись вертається Ганка. Вона не тут мешкає. Вона мешкає по тому боці школи на долині.

Зустрілись не вітаючись. — Гершкова Теся обіцяла мені пошити блюзку на Великдень, а ще до сьогодні не пошила... — каже Ганка.

— Чому? — сухо питає Володько.

— Каже, праці багато. А що мені до того...

Мені в неділю треба піти до учительки... У чому я піду... А ти ще ходиш до школи?

— Ходжу. Сьогодні послідній день. Хіба не знаєш?

— І я ходила б. Дід посилають за вівцями... У нас їх щось з шестеро є. Тата мого таки вбили... — і повісила голову.

— У первих боях? — запитав Володько тільки тому, що не знав, що сказати. І вона мовчала. Тихо.

— Мабуть піду... — сказала нарешті...

— Треба йти, — сказав він. Обоє повернулися і відходять. Володько щось пригадує, обернувся і гукає: — Ганкоо!..

— Чогоо?

— Почекай. Ось я маю тут пуделко. Мені дала учителька, але нащо воно мені... Візьми.

Ганка усміхнулася й взяла. А після розійшлися.

Цілий день до вечора думав за Ганку.

— — —

Знов гонив товар пасти. Цього літа паринина на „придатку" під тилявецькими городами, тому не має нічого спільного з угорщанами.

Трапилась прикра пригода. Мало, мало, було не втопився. Ходив з відром до копанки по воду, що б полити свої дубочки. Став на кладку, та не видержала і трісла. Шубовснув у воду і захлинувся. При цьому викрикнув.

Першою почула мати, прибігла, затошніла, наробила лементу, стрібнула, як була, у воду і вирятувала.

З клуні летів розхрістаний батько. Схопив хлопця на руки і почав гойдати. Обличчя його червоне, напружене. Тіпав Володьком з всеї сили, поки не полилась ротом вода. Володько живий. Але усі його дубочки були знищені. Батько не вважав його працю за необхідну. Все одно нічого з того не вийде. Дубочки повиривав і викидав. Засохли навіть ті, що вже вчіпились були в землі за живе і зрослись з нею. Краще хай ростуть у лісі, на своїх місцях, там де їм треба рости.

Ця пригода на деякий час притримала розріст Володькової самопевности. Він перестав ходити дерти кубла, перестав драпатися по дубах, уникав товариства, а особливо німого.

Натомість він заліз у гущавину книг. Ці славні, тихі приятелі оточили його зо всіх боків, розгорнули перед ним необмежені обрії і манили кудись — далі, все далі у безконечність, під зоряне небо, на степ розлогий, на моря та океани у борню з буревійними хвилями. Там хвилі, мов гори котять і бють об скелі, об граніт. Там блискавки ріжуть оливяні хмари, січуть їх легко на кусні і вітровими рухами розкидають, куди хочуть. Там грім клекоче, мов міліон орлів якоїсь незнаної породи.

Ах, який широкий світ! Як далеко можна йти, як багато можна бачити. Туди! Он... Геть, геть туди!..

У ті самі дні, коли поля починали сіріти, коли вилазили зі своїх схованок серпи, коси, грабки і люд хрищений знов збірався знімати дари великої землі, в ті дні шляхами потягнули на схід перші валки „галіціянів".

Сухі, спокійні, з впалими очима, у соломяних капелюхах, чоловіки. Тихі, байдужі жінки. — Вісьта-гей! — підганяють вони свої мізерні конята, запряжені у довгі з будами вози.

На возах усякий домашній крам. За возами тягнуться корови. Ці потужні, гарні тварини, що є цілим багацтвом втікачів, виглядають дуже сумно. Підбиваються, кульгають і не зводяться.

— Ви звідки, люди, їдете? — питає Матвій.

— Еее, пане газдо... Най не казати... Здалека...

— А куди?

— А ци знаємо куди? До Рóсії... Туди... ген...

Володько пригнав корови до дому. На подвірю віз з будою. Віз не „наш", галицький. Пара худих тонких, мов дошки, конят шомрають з опалки сиру конюшину. Коло воза, з напухлими ратицями, корова сумно дивиться великими байдужими очима на жінку, що сидить коло неї на землі, обгорнувши босі ноги спідницею. На руках у неї дитина ссе цицьку. До полудрабку воза підвішена плетена з лозини колиска.

Матвій стоїть коло кіпця,—що насипаний над ямою, яка тимчасом служить як льох, — з відром у руках і поважно розважає з „газдою". Це старший, жилавий, високий чоловік, що дивно вамовляє літеру с. У нього виходить вона мягко, аж свище. Крім того придаток ся у нього чомусь виходить не після діє-

слова, а перед. Він каже: — я сі находив... Я сі наробив... — Дивно.

Володько дивується, що говорить зовсім по нашому, от тільки кілька таких дивацьких змін. Але що там дивуватись. Ось навіть тилявчани деякі слова інакше, ніж дерманці, вимовляють... А то ж „австріяки".

Матвій все на генералів нападає. — Ота, чуєте, нечисть проклята. Це вони нам Росію продають, сукини сини... Коли б не „змєна", думаєте, що наші відступили б? Ніколи! Він бє „снарядами", а наші чим? Сухарями? Не даром Ніколай Ніколаєвич в морду кількох набив. Мало. Повісити мало. Німець газою душить, огнем палить, а наші... Ет! Тьху, та й годі! Порядки такі в Росії!.. Сухомлинова якогось дали...

І Перемишль, кажете, здали?

— Напевно здали. Ми ось вже два тижні по дорогах... Ая...

— А скільки крови за нього пролили... Ех...

Прийшла дівчинка. Маленька, щупла, років дванадцять... Ноги брудні, порепані. Тонесенькі, мов патики, литки. Обличчя бліде, обвітрене, волосся вилиняле, аж біле. Одні очі гарні, живі, великі і розумні.

Вона видоїла корову, процідила молоко, принесла горнятко матері, а сама також ще теплого від корови кватирку випила.

Володько ввесь час придивлявся, обходив навколо воза. Коло нього Хвидот.Мати варить в хаті вечерю. Сонце зовсім спадає й обіцює сховатися за велитенські черешні, що ростуть на городі Івана Пустяка.

Майже що вечора Володько з Хвидотом біжать на город, який колись виміняв батько у Титя. Там зародили рясно грубезні черешні. Чужі діти лазили перед вечором туди, мняли під черешнями овес і обривали ягоди.

Володько має і тепер бігти на черешню, але соромився сказати дівчинці, щоб і вона з ним пішла. Нарешті одважився. Та згодилася.

— Можна мені, мамо, піти з сим хлопчиком нарвати ягід?

— Йди, доню... Але чекай...

Мати відложила дитину, виняла з-за пазухи якийсь вузличок, розвязала і подала дівчинці. При тому щось їй шепнула на вухо.

— Добре! — кивнула дівчинка головою.

І вони обоє побігли. Володька дуже кортіло побалакати з „австріячкою". Він ще ніколи не розмовляв з людьми з австрійського царства. Вона напевно знає тих мадярів, що ріжуть, вішають...

Одразу подряпалися на черешню. Володько не їв ягід, як звичайно... Він рвав їх до кишені з наміром віддати дівчині, яка взяла фартушок, щоб „нарвати мамі". А вже скоро стемніє. Багато не нарве. Треба ж їй допомогти...

При цьому він її ввесь час розпитує. Про мадяр, як вони одягнені, як говорять... Далі про школу. Як там у них вчаться? Чи вона вже ходила до школи? Так. А до якої групи? Ага.

У них нема груп... Кляси... Ага, Добре. А якою мовою вони вчаться? Руською? — Володько аж зрадів. — От це так. У Австрії й по руськи... Дивно... Видно по цілому світі „рускій язик" первий... А з яких книжок? Яка читанка? Чи „Сѣятѣль" книга друга? Ні... А чи знає вона „Дѣдушка Федот", — стіхотворенія таке... „Пісмєцо от унука получіл Федот"...? Ні? А „Стрекоза і муравей"? Це басня Крилова... Або Пушкіна „Люблю тєбя Петра творенье"? Також ні?.. Ну, а що ж вона знає?

Яке розчарованнія. Вона знає: „мова рідня, слово рідне"... Це Вороб... — Ха-ха-ха! Як, як? „Мова рідня?.. Як це ти казала? — реготить Володько, аж за ягоди забув... То це ж не по рускі!.. Де ж це по рускі? Це ж по мужицьки, по простому, по хахлацьки!.. То вас так вчать? О, у нас ні! У нас по „настоящому"...

„Город чудний, город древній,
Ти вмѣстіл в свої конци...
І посади, і деревні,
і палати, і дворци...

Зрозуміла? Це ж по рускому. Так говорять у Росії, там десь, отуди... Хм... Росія... То вона мабуть зовсім і не знає, що то Росія...

— Ти кажеш Рóсія... Не Рóсія, а Росія... Ох, то государство... Велике государство. Наш цар перший у цілому світі. Володько купив картину, де намальовані усі царі. Там „наш" перший... — Ніколай Александровіч імператор і самодержавец всеросійський. Другий німецький, такий з вусама догори — також порядний цар... І аж третій „ваш"... Але старий... Борода така смішна... Як він зветься?..

— Цісар Франц-Йосиф...

— Хм... Як дивно... Цісар... Хм... „Мова рідня, слово рідне!.. Хм... А хто то, кажеш написав?..

— Такий поет Воробкевич... Пані учителька казали, що найбільший наш поет Шевченко...

— Зовсім неправда. Я таких поетів і не чув... Це не рускі поети. — Рускі це: Пушкін, Лєрмонтов, Кольцов, Нікітін.

— Ой, ні... пробувала сперечатись дівчина... — То може російські... Я не знаю... Може то московські... А звідки я знаю... Я в Рóсії не вчилася... Я знаю наші, руські, або українські...

Западала ніч. Гуторячи діти злізли з черешні. Володько вперто захищав рускіх поетів і дівчинка, як гостя, здалася перша. Він підійшов до неї, притримує свою, набиту ягідьми, кишеню.

— На, — каже. — Я нарвав у кишеню трохи. Їсти мені не хотілося. Я кожний день їм ягоди. Дай, я пересиплю тобі у хвартушок. Вони у мене ще подавляться.

Дівчинка наставляє фартушок. У нім з кварта черешень. — Ну, добре. Але ти маєш взяти за це гроші...

Володько поспіхом висипає з кишені ягоди і не чує її. У них є досить ягід... Ось ще там у рівчаку дві черешні. Одна чорна, друга червона. Добрі ягоди.

Дівчина тиче йому в руку монету... — Еее, ні! — засоромився Володько і ховає руки за спину, відступаючи взад. Нащо мені то? Сховай. Ви в дорозі.

— Ну, то я не візьму ягід... Не візьму. Мама казали... — Вона хотіла силоміць вткнути йому гроші.

— Ні, ні, ні! — аж кричить хлопець і почав тікати. — Цих грошей у нас навіть ніхто не візьме. Це ж австрійські.

— Ні! Це три копійки...

— Три копійки! То ж ті ягоди навіть копійки не варті.

— О, варті. Тут багато.

— І добре. Шкода, що темно. А то ми б нарвали більше.

Дівчина вперлась. Володько тікає навколо черешні. Вона за ним. Кружляють так... — Все одно, не візьму! Їй-бо! ні! Не можу! — аж кричить він засапавшись.

— Ну добре, — зупинилась дівчина. — Черешня при межі. З сего боку твоє, чи з сего.

Володько не зрозумів одразу, в чім річ.

— З цього, — каже він.

— Ну так он ті гроші. Дивись! — і кинула їх у пашню. — Завтра найдеш! — крикнула і швидко, швидко побігла.

— Ах, ти! — вирвалося у Володька. Він чувся ображеним. До дому не йшли разом.

Дома Настя доварює вечерю, порається з мисками. Зараз, мовляв, зійдуться всі, а вечеря мусить на столі бути. Володько підійшов до матері.

— Мамо.

— Ну, чого тобі?

— Та дівчина закинула у наш овес три копійки.

— А то ж нащо?..

— А випало їй... Хотіла... Тримала в руці, якось махнула і випало... Мамо!

— Ну, що ти хоч? Бач, я бігаю, а ти причепився.

— То ж у них може більше й не було.

— Чого?

— А тих грошей.

— Ах, хлопче... Чого ти від мене хоч?. Не маю часу...

— Я хочу. Дайте мені три копійки... Я віддам їй, а завтра найду...

Мати зупинилася і здивовано подивилась на хлопця. Він стоїть перед челюстями печі, що в ній на купі жару догоряє кілька трісок. Відблиск згасаючого полумя б'є в його обличчя, освітлює поважні, блискучі очі.

Насті робиться чомусь дуже приємно... Усмішка сама собою зійшла на її тонких сухих устах. Вилиняле її обличчя ледь торкає світло з печі, але Володько піймав усмішку.

Іншим разом вона напевно накричала б на нього за „такі витребеньки". Тепер ні. Поставила повну по вінця мису гарячої юшки на столі, підлізла на лаву і рукою сягнула за образи. Там у шматинці завязані кілька срібних і мідяних монет — її збереження.

Виняла плескатого, стертого трояка і подала хлопцеві. А він мимохіть схопив ту руку і поклав на ній голосний цілунок. Було ж у хаті темно. Ніхто не побачить таких пестощів. А хіба ж не варто поцілувати ту руку, що так часто била його, гладила по голові, а найчастіше захищала? Цей намір виринув у нього раптом. Не міг же сподіватись, що мати так легко, без слова докору про марнотравство, дасть аж три копійки. Приємно засоромившись, він схопив гроші і стрімголов вибіг з хати.

На дворі підбіг до чужої жінки. Та, видно, втомлена. Дитина вже спить у колисці, а сама сидить над нею і куняє.

— Тітко, — каже несміло хлопець. Жінка не спала. Комарі дзеленьчать і падають на дитину... Втома брала її і завивала у сон.

— Що тобі, сину? — підняла поволі розчухрану голову.

— Ваша дівчина... Ми були... Ні. Вона згубила ось три копійки. Я знайшов... Ось візьміть їх... — І Володько швидко вткнув жінці монету, ніби вона гаряча була, а сам побіг.

Він побіг до батька. Той виходив з садка і, розмахуючи руками, пояснював галичанинові. — У цьому рядку чотирнадцять щеп. Сам щепив. Овоч все добірна. Ми не садимо усякого сміття. А рядків таких поки пять. Не сила, знаєте, усе нараз. Вісім ріжних сортів... Все колись на продаж піде. Цього року на Спаса своя „хрукта“ буде. А там он за свининцем школку завів. Тут місце на будучу хату. Тим часом баба тут усякого зілляччя — рожі, пова, сяке-таке натицяла. Я того не одобряю, але що ж... Вона, бачте, квітку любить. Цієї весни знов вісім дичок защіпив. Росте у нас то... Добре росте. А по наших запустах, — ото вийдеш з мотикою, не полінуйся, копни і дичку на втіху маєш... А люблю я це діло. Господарку люблю, аби на чому. Це вже на третьому місці гнізджуся...

— А я, а я, — похитував головою галичанин. Садочок маєте файний. Файний... І я сі також був посадив, та... — і махнув рукою.

— Матвіііію! А клич там людей!

Це Настя з порога гукає. Матвій збільшує кроки. Він знає, нащо кликати. Коло копанки хтось хлюпається. Там дівчинка втікачів щось пере.

— Володьку! Кликни дівчину. Ходіть з нами, дещо гарячого сьорбнем, — каже Матвій! — Тітко. Ходіть до хати...

— Еее, людоньки! Не можу з дітинов... А саму не кину. Комарі так тнуть...

Настя меншу мисочку витирає , наливає повну юшки. Коли прибіг Володько, вона каже:

— Віднеси це тітці, дитино... Не розхлюпай.

Він узяв. Ступав уважно й обережно. Миску держить обома руками за вінця. У руки пече. Приніс і поставив на землі. Після побіг по хліб і ложку.

— О, кохана дітинонько! Ох, єк тобі дєкую... Тай мамці і таткові най Бог здоровєчко пішле... Горячого давно не їлам.

Дві неділі в дорозі. Дай тобі Боже щестє й здоровлє. Параню! Параню! Ходи, дитино, зі мнов їсти... Сама стільки не подужаю... — кликнула вона на свою дівчину.

Та присіла і обидві почали їсти. Газда їв у хаті з Матвієвою родиною. Хвидот їсть на полу окремо. Володько не має де сісти за столом, тому їсть перед столом стоячи. На комінку світиться невеличка, третій номер, лямпочка без шкла. На стінах ледь помітні балухаті тіні.

Сувора, невблагана ніч навалилася на цілий мир. Земля вгрузла у її чорну глибінь. Заснули люди, звірі, рослини. Тиша сторожка, мов птах, таємно й підступно ховала останні хвилини „спокою", бо коли б хто, припавши вухом до землі, міг почути її тремтіння, ніби там десь хтось тяжкий й неухильний твердо ступав над народами й державами.

Сплять на хуторі Матвія. І тільки перша зірниця розлила пожежу над Жолобецьким лісом, а за городом запідпідьомкали перепілки, втікачі почали рухатись зі сну. Газда ладнав свою „фіру", газдиня вкладала дітей, щоб могли, їдучи, спати.

І коли Володько встав, двір був порожній. Лиш у тому місці, де стояли коні, парував ще свіжий гній.

— Куди вони поїхали, тату?

— Хто знає. „У глуб" десь...

Голос Матвія непевний. Він ввесь у обіймах якогось внутрішнього неспокою. Часто, вийшовши ранком, він грізно подивлявся туди, де сонце заходить.

Шляхом їдуть і їдуть „фіри". Люди у соломяних капелюхах привітливо і щиро здоровлять: „Слава-Йсу-Христу". Матвій спочатку не знав, як відповідати. — „Дай Боже і вам здоровля", казав. Після навчився. — „Навіки Слава!" — промовляв.

По селі гострий наказ прийшов: вся молодь „до окопів". Кожна родина мусить дати одного робітника. Мають їхати закріпляти границю. Там десь коло Радивилова треба вкопати в землю кількамільонову руску армію.

Шарварок великий по селі. Жнива на носі. Хліб поріс, мов очерет. Бракує робочих рук, а тут і ті, що є, відривають.

Матвій шле Василя. Настя велику торбу харчів „рихтує". Пече коржі, різники сала в капустяне листя загортає.

На вулиці чекають підводи. Велика юрба дівок і парубків-підлітків пішки вибирається за село. Жарти, сміх, дотепи. Молодь весело вирушає з села.

Від Василя знов прийшла чутка. „Жив і здоров", як і завжди, тільки ще з більшим підкресленням просить посилки. Просить сухарів, „бо їсти зовсім не імєєм чево!

Одарка напекла для нього мазурків з питльованої нулівки на маслі та яйцях... Зі сльозами на очах віддавала Єлисеєві пакуночок. Той їде на пошту... Але чи „получить" він все? Хто то знає. То ж у тій Германії, кажуть, брукву сушену на потеруху труть і з того хліб печуть. Як же „вони" „йому" такі мазурки пропустять.

Настали жнива. Пашня поросла вище голови, а зерно, якого навіть старі люди від прадавна не памятають. Жито буйне, як ліс. Колосся — пядінь ціла. Пшениця лягла від тягару. Овес, аж дзвонить. Навіть молоденький Матвіїв садочок наївно вродив і нелітні яблінки дали плоди зовсім подібні на всякі інші — плоди раннього юнацтва.

Матвій брав цього літа над міру. Поле, мов лютий пан, скувало кайданами по руках і ногах своїх рабів. І тільки сонце здійметься, тільки роса дозволить класти покіс — родина вся, плече в плече при праці.

Шляхом все „фіри" йдуть. — Людоньки, людоньки! Нащо ви все тото робите" ? Ой, пустять його козаки з димом, ой, пустять.

— Ну, хай пустять, а на полі не сміє клякнути. Умер би чоловік, дивлячись, що такий хліб на полі гине...

Не вірив Матвій, щоб „наші" отак себе осоромили, щоб край цей чудесний мадярві на поталу дали. Він вже думу привабливу пестив, що надходить нарешті час, коли можна буде зняти з плеч своїх тягарі боргів, бути чистим, свобідним з своїм куснем хліба у своїй хаті.

Часом у неділю збірав бабню на нараду. Збірав усю ту „погань", якої колись „терпіти не міг" і розгортав перед ними пляни. Мовляв, зародило, ціна кругла на пашню пішла, сипнемо пудами зерна і заплатимо готівкою — на ось, мовляв, на стіл купу тисячок, зібраних нами на наших ланах.

Бабам та рада „по нутру". Їх гордість господинь досягла найвищого місця. Чоловіків нема... Дарма! Вся честь на них ляже. Ті „кров лили", а ці землю тисячками сплачували, до пуття привели. Це можна буде ціле життя чоловікам „у вічі цвіркати".

По двох неділях вернувся від окопів Василь. Чорний з опаленою на носі шкірою, що лущилась, з довгим вилинялим волоссям. Володько розпитує його, як там йому поводилось, але Василь оповідає неохоче. — От другий раз сам підеш і побачиш. Як накормлять тебе чаєм з цегляним хлібом, — не бійсь, не захочеш танцювати.

Спали у нашвидко збудованих будах. Працювали ввесь час у лісі. Заробив чотирнадцять рублів, але до дому тільки половину приніс. Все на харчі пішло, бо „казьонного" мало.

Дома озимина вже зібрана. Треба набивати грабки під ячмінь та овес. По полях їздять інженери і щось міряють. Кажуть, і тут будуть копати окопи.

Шлях став дуже гамірним. День і ніч зо сходу і заходу їхали підводи. З заходу „галиціяни", зо сходу київці, подільці. Цих гнали „до окопів" на цілі місяці. Зявилися якісь чужі жовті, косоокі люди. Привезли юрби китайців, татарів, кіргізів. Все це дешева, слухняна, невибаглива робоча сила. На сотні кільометрів в ширину розгорнулася праця — закріплення запілля. Здовж Ікви рили глибоченні викопи, клали деревяні дороги, робили мости.

По дорогах, по селах, на полях і лісах безконечні біже-

нецькі табори. Звідки вони? Де тих людей стільки набралося? Сірі, понурі, заклопотані, перелякані. Небо захмарилось, розпочалася сльота, дороги розбилися. Над лісами дим здіймається. Під кожною деревиною, ніби комахи, метушаться змоклі люди. По полях блукає худоба. Расові, виплекані дбайливою господинею, корови падали серед дороги і ніякі скарги, благання і плачі не всилі були звести їх на ноги.

Все посувалося далі на схід. А зо сходу знов хвиля за хвилею котять навали людей. Безконечні потяги везли „гарматне мясо". Дорогами сотні верстов гнали отари сірих степових волів „на порції". Прищулені „солдатіки-нєхлюдкі" у подертих шинелях день-по-день підганяють худобу, пасуть, де попало, на селянських полях,

А фронт все ближче підсувався до границь велитенської імперії. У запіллю безлад і сотужна праця. Чути впертий спротив, напруження, але все таки гнулася, трощилась лінія фронту і якась неймовірна сила своєю дужою долонею свавільно відгортала багатомільонну армію з її володінь.

І дивувалися люди тій потусторонній силі. Хто там? Яка Божа кара? Що вони, зі сталі куті, безсмертні? Як виглядає той могутній борець, що гне карк непереможньому велетневі?

Ох, як гостро, кантато ставали перед Володьком ці питання. Хвидот. Що йому? Він приймає усі події — дні, ночі, години — просто, безпосередньо, без впливу власної на це волі і без спротиву. Але Володько... Цей виходить на поле, зжате житнисько, що на ньому засівалося висипане зерно жита (батько не вправився вчасно з зяблювати), дивиться з пригірка на шлях, всіяний возами, худобою, людьми і дума його, мов молодий орел, знімається над усім — високо, високо, щоб звідтіль з недосяжної головокружньої висоти обняти страшну, небувалу дію, що відограється на його очах. І він не нарікає на час. Ні. Навпаки. Йому здається, що тільки йому судилося бачити драму, якої відгуки лунатимуть в майбутньому цілі віки, тисячоліття. Йому здається також, що всі ті люди там на шляху, там на двірцях, там на залізницях і нарешті, там — на грані життя і смерті, де „падають" брати, батьки — що всі вони навмисне створені для нього, для його цікавости, для його ненаситного бажання великих переживань.

Він ніколи не чує себе малим, сільським хлопчиною у подертих штанцятах. Ні. Ні. Хто б так подумав, жорстоко помилився б. Він чує себе володарем цього всього.

Гур! Гур-гур! — Земля на сотні кільометрів тремтить від говору сталевих потвор. Ці згуки, мов музика, лоскочуть його неусвідомлене ядро душі.

І мало було „оцього навкруги". Це до огиди мало. „Русская побєдоносная армія", перед якою ще недавно схиляв в пошані чоло, стала так знайомою, сірою і навіть не „грандіозною", як стара обридла кімната. Хотілося пізнати далі туди „за фронт". Хто там? Уявляв собі „тамтих" вояків, старшин. Уявляв собі їх одяги,

їх обличчя. Хотів знати, чи і вони вміють так само думати, бути такими великими й блискучими „офіцерами" з такими чортячогордими виразами, як „наші". Бачив речі тих вояків і кожну з них оглядав, як надзвичайну дивовижу. „Не така, як у наших". Може ліпша, а може гірша. Спочатку була безперечно гірша. „Наша" ліпша. Після вкрався сумнів. І разом з тим сумнівом зменшилась сила, велич, вартість „свого".

Бачив полоненого. Це вбога, чорна, вихоплена з огню на цей бік, людська комердяка. Дивився на неї без страху, без співчуття — з погордою. Не було на ній ні порядної „шинелі", ні чобіт. Черевики з обмотками, якась каптурка на голові.

Іноді хотів уявити собі тих у черевиках з обмотками у смішних каптурках людей при зброї, як вони ходять у себе, як говорять, їздять автами.

О, тоді вони напевно не такі вбогі. Тоді вони, хто знає... Може вони тоді також вояки, що потраплять стріляти і навіть „бити рускіх".

Ах, як цікаво, як неймовірно цікаво.

Знов „набор". Одного сіроватого ранку, коли небо нагадувало наолієний папір, через котрий ледь протискався соняшний жовток, прийшли до Матвія Стратон і Кузьма.

— Ну, дядьку Матвію... Вже і ми йдемо...

Матвій бачить, що шкоруплі жовтоваті Стратонові уста тремтять. Очі його вогкі, прищулені і від них, мов проміні розсипаються тоненькі пряски. Чоло насильно морщене глибокими зморщками, якось згори, бо брови вперто супляться і натискаються на ями-очниці.

— Все одно помірать, — витиснув скупі, відчаєні слова Кузьма. — Раз чи два, тепер чи завтра... Все одно „помірать" прийдеться...

Цим Кузьма ніби підбадьорував себе. Нема, мовляв, чого боятися. Найстрашніша смерть, але раз „все одно помірать", то чого і її клятущої боятися.

Матвій підняв незграбно ліву руку і положив шорстку долоню на чоло.

— Так тепер зовсім сам буду... — Сказав він.

— Ах! Скільки людей... — кинув Стратон, хоча він добре розумів, що значить „сам". Розумів, що те грюкотливе страшне потворище, що так вперто і неухильно повзе з далекого заходу, виривае з землі господарів. Ось ті руки, заковзані чепігою, косою, ціпилном, які вже форму особливу мають, які оковані якоюсь особливою крицею, ці руки мають, може назавжди, відірватись від своїх річей і брати „вінтовку". Як незграбно лежатиме вона у тих руках. Як незручно візьме такий Стратон „ту западенну люшню", цупко затисне в пястуках, прилипне животом, мов дітвак чи пяниця до землі, приплющивши ліве з прясками око. Він сам здивується, що та „проклята люшня" — раз, другий, третий і бахне. Його налякає смертельно розквоктаний „знаряд", який хрусне так голосно, що земля затремтить. Над ним заскавічать,

„дум-дум", зацьвьогають, як по шнурі, скорострільні кульки. І тоді забуде він — не зовсім, а все таки забуде те, чим жив колись. Влізе в уста матюк.

„Котьолок" відучить від окремого „свого". Страх перед смертю наїжить його зовнішність і його уста, очі, зморщки чола стратять лагідність, скриту доброту... І тоді не стане Стратона Булія, а лишиться „москаль".

Матвій лишається на хуторах „сам". Сам з тих, що йшли колись з ним в одній лаві завойовників землі. Лишається ще, правда, Тить Коган, Тарас Здоров. Лишається, мов обтятий від пасинків стовбур, Хома Ет-тоє. Бо другий син його — „моя кров", ет-тоє, якому хотів майстерство в руки дати і вчив „на коваля", також „пішов". Забрали його в кінноту.

Черга за молодесенькими „хлюстами", яким ще „молоко на губах не обсохло", Матвієвим Василем та Стратоновим Максимом. Це „один рік". Нестор Ониськів пішов і невідомо, що з ним. Два місяці перед відходом „на якусь повітру" оженився, дівці світ завязав, живота їй лишив, а сам пішов.

Більше нема кого брати. Навіть білобілєтчик безребрий Микола Гнидка, і той потерпав. Не лишать і його, в обоз запруть і скажуть картоплю оббірати.

Так, так... Матвій попрощався зі Стратоном та Кузьмою. Прощався „раз-другий-третій", щоб забули взаїмно все зло, яке один другому міг коли вчинити. Провів їх полями, оглянули „може в останнє" свої володіння, говорили про Бога, про його незмінну волю. Раз їм суджено так, значить, так і буде, бо ніхто не в силі змінити „волі Його".

Їм здавалося, що бачать це все дійсно останній раз. Раз ідуть на війну... Раз там з гармат, з кулеметів, човпуть людей, раз там газами душать... Боже, хто вернеться звідтам? Дивно... Йдеш і знаєш: там тебе вбють, а все таки йдеш, все таки не маєш права не йти. Але „все одно, раз мати родила, раз і помирать"...

Так міркували дядьки, прощаючись з Матвієм, з полями, з родинами...

III.

Наближався час школи. Чи буде вона в цьому році? Володько по довшому часі порішив відвідати учительку. Прийшов. Зійшов на ганок, застукав. Тихо. Ніхто не відповідає. Застукав ще. Після ще й ще, але в школі пустка.

Пішов до сторожа. — Еее, хлопче! Учителька вже давно вибралась. Не буде школи.

Це зовсім Володькові недовподоби. Значить, цілу зиму дома. І Ганки не буде бачити. І так не бачив її . ціле літо. Раз один у церкві помітив, але не дивився на неї. Здавалося, що всі люди звернуть на нього увагу, коли б дивився. Зрештою, він майже забув її. Вона звязана в нього зі школою. От сидів собі на лавиці другої групи і нераз, коли не було що робити, оглядав

клясу. Цікаво було оглянути обличчя, тому уважно розглядав їх. Здебільша безвиразні, бліді й очі нецікаві. Тільки одно зупиняло увагу — Ганчине. Ті „шельми" очі. Ті очі такі рухливі і такі блискучі. Хочеться на них дивитися. Чоло цікаве і ніс розумний. Навіть ластовинячко не шкодило йому. Навпаки. Здавалося, що через нього барва обличчя якась більше притяглива.

Але це тільки в школі. Коли вийшов з неї, коли пішов у поле, зжився з працею... Де там згадувати Ганку. І тільки натяк на школу, тільки місяць серпень доходив до середини, мимохітно згадалася Ганка. Ах, як би хотів знов зустріти її, вийти в поле за ліс туди, на те місце, де колись сидів на пеньочку і дивився на озеро. Приємно було тоді. Відчував соковите життя, відчував весну.

Вертаючись зі школи, Володько помітив в долині великий рух. З західнього боку з гори поволі тягнувся обоз. Ні, то вже не „галіцияни". То справжній обоз — москалі.

По селі піднявся гамір. В скорім часі кожне подвіря мало гостей. Обоз розташувався „по хатах". У школі зупинився штаб. На вивісці крейдою зазначено: штаб такого то обозного дівізіона. Загицали по селі вершники. На долині зупинилися кухні та санітарні вози.

Володько дивився на все зацікавленими очима, а після квапився до дому, щоб побачити, чи й „у нас є". А що, як нема? Володькові надзвичайно хотілося, щоб і до них заїхало кілька підвод. Нові веселі люди. Співи, гармонія, вояцький „суп" значно смачніший від своєї юшки, коли їсти його з „котьолка" широкою вояцькою ложкою.

На жаль, „до нас" обоз не доїхав. На дерманських хуторах не було ніодної підводи. Тому, коли настав вечір, Володько, Хвидот і ціла армія їм подібних подалася у село на вигін. Там гамору, мов на ярмарку. Саме діставали „москалі ужін". Зі всіх боків села йшли в долину з відрами по „суп і порцію" воловячого мяса. Коло кухні велитенські балії „порцій", нанизаних на маленькі деревяні патички. Кожний вояк дістає у своє відро кілька черпаків юшки, ложку масткої гречаної каші і порцію яловиччини.

Деякі діставали просто „в котєлок" і зараз сідали на землі й їли. Здебільшого не доїдали.

— Ей, малиші! Кто желает єсть суп?..

„Малиші" не голодні, але хто відмовиться від таких ласощів, як „московський суп". Кожний бажає поласувати. Тоді вояк брав „котєлок" і йшов ще раз до кухні. Там давали йому ще одну порцію, яку з насолодою нищили „малиші".

По вечері „водопій". Це також цікаве явище. Зі всіх дворів ведуть коні до криниці. Коло одної мало місця, тому вояків поділили на „райони". Кожний район має свою криницю. А там крик, матюки, вивіскування коней. В скорім часі коні так розгрузили землю, що до криниць не було доступу.

По водопої гульня. На широкому вигоні „круг". Перед кругом довгий стілець. На стільці з ростяжними „трьохрядками" гар-

моністи. Навколо муром сірі шинелі, товсті червоні пики з вишкіреними зубами.

Кирпатий „чорномазий" Ванька під розлогі звуки гармоній „трепака вибиває". Його ноги, руки і ціле тіло стрібають, як у „чортика". Присідає, плеще долонями по холявах, після по щоках, по губах. Далі й далі — все нові і нові викрутаси. Кружляє дзигою на одній нозі, стає догори ногами і танцює на руках.

Воячня вдоволена, щаслива. Деякі присідають до землі зі сміху.

А коли скінчився „трепак", виступив оповідач. „За горами за долами, за широкими морями, за дрімучими лісами, в славнім царстві-государстві жив-був славний цар государ — Матвєй по прозванню Берендєй?.. — рвучко з місця розпочав оповідач, збивши свою „фуражку" на потилицю. Над чолом копицею чуб, комір „гімнастьорки" розхрістаний. Ліва рука в боку, права, мов нагай, вимахується над головою.

Воячня замовкла мов камінь. Звучний голос оповідача дзвенить, мов дзвін. Над усім небо чисте й зоряне. На заході догоряє велитенська пожежа. А вояк веде свою повість, як цар Матвєй Берендєй та задумав морську царівну красуню, володарку морів, океанів, зо всіма багацтвами, скарбами, зо всіма підводними царствами й государствами собі за жінку здобути.

Підводна красуня косу має чистого золота, очі найкращі агати, тіло барви бурштину. Цілунок її пік, мов дотик розпаленого до червона заліза. Але ніодин зо всіх найкращих лицарів, багатирів, козаків-отаманів не міг здобути її прихильности. Тільки грізний цар Берендєй, що правив усіма суходолами, усіма звірами земними, усіма горами підземними, завзявся здобути її.

— Так, — сказав Берендєй. — Кров з носа, лусни, умри, а міць свою покажи! Моря й океани вилий на беріг, у ріки підземні спусти всі води, а вилови „шельму" — красуню чарівну!

Ех, як гримнула війна. Суша і море звелися й вдарились. Звірі земні і морські чудовиська стялися у герці жахливої смерти. І побідив цар! Полонив свою бранку, відніс її у „хороми" з хрусталю і каміння дорогого і поклав на троні своїм пів-мертву...

„У труби тоді трубіли, в дзвони тоді дзвонили, били гармати двадцять один раз! Пир тоді дав цар Берендєй усьому світові на славу — пир на ввесь мир! Вино рікою текло, страви заморські давали, музики грали хвалу славному-преславному великому царю й государю. І при тому я також був, мед, пиво пив, по губах текло, а в рот... так! У рот не попало. Да!".. — і рвучко труснувши головою, закінчив оповідач. — Браво, Аніско! — гримнуло зо всіх боків. — Браво! Браво! Ог, сукин син! Про того... як його! — Про султана! Про султана! — кричать з натовпу. — Давай, брат, про султана! Говори!

— Про султана, так про султана! — обтираючи чоло долонею і змінивши тон і мову, заговорив Онисько! Перше говорив московсько-українською мішаниною. Останні слова розмазав повільною полтавською говіркою.

— Виходь сюди, козачня! — крикнув він. — Огню, стола! Клади огонь!

І десяток воячні кинулося класти багаття. Дрова вже були приготовані. Запалили сухий трусок і полумя замаяло по вояцьких подобизнах.

Зявився стіл, лямпа, якась книжка. Вийшли з натовпу з тузин козарлюг і без слова заняли місця навколо столу. Одні стоять, інші сидять, ще інші, оперті черевом на стіл, напівлежать.

Тиша. Приходить вістун — проголошує: — Славні козаки! Великий султан, володар турецький, грецький, македонський і єгипецький вислав до вас своїх послів з грамотою.

Го-го-го-! — зареготали козаки. — Давай його сюди!

Приходять посли. Це у вивернутих шинелях вояки з позавязуваними рушниками головами. Один з них бундючно розгортає довгий папір і згучним, глухим, повільним голосом проголошує: — Я, великий султан турецький, грецький, македонський і єгипецький володар... такий то й такий, намісник Алаха і т. д.

Велитенський натовп завмер. Не чути ні одного згуку. Вояки, дівчата, діти—все заніміло з цікавости, все пнеться навшпиньки, щоб хоч одним оком глянути на небувалу комедію.

Серед великої тиші слова султанського післанця звучать надхнено й урочисто. Палає вогонь. Обличчя тих, що мають щастя стояти спереду, палають огненною барвою. У безвітряному просторі дим товстючим стовпом зводиться до гори і там десь під зорями розводиться у бузово-сталевому склепінню.

Козаки вислухують грамоту і починають писати відповідь, натовп розсідається від реготу. З його середини уривно вириваєтьсяся: — македонський дурень!

— Ха-ха-ха! — в один голос реве натовп.

...Свиняче ухо!

— Ха-ха-ха! — гогого!..

...Кобилячий хвіст!..

— Ха-ха-ха!

...а нашого Бога блазень!..

— Ха-ха-ха!..

...числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, а день такий у нас, як і у вас — поцілуй ось куди нас!..

Тут уже дівки, молодиці, бородаті вояки присідають до землі, тримаються за животи і реготять, — реготять.

Писав листа той саме Онисько, що перед тим оповідав про Берендея.

Володькові він видався чимсь надлюдським. Він пробився наперед, стоїть в дуже невигідному місці, бо зі всеї сили мусить опиратися напорові з-заду, від чого аж мліють і тремтять ноги, але все таки він не пропустив ні одного слова, ні одної, здавалося, рисочки на обличчю оповідача.

Після рухнула загальна гульня під гармонію. Вояки хватають дівок, цупко тримають їх у дужих руках і викручують бу-

ревійну польку. Викрики, висвисти, дівочі вивіски лунають долиною.

Зійшов велитенський, надутий місяць і зупинився над вільхами двірського ставу. Палає багаття. До нього підкидають грубечі комердяки, сипляться снопами іскри, рухи гармонії вилітають з ворохобного натовпу на вільний простір і розкладаються по долині приманливою, пориваючою луною.

Пізно в ночі вертався Володько з товаришами до дому. По долині, по дорозі, не дивлячись на пізню добу, вештались вояки. Де-не-де чути жіночі хіхи — та ха-хи. Там десь на другому взгірю голосний дівочий регіт: — ха-ха-хаааа!... — аж покотилося.

Ніч ясна, холодновата. З неба зриваються і падають у чорну землю зорі. На траві холодна роса. Хлопців пробірає, вони знизують плечима, швидко стрібають босими ногами по росі.

Перед ними мигають пятами гурточок дівчаток. Хлопці прискорили біг. Ті відчули, що їх хочуть нагнати, вивіснули, наподоблюючи великих дівок, і дрібно залопотіли підошвами по землі. Хлопці ще придали духу...

Біжать, вигукують, от-от наженуть. Ще миг, ще хвилька...— Ай! Що ти. Я тобі дам! Як скажу мамі, то побачиш...

Володько і собі розхоробрився. Викрикнувши якусь примовку, він увігнався у саму середину дівчаток і навіть одважився схопити одну за плечі.

Та різко, пронизливо віснула і Володькові руки відсахнулися, ніби він схопив за щось гаряче... То була Ганка. Він виразно пізнав її, але не зупинився, не промовив ні одного слова, а як мога скорше вирвався наперед і побіг, мов дикий кінь. За ним побігли усі хутірські хлопчики і дівчатка.

Бігом, бігом вперед! Бігли на гору, повз школу, повз дякову хату, повз шкальню. Зупинився Володько, аж коли був за селом перед своїм хутором. Хвидот біг також за ним. Обидва засапалися, розігрілися. Хвидот щось хотів говорити, але Володькові не до гутірки.

Пережите цього вечора вплинуло на нього надзвичайно. Ще ніколи в життю не бачив він кращого оповідача і кращої „комедії". Після танці і... і та сама Ганка... Чи помітила і вона його?

Мабуть ні... Напевно ні. Він так скажено біг.

Дещо неприємно вразили його слова одного сільського, свого таки „москаля", що був ранений і прийшов „на поправку".— Сукини сини! — казав він. — Кашожери мордаті! Хіба вони знають, що таке війна? От зібрав би їх, сволоту чортову, та післав у перву лінію; там, сукин син, один з другим загуляв би.

Нащо так сердитися, — думав Володько. Мусить же хтось і в обозі бути. Не всі конечне у перву лінію...

— То — каже Евген Паламар — самі „супчики"... Бачте,

морди які, хоч пацюків бий — позалазили у „третій разряд“... А на фронт дітвору, білобілєтчиків пруть...

Евгенові, правда, відорвало ліву руку, але його все одно „зовсім“ не пустили до дому. Він кляв війну „на чом світ стоїть“...

Володько зовсім інакше на ті речі дивився. Навіть відірвана Евгенова рука не робила на нього такого вже великого враження. Розмах події, її романтика, ворохобня і якась своєрідна краса полонили його, затуманили розум; усе, що вичитав, усе, що навчився у школі, відійшло на деякий час на бік, а перед ним повстала у всій своїй величі і красі — Бог і сатана у одній подобі — війна.

—о—

Обоз постояв у селі всього три дні і вирушив далі „в тил“. За обозом поїхав другий обоз втікачів. По їх мові чути було, що це вже не „з глибокої Галіції“, а десь з недáлека, з-за Почаєва від Радивилова і з тих місцевостей.

Знов одного дня заїхала на відпочинок до Матвія підвода втікачів. Чоловік, жінка, стара мати і троє дітей — два хлопчики і дівчина. Дівчина вже старша — дівочиться, уже й ходани ходили, як заявила мати. Батько „москаль“ у військовому, прийшов з фронту ранений на поправку. Застав його приказ вибиратися... Ну, не покине ж він отак на Божу волю родину... Що, ні? Правда ж. Мав відійти тиждень тому, а тепер все не знає, як буде. Самі ж жінки... Бійтеся Бога... А що буде за те, що „у срок не зявився“, чорт його знає. Розстріляють, то розстріляють. Гірше смерти тепер нічого не видумаєш, але напевно не розстріляють самі, а пішлють на фронт, щоб там уже те брудне діло інші зробили... Походить чоловік від самої границі — три верстві... Вже може з хати та з цілого села одно місце на землі... Хто знає... А „тре буде“ все таки десь отам далі серед ліса, чи серед поля, чи може і на гладкій дорозі жінку з отими-о щенятами лишити і йти... Що зробиш...

Говіркий і поважний гість сподобався Матвієві. Настя варила, кормила цілу родину. Жінка ввесь час побивалася, плакала. Увійде до хати, що не побачить, що не візьме до рук, і одразу: — і ми, жіночко, мали таке... Ще ліпше... Все геть чисто своє мали... А тепер жебраки, сироти, викидьки на сором та ганьбу... — і сльози одразу їй витечуть з очей, — каламутні у почорнілих, попухлих очницях сльози.

Два дні відпочивали біженці на Матвієвому дворі. На третій рано виїхали.

Серпень добігав кінця. На полях запізнений збір хліба. Безліч вівса мокне у півкопах. Дорогою їдуть і їдуть обози — військові й цивільні. Дорогу розширили в три рази. Прийшли якісь землеміри і вимірили... Бараболі не бараболі, просо не просо,— все одно. Відтяли стільки то сяжнів і дорога.

Посунули підводи, кіннота, піші. А Матвієва родина при праці.

— Ей, ви! Що ви там ще мучитесь! Все одно пропаде! — гукали на Матвія...

— Пропаде, то пропаде, а до путтяˊ довести треба. Не лишу ж отак усе на полі...

— То в стодолі згорить...

Матвій розводив руками, дивився на захід, звідки вже виразно чути гуркіт гармат. Ні! Все таки збірати треба. Возив, збірав, складав у клуні, всі засторонки запхав під самий стріп... У полі ще одна насінна конюшина.

Нарешті гострий наказ (десятник у кожній хаті наказав), хто має зайву, тяжку до ходу худобу, хай відводить на „зборний пунт“ до Білої Криниці. Там усе на вагу куплять. Хто не поведе, то в дорозі даром покине... Відступ війська не припиняється. Вибіратися прийдеться все одно...

Від такого наказу у Матвія ліг у грудях тяжечий гніт і ніщо не всилі зняти той тягар зі серця.

Увійшов до хліва. Шість корів одна коло другої стоять спокійно при жолобі. Не можна Бога гнівити. Було молочка, і собі, і людям. Хто не прийде, бувало, дістане кварту доброго густого молока... А платити?.. Хай Бог заплатить!.. Здорові споживіть — казала Настя...

І от ці корівки, ці чудесні тварини, на які чекав і силу свою нищив такі довгі роки, тепер треба нищити. Так. Нищити. Просто виведи в поле і скажи: йди, худобино, куди очі бачать. Не треба мені тепер тебе... Або віддай „на пуди“ за безцін — аж серце болить...

А тут тобі зі всіх боків: — вибіраймось та вибіраймось. Он батюшка всю родину вивіз. Сам лишився і чекає, поки село рушить. Усі наші виїхали... Навіть управитель, і той не лишився.

Хм... Ведіть „зайву худобу“. Цікаво, хто має ту зайву худобу. Який добрий господар має зайву худобу? Ох, зайву, зайву! Бодай його кольки скололи, хто видумав цю штуку.

І думає Матвій: не було колись худоби, не було гроша, не було часом чого в рот вложити... А тепер і худобина усяка, крівавицею здобута, і поле... Мав від раня до вечора турботу, і от тепер лиш чоло морщиться від жури: і як його усе знищити... Знищити так, щоб менше боліло отут десь, де сидить мужицька, на всі болі гартована, душа.

Тільки що на ноги звівся. Пів сотню років товкся, мов останній з останніх, гірко горював, тяжко бідькався. Нарешті поля того шмат роздобув, халабуду якусь злабудав. Все воно „на тимчасом“, на „покищо“. Поле також не Бозна як вироблене. Туди треба б такого гною, а туди іншого. До всього худобини потрібно, до болю, до останнього потрібно. Одно чіпляється за друге.

А що село? Що люди? Де є ті самі люди і що вони думають? Ах, люди. Не кажіть мені про тих людей. Боляче згаду-

вати. Хіба вони вміють міцно хотіти, до змори працювати, битися з останніх тих справжніх, які тільки людині дано, сил? Ні. І, кажу вам ще раз, — ні! Вони рухаються, ходять, але без думки... Думки нема тієї, як то кажуть, живої, болючої, як оголена рана. І свідомости мало. Не кажемо, якоїсь великої свідомости, а навіть свідомости того, що вони до людей належать. Так, так... Горе це... Це якась винятково безталанна, загнана і збита, мов макуха, юрба, яка не вміє відбити напору ворожого... Ціле село і всі, всі геть села навколо, забули за себе. Гримнула десь, Бозна де, гармата і все у крик, все в лемент, так ніби їх життя саме найважніше... А де ж господарство?

Так думав огірчений Матвій. Не мав кому цього сказати. Сам собі думав, ступаючи широко полем, розмахуючи стиснутими пястуками... Часто дума в голос вирівалася... Кантате тверде слово рвалося з придушених грудей і падало у порожній, безлюдний простір. Разом зі словом рвалося серце — насильно рвалося, ніби хто виривав його, як ріпу. Які болі! Які невисказані болі! Лиш мужик знає їх, той, хто твердим хлібом кормився, хто не чув ні холоду, ні спеки, хто не знав про існування нервів і бакциль.

Матвій іде полем і, здається, це ступає местник, кара. Зупиниться і погляньте в його обличчя. Ніхто не бачив такого грізного, зрізаного зморщками, чола. Кожний той зморщок кричить болем. Гляньте, очі його з червоними жилками, в яких горять блискавки. Гляньте, він навіть без кашкета і вітер, рвучкий осінній, що дме з-над угорської долини, патлає його рідке волосся, ніби віхоть соломи. Поли його куцана розпадаються на всі боки, ніби якісь особливі крила особливого неземного птаха.

Він не йде, а летить. Не дивіться, що його великі широконосі чоботи лишають широкі сліди на свіжо зораній ріллі. Він все таки летить он під тими хмарами, які рвуться з його злисілої голови і застеляють все навкруги: землю, ліси і небо.

Так кожний день літає Матвій по своїх полях. І що виразнішали гарматні перегроми, то лет його збільшується, набирає особливого значіння...

А все таки одного дня Матвій увійшов до хліва, де стоять корови. Шість їх. Усі ланцюгами до жолоба попривязувані. Он Лиса, Манька, Ряба, Рогата. Он та, що цього літа на ярмарці купив — без назви. Далі шустра, рухлива корівка — Сивенька. Стоять усі по зросту — від ліва до права. Лиса найбільша, найтяжча, далі Манька...

Матвій одвязав дві і вивів на двір. Кликнув Володька. Цей має підганяти корови. Це ті — Манька і Лиса. Володько пас їх дві літі і знає їх, як і себе. Поважні корови, незворотні, тому і в шкоду менше ходили. Добрі були, слухняні... Шкода їх йому... і не шкода... Якось... Чомусь не шкода. Так, ніби це його не обходить...

Настя вибігла з хати, глянула... Здавалось, вона хотіла обняти ті тварини і горнути до себе. Замість того попробувала за дійки, чи не повні, щоб за дорогу не набрякли.

Володькові всунула в руку вузлик хліба з салом.

Повели. Повели на продаж до Білої Криниці. Володько йде за коровами босий. У нього зовсім нема чобіт. Батько веде за повід корови і не промовить ні одного слова. Не хочеться йому в такий час розмовляти. Так і пішли. Через село, долиною до Башковець, через „казьонний" ліс. Володько вже знає цю дорогу. Торік на „мобілізацію" ж їздив. За цілу дорогу тільки парою слів перекинулись.

У волості величезна черга. — Прийди, різун його матері, зі своїм і ще чекай, проси, поки то „вони" зволять забрати твоє добро. — Після корови важили і видавали „квітанції". З тими квітанціями треба йти в друге місце, щоб дістати гроші. За обидві корови дістав Матвій сто одинадцять рублів і ще якісь там копійки. Видали цілу „катеринку", а решту рублями.

Матвій завязав тісно гроші у кінець шматини, в якій був замотаний хліб. Коли продали корови і Володько лишився тільки з прутиком, яким підганяв, а Матвій навіть не дістав назад свого повода (добре, що ще не взяв ланцюга), обидва посідали на морозі і їдять хліб з вареним салом. Їдять мовчки. Матвій щось міркує, а Володько передумує усе, що бачив. Після на Матвія якась злість найшла, чи що... Досить, що напало на нього неухильне бажання нечуваного марнотратства. Сам устав, пішов до крамниці і по часі виніс звідти цілу пляшчину лімоняди та здоровенну булку. О, така булка напевно досить коштує.

Власними руками розтрощив булку на дві половині. Одна собі, друга синові.

— На! Хоч' зїмо. Що зїмо, що випємо — то тільки й є наше. Кляті часи настали... А після піячили порядно по черзі. Цілі три копійки луснули, як і не було. Володько з приємністю потягнув гострого шипучого напою. Втомився, та й ноги кляті попідбивалися, а до дому ще верстов двадцять, бо рішив Матвій чомусь через місто Кремянець вертатися.

Хай хоч побачать, як там тепер виглядає, що поробляє „жидва".

Треба рушати. Сонце не стоїть на місці. Воно вже давно зійшло над кремянецькі гори, туди, де станція знаходиться.

Йдуть сошею. Повз казарми, повз велику, з червоної цегли, похмуру „гарнізонову" церкву, повз військовий цвинтар. Сюди й туди без кінця і перерви їдуть обози.

Дійшли до станції. Володько в душі вдячний батькові, що пішли сюдою. Хай це яких шість верстов більше. Пусте. Він же ще ніколи не бачив ані залізної дороги, ані поїзду, ні паровозу. Колись, бувало, ще в Лебедщині, коли забірався поза Мартинів запуст на пригірок, бачив дим з поїзду. А то далеко, верстов дванадцять було. А може то і не з паровозу був дим. Може то просто собі якийсь дим та й годі. Але для Володька то був особливий дим і він дуже радо ловив його своїм далекозорим оком.

Тепер ось вони обидва з батьком зовсім близько коло станції. Марширує дві роти зі „штихами на смірно". Спереду офі-

цери з голими шаблями. Зправа пруги рейок врізалися у землю й обросли буряном. По них старі вагони з написами: Ю. З. Ж. Д.

Ще далі „добрі" вагони. На них грузять корови, коні, людей. Кортіло Володькові підійти до тої метушні ближче і все докладно оглянути, але мало було часу.

Йшли ввесь час по гострому дрібному камінню, тому відчував прикрий біль ніг. За тіснотою навіть не міг іти тудою, де хотів.

У місті, що здушене невеликими, але гарними, горами, — тісно, рухливо, гамірно. Їздять авта. Кожне з них напхане військовими. Особливо кидаються у вічі юрби „золотопагонників". Здавалось, вони зійшлися сюди з цілого фронту.

Але крамниці скрізь відчинені і скрізь іде гарячкова торгівля. У Володька виникає таємний задум, який в короткім часі розростається в непереможне бажання. Повстав він і розрісся до неймовірних розмірів, коли проштовхувалися з батьком через ринок і проходили повз крамниці з дешевим взуттям.

І як його не згадати про чобітки, коли ноги так порепані, так підбиті. Хай би хто спробував не згадати.

На ринку Матвій купив цілий хунт грушок. Знов нечуване і зухвале марнотратство. Видно, Матвій порішив: хай все гине, коли так!

Знайшли шматок вільнішого місця у куті ринку, сіли і смакують грушки. Володько слухає, як сіпає в ногах біль і дума про чобітки не вилазить з голови. Напроти брудна, з заялозеними дверима, крамничка. Там знана Рухля продає гнилі оселедці, смердячу тараню, коломазь та сіре мило. Запах від такої крамниці надзвичайний.

Ось вони доїдають грушки... Матвій, видно, готується вставати та відходити. Він же ще мусить накупити „дещо до хати". Володько рішається на останнє. Будь що будь, а сказати він мусить.

— Тату! — обережно, з прищуленими від ніяковости очима, каже Володько.

— Ми там проходили коло крамниць... Бачили ви, які там добрі юхтові чобітки висять?

— Ну, так що?.. Хіба тут мало тих юхтових чобіток?

— Я... Мені... Ви знаєте, тату... Я так попідбивав собі ноги... Ах, так болять отут коло пальців. Дивіться... — і він навіть одну ногу підняв і показав батькові. Підошви попухли, деякі пальці попідбивані. Найменший підрізався й щемить, як халєра...

— Так, знаєте, мерзнуть ноги, як виженеш „на росу".

Підняв голову і дивиться благальними очима на батька. Очі того насуплені. Зирнув на ноги сина і каже: — Ну, а як-жеж хотів? Ти ж не панич і батько твій не пан...

— Ніїі... Я знаю... Але коли б я мав якінебудь паршивенькі шкорбунці...

— О-ооо! Ще чого заманулось...

— Думаєте, я так багато хочу? Ніі. Мені які небудь чоботи... От і все.

— Хм... Думаєш, то не багато. Чоботи, думаєш, за се-за те купиш... А думаєш, коли б і купив... То що? Отак одразу в росу їх... Довго той чобіт видержав би тобі...

— Ні. Я буду їх шанувати. Куди не треба, не взую.

— Ну, той купляти ще не потрібно. Мені гроші он на викуп купчі, на сплату банку потрібні... Ти ж знаєш...

— Тату!..

— Не морочи! Не маю я грошей. Не буду ж я сто рублів тобі на чоботи міняти. Ходім!.. Вже пізно...

І батько встав. Володько не хоче підніматися... Пробує перечити...

— У вас же є дрібні...

— Дрібні... Дрібні. — То і треба їх ще тих дрібних дома. Он мушу дещо купити і по дрібних.

— Але таату! — канючив Володько. — Мене так болять ноги... Так болять. А за що ж я ціле літо оті корови пас? — осмілився він навіть такий гострий кинути докір.

Батько скривив уста в подобу усмішки. Це дещо підбадьорило хлопця.

— А я? — сказав батько. А я за що ціле літо орав, сіяв, косив, до клуні возив? За що — га? Ходімо! Нічого тут гадурати!

Ой — єй! Видно, що з Володькової витівки нічого не вийде. Встав.

— Ет, тату! — вирвалось у нього. — Мені навіть до дому не хочеться йти. Я ж хочу одні тільки чобітки. Якінебудь, погані, самі найдешевші... Ось війна йде...

— Еет!.. Дурню ти! Війна. Все тобі з війною лізе. Тобі одно в голові, а мені тисяча...

Вже йдуть. Володько дуже невдоволений. Він обережно ступає по камінцях, сикає, коли попадає на гостріший... Думи його прикрі, докірливі. Так завжди. Бігай, бігай, дерися... Раненько вставай, мерзни, мокни, а коли купити що... Ну... Хоч до чужих йди...

Батько йде спереду, рівно тримає голову, плечі дещо сутуловаті. Він думає. На чолі виграють зморщки. „Втрата, то втрата... Самого коштували ті корови більше... Але малому чоботи таки потрібні. Все одно, не тепер, то в четвер, а купити мусиш. До зими може не подре, а тут за одним заходом"...

Але вони вже досить далеко від дешевих крамниць віділйшли. Вертатися? В інших, що на Широкій вулиці, крамницях дорожнеча... Там хіба сама офіцерня купувати може.

— Одлупити б тебе треба! — чомусь вириваєтьсяся у батька. Він майже сердитий на сина, що той нагадав йому таку неприємну річ. — Ну, то ходім вже... Може що виберем...

Володько зрадів. Він зовсім неображений отим „відлупити", хоча і не почуває за собою ніякої провини. Коли вертались на ринок, навіть ноги перестали боліти.

Виявляється, що за зовсім дрантивенькі чобітлята з поганої

підробки юхту, пришитки до старих порёпаних холяв „знайомий" жидисько хоче пять рублів.

Матвій одразу хотів плюнути, жбурнути ті шкарбуни жидові межиочі і піти. Мовляв, на коровах втратив, то не буде ж грубу суму на таке дрантя видавати.

Але Володькові навіть „таке дрантя" Бозна чим видавалося. Коли б він мав і такі. Ого, чого б він більше хотів. Поки батько жорстоко воював „з клятим пархачем", Володько переживав неаби-який мент. Вираз його обличчя так само швидко мінявся, як мінявся хід торгу.

Нарешті крах. Батько таки плюнув і вийшов. Де ж таки... Вже з півтора рубля майже до двох дотягнув, а „стопроклятий парх" затявся на трьох і ані копійки вниз...

Обійшли ще кілька крамниць, перебрали з десяток пар чобіт. Кожний раз Володько мусить натягати на свою болючу ногу чобіт і кожний з них видавався йому „зовсім добрим". Він не перебирає, як батько. „Якінебудь" — він же це сказав виразно.

При кожному торзі Володько почуває, ніби стоїть перед судом і його засуджують на смерть, чи дарують невимовне щастя. Третій жид, який: „я ж вас ще позаторік знав... Дядько Матвій? Ні? Боже! То ж ми коли вже знайомі!.. А для вас... Для вас у мене пів ціни... Оці добрі з варшавського юхту... Знаєте їм ціну? За дурно... Хай я до шабасу не доживу... Усього чотири рублі... Їй-бого, це за дурно. Поміряй... Малий! Поміряй до ноги.., Ну? Ніби на міру".

Цей самий щебетун не захопив Матвія. Він бере чобіт, міцно звиває його в руках, пробує, чи не тріскає шкіра, чи не відлітають одразу підошви... — Бо і таке бувало... Візмеш те дрантя в руку, а воно розлітається.

Знов торгування. Цей затявся на трьох і десяти копійках. Хай його діти суботи не діждуть, якщо він більше, ніж десять копійок на цих добрих чоботях заробить. Це ж не якийнебудь тендит. Не буде ж він знайомим людям якесь сміття продавати.

А Матвій сказав твердо: — Два рублі й з половиною! Хоч' — беру, не хоч' — можеш сам у них ходити!

І вийшов. Володько тяжко зідхнув.

— Де ж таки, — звернувся батько до сина. За таку непотріб такі гроші. Я сам за оцю (і підняв праву ногу) три роки тому три рублі заплатив. Але, це чобіт. А то... Тьху, бий тебе всі громи!..

Йдуть геть і не оглядаються. Раптом хтось смикає Матвія за полу. — Хазяїн! Хазяїн!.. Верніться!.. Ну, платіть гроші...

Це суха, кривовяза жидівочка з крамниці.

— Бодай би тебе кольки скололи... Чому ж ти не сказала цього одразу? Чого морочиш?

Матвій вернувся й довго вилічував гроші. — Це тільки для вас... Знайте, що це тільки знайомим... — умовляв жид.

Матвій дав гроші, взяв чоботи і передав їх Володькові. Цей схопив їх на оберемок і тримав обережно, ніби вони з найтонь-

шого шкла. А що в його очах... Скільки в них справжньої втіхи. Там ціла безодня радости, яка геть до тла знищила усякі: біль, острах, безнадійність. У думці дякував батькові, Богові і цілому світові, а ніс свої скарби так, ніби це щось рідке, що може розхлюпатись. Тепер тільки важке питання: чи варто їх взувати „на росу", чи далі мерзнути? Шкода ж дійсно нових чобіт. Ну, але добре, що є!..

До дому пятнадцять верстов. Прийшли, коли вже всі спали. Володькові ноги так боліли, що навіть не мав бажання хвалитись чобітьми. Поставив їх у таке місце, де б не замастились, сам пішов до клуні, вкрився кожухом і заснув дійсно сном каміню.

—о—

І добре, що продав корови. Незабаром гармати під Кремянцем загули. Ні дня, ні ночі. Чорна хмара і чорний дим застелили небо і землю. Осінь вдарила дощами. Паркові обози гарматніх дивізіонів зрили немощену дорогу і в її драглині грузнуть біженецькі коники по самі черева. Їхали вже не дорогами, а полями.

Під гуркіт гарматніх перегромів янчать у будах діти. Сміється і плаче якась чорнолиця жінка, що сидить на брудному, мокрому клункові. Вона оповідає в голос, як козаки її хату палили, як вона стратила дитину, бо на полі саме була, а дитя ніби в хаті лишила. Прибігла, — „дитини вже не було". Вергла себе в огонь, але вирятували. А чоловік її у Карпати пішов... „Бодай їм, як довго житимуть, в голові карпатало".

Вона протягала руки, благала когось. Хустина злізла їй на потилицю, а розбите каре волосся всівав дрібненький дощик.

А обози пливуть собі повз байдуже, поволі. Часом коняка яка черевом на грязюку падає. Били, зводили матюками. Наліплені стопудові колеса возів сотужно сбертають маточинами. Не обійшлося і без хриплого співу і тириндикання губної гармоньочки.

А Матвій усе працює. Поле не сміє так лежати. Косить насінну конюшину.

— Божевільний, — гомонять сусіди. — І на яку халєру він працює... Все одно, пропаде.

Матвій міркував: — пропаде моя праця тоді, коли мене не буде... А поки кості мої при купі, доти не сміє пропасти ні одно зерно.

Одного ранку з гуком і криком вїхав у село обоз армії „первого розряда". Наїхало видимо-невидимо. Стали по кущах і садах. Частина зупинилась на чистому полі, саме на Матвієвому.

На подвірю повно воячні. Двері хати не замикаються. Під клунею дві двохколки, запряжені велитенськими карими кониськами.

Матвій задумав молотити овес. Може хоч дещо продасть. А тут дощ не перестає.

— Еее, дядька! Пошто работаєш? Всьо равно, бросіш!..

— Нічого. Брошу то брошу, а молотити треба...

І зародило ж, як на-то-те... Копа вівса десять пудів сипле. Усі сусіди самі до „фуражирів“ йдуть, просять: — Купіте, гаспадін! Харошій авьос...

І продавали у снопах за безцін. Продавали все, що могли: свині, телята, кури, гуси. Ячменю, пшениці, жита ніхто не хотів. — На што? Наші лошаді й авса нє жрут больше... На кой чорт ячмєнь...

І як, прошу вас, будуть жерти? Коло коно́вязі, як глянеш — овес у снопах. Дощ не дощ — все одно. Коні тупцяють по снопах, розгрібують копитами.

На возах мясо псується, шнури тютюну, що у кремянецьких міщан набрали, гниють. У Матвія на току купа, пудів двісті, вівса. Солому на дворі в ожереді дощ перемиває. Який дивак буде тепер вівсяницею, та ще й такою грубою, піклуватися. Хіба Матвій... Так. Він не забув і за солому. Вояки, мов велитенські мурахи, стежку через город до соломи вторували. Кожний в „палатку“ потрібує для спання. Головне, що її отак розтягнуть по дорозі і втопчуть в грязюку.

Матвій і солому рятує. Ходить з вилами по дощі і скидає розволочене на купку. За овес навіть і не питай... Хіба ж хто чув, хіба ж хто бачив, щоб за овес тридцять-сорок копійок платили? Ні. Хай вже краще огонь зжере, як на галай-балай, отак чортові нетрудженому в зуби віддати.

Ну, а як? Того... З вибіранням як? Он село вози маже, буди на ліскові обручі з ряден напинає. Все думає рушити. Рушить цей обоз, рушить і народ. Рушить, як є — селом, повінню...

— Під ряднами думаєте зимувати? Ех!.. Думаєш, один з другим, Бог тобі піч з неба скине?

— Але старий... Подумай про діти... Роби щось... Напни що на віз і собі!.. Чуєш, як бовха́є — гуторила Настя.

— Ет, дурна ти бабо! Коли б у тебе розуму було, як у курки, то й то більше голова твоя варила б... Куди, до чортової матері, поїдеш...

Насті лишається одно — плач. І вона використовує хоч це. Сльози, як і завжди, шукають найглибших зморщок і тихо сплива́ють кількома галузками до тісно затиснутих уст.

Матвія досада люта, мов іржа, гризе, Серце чує в грудях ствердле, мов галька кремяна. Різьба чола нагадує майстра, що кохався у величі гніву великих богів великого минулого.

Грязюкою шляху чвалують козаки. Черева коней тинковані товстою верствою землі. Нагаї, чоботи, носи і чуби — грязь, грязь і грязь. Одні очі, мов пожежа, яку ті люди так покохали, здавалось, все зотлять на попіл, порох і небуття.

От як коні рвуть копитами з грузької землі, як соковито цмокають і прудко хльоскають навколо пригоршні багна. Ніздрі грають і рвуться від шарпкого дихання, бризкаючи піну і кров.

— Куда дарога на Жолобкі?

— Пря́ма... Вот там!.. За лєсам!..

Це пре курієр штабу чотирнадцятого корпусу, що зупинився

в сусідньому селі. З фронту страшний наказ летить — все на шістдесят верств в ширину огнем вкрити. Смуга чорна, як чорнозем, хай ляже від полудня до півночі. Небо і земля тільки...

Гуруррр! Гур, гур, гур!..

По бронзовім пітнім тлі неба валун за валуном, мов випар вулкану, котять хмари. В далечінь і ширінь небо згорнуло панцир, здушило повітря, стлумило соняшне світло, що ввійшло в підземелля. Лишилось інше світло, не того ясного сонця, що навіки мабуть щезло, мов стерта брудною шматою пляма крови. Повстало й поволі, мов світанок, ширилось світло попелястої барви, яке заволікало їдкою поволокою поля, гори, ліси. Дороги йшли, мов тунелі. На них литі з чугуну істоти в заграві далеких пожеж, ішли, котились, чвалали йокаючи животами... Сто сімдесять мілiонів душ приносило жертву і чорний дим закоптив небо. Десь там у сірих хащах, між золотом і вогнями сам коронований володар тягнувсь багнюкою великої імперії. На північ! На північ! В ліси! Обернемо вісь бігуна і пустим планету навскіс у безвість бездонну... Кінець вам!..

Цю суматоху ніс Матвій у черепі, у душі, у очах. Він брав півпудову сокиру і тесав буду. Таки, мабуть, піде. Земля тримає його страшними, цупкими обіймами, але війна сильніша землі. Одяг, посуд, худоба, свиня з восьми біленькими поросюками, годований вепрук, зграя чубатих курок, широкодзьобих качок...

Куди з тим? Все вижени в поле, нажени: — гижа, гиля! — і хай сіється по широкій землі. Хай іде лісами і множиться.

Буда вийшла справжня матвіївська. Настя, як побачила, руками сплеснула. — Та куди такий тягар повезеш? А мішечок муки, мішечок круп, боденька сала, дрантя всяке...

Матвій до солдатні йде, гне спину, яка нікому, крім праці, не гнулася: — купіть, на милость, веприка. Годований, сала на пядь буде. Що вже дасте — добре.

Дванадцять рублів втилющили за веприка... Забили обухом, тулуба забрали, а кишки собаки розтягли. І добре, що так. Добре, що хоч дванадцять дали. Інші солдати одні півники поїдали. Що ж, коли на такій трудовій землі домашнього птаха, ніби воріння розвилося.

Василь різав поросята. Баняк холодниці зіпсувся і не було ніодного голодного пса, який би на таке поласував. Гармідер навкруги, огні, дим, дощ... Дядькові одному шкапи пристали. Скривив рота, вагався, що скидати — жінку чи міх з мукою. Чорт з мукою, а жінки жалко. Розвязав мішисько і сипнув муку на ріденьку грязь дороги. Вітер дещо підняв, але дрібний дощик зразу ж уйняв мучну хуртовину.

— Вьйо! — Шкапа одна не йде. Впала, чортова тварина, і лежить... Просто в муці!..

— Вьйо! Вьйо, згоріла б ти ясним огнем!

Шкапа лежить і постогнує. На дядька лють, мов чорна хмара, найшла. Обернув пужално держалном. Бемц, бемц по

ребрах. Тільки ногами засовала. У дядька піна ротом виплюснулась. Плигнув на віз... Якісь миски, якісь горшки, якась діжечка, все те випурхувало з буди і розліталося на скалки, ще не доторкнувшись землі.

Зявився якийсь москалик. Зійшлися люди. Нагай затанцював по спині тварини, полосував її здовж і поперек. Нарешті люди кількими підважили, поставили таки на ноги, витягнули з багна колеса, що вгрузли по самі маточини, пхнули воза, а віз шкапу. Дядько поплужився далі „в глуб Росії".

Обоз не рушає. Віз у клуні готовий — честь честю — стоїть. Колеса в битий шлях вгрузають. Купа вівса також лежить. Не продав Матвій ні одного пуда. Гармати день і ніч виграють. Часом брязкстять скорострільні, видається, десь отут за башковецьким „казьонним" лісом.

Матвія їжа не бере. Сон десь зник. У думці покошена і мокра конюшина, що лежить в копицях на полі. А повна така, головчаста — пудів пятнадцять-двадцять було б, по десять рублів пуд.

Метушливі люди вибіратись квапляться. — Ось, кажуть, перетнуть нам дорогу в Шумську на греблі і баста. І так по три дні стоять втікачі, поки через греблю переповзуть... А коли ще натиснули б.

— Хочете, то вибірайтесь, а мені дайте чисту годину, — сердито відповідав Матвій. Баби не одважуються самі рухнути. Хай вже „він" наперед. А той „він" сидів, мов камінь і ніяка війна не зрушить його. Кілька дядьків з Тилявки не видержало і знялося. Виповзли на шлях і поряхалися в напрямі жолобецького лісу. Матвій провадив їх очима і мовчав. Що їм казати. А їх хати, вже другого дня, стояли вилущені, мов порожній стрючок. На місці дверей і вікон одні нори, а в середині, ніби буревій бушував.

Кажуть, завтра чи коли там, козаки від Івана з тамтого кінця село підпалять і люд, мов блощиці, викурять. Хай. Хай палять. Все одно.

У Матвієвій хатинці двадцять „денщиків". У печі палає огонь, смажаться кури поросята... Двері навстежінь відчинені, долівка, мов на дорозі. Сам господар не сидів у хаті. Ходив, ходив і ходив. І коли сили спадали, приходив, брав мовчки в кулак дещо „покомлати" і відходив до клуні, до свого вівса, до своєї машини, яку щойно два роки тому купив. Там і жиє мов горобець у стрісі.

Володько також купку марок за кури та всякі прислуги зібрав. Були сині, з „Миколою другим", зелені з „першим". Солдати якось до двора пішли і мішок яблук приперли. Висипали все серед подвіря і хто хотів, їв. Розказували, що там твориться.

Володько ніколи у дворі не був, бачив здалека велику садибу, покої. Бачив часом паничів, що з зализаними головами „спацерували" селом. Але близько не підходив, нічого спільного з ними не мав і чомусь не любив того... Не чув до них того, що, бувало, в Дермані до учнів семинарії. Ті також „чисто ходи-

ли", блискучі „козирки" кашкетів, блискучі холяви мали, але Володько сам хотів „таким бути". Нічого ліпшого не було, як бути учнем... Паничем? Ні. Прийде тобі. — А, скажітє пажалста... Что ет' такоє? — показує на жито.

Не знає, що таке жито, а жиє ж у селі. Тьху! Руки які у них... Пальці, мов шкляні. Коли б здушив — розсипалися б... Дівки губи до червоного мажуть...

Тепер слухав, що „там" твориться і собі пішов. Подивитись.

Сад гарний, великий. Яблуні гнуться від овочу. Скрізь, де не глянь, солдати. До яблунь попривязували коней. Яблука спадають просто під копита і тут чавляться.

У покоях уже всьому кінець. Лиш білі папірчики, що летять з вирваних вікон та дверей, пурхають від вітру по кльомбах цвітів. У палисаднику обтрощена пальма і пара кактусів. Володько відломив і собі одну цікаву, невидану, подібну на пірїну гілку з пальми.

Після не без остраху в середину вступив. Там солдати, баби, діти. Якісь розбиті бебехи. Пух розвіяний по помості. Вирвані з одвірків двері лежать під порогом і по них топчуться.

У просторій кімнаті дзеркальна стіна. Перед нею москаль у мокрій шинелі — вус фертом, шапка на потилиці чудом засіла. Володько і свою непоказну постать перший раз на цілий зріст побачив. От чоботи, ті самі, які у батька виканючив, надто у грязюці. Аж злякався, коли глянув, що вони на помості, колись мабуть навіть лякованому, стоять. А очі, які смішні. Чуприна, як щітка, якою замітають. Шморгнув носом і пішов далі.

З протилежних дверей виліз ще москаль. У руках його сокира.

— Ти што, мать твою-розтаку, как баришня рило свойо расматріваєш! Вот єво!

Бах, бах! Вправо, вліво! Обух торкнувся дзеркала і те, мов розбита вода, хлюпнулось на всі боки. Бренькнули кусники шкла, а москаль кашкета збив на потицицю, ліву руку в бік упер, у правій сокира — стоїть гордо, ніби переможець великий.

Один Володько мабуть здивувався, решта все, що входило і виходило, більше бачило. Той, що розглядав „своє рило", до фортепяна підсів і взяв кілька акордів. Фортепян заревів і заповнив простір дикими згуками.

— Какой то сукін син сапагамі по клявішах топтался, — з серцем вирвалось у музики.

— А ти рєж! — кричить на нього той з сокирою. — Раскамарінскаво!

Той бразнув щось розгульне. Солдат сокиру за пояс заткнув, плюнув на руки так, ніби з тим сплювком усе серце виплювать хотів і тупнув кілька незграбних присядок.

Десь взялися дівки. Закрутились шинелі, спідниці. Чоботи гупотять по помості і розкидають закарваші болота. Фортепян очайдушно реве, пики барвою наливаються і білі зуби мигають, мов блискавки.

І зненацька музика урвав. Розкручені пари фургалом вертілись далі. Зупинились і стихли, коли „розкамарінский" по-під стелею розвіявся, а на місце його розлилася розлога та повільна мельодія.

Володько не розуміє того всього, але задубіло стоїть і цілою істотою вникає в оточення. Ось музика буриться, піднімається на височінь. Чує вітер, що бється об скелі і квилить злим духом. Чує густоту, мороку і вихор, що бушує в ньому, оточуючи бліду пляму сонця, яке ледь прориваєтся через хмари. Чоботи, носи, очі червоні, чорні, сині... Чуби, що мають від вітру... Жмут сяйва, що хлеще у прижмурені очі й освічує велику насторч розбиту брову.

Все преться і преться перед очима, мов змора. І коли влетів з нагаєм отой офіцир і різким голосом ревнув: — смірнааа!, — у Володька все ще більше змішалося в голові і він витиснувся через розтрощене вікно під капіж, де лежала розчовпана купа вазонів.

З дверей покоїв бомбами вириваються вояки, баби, діти. Деякі несуть на плечах знак брудного нагая. Але все чомусь регочуться. Видно, були вдоволені.

Володько обійшов покої. В одному вікні побачив знайомого хлопця. Той манить його пальцем і щось показує на помості. Володько підійшов до вікна і глянув до середини. Там стоси розбитих книг. Володько плигнув через підвіконня і накинувся на книжки.

Вибирав з них те, що вважав найцікавішим. Скинув пасочок, яким підперізував штани і наскладав на нього стоску книжок, недописаних журналів, картин. Все це рухнув на плечі. Але вага була надзвичайна. Прийшлося трохи скинути. Володько довго вибирає менш вартісне, але кожна книжка липне сама до його рук.

В інших кімнатах обривали на стільцях плюш, розбірали якісь горшки, розбивали шуфляди і витягали з них клямки та замочки. Володька це не цікавить. Він несе скарб, несе так, як несе кожна людина щось таке, що безперечно й не відємно їй, і тільки їй одній належить.

Все одно ж там все те знищать. Що, ні? Напевно так. Знищать. А він же хотів те прочитати. Перший раз у життю мав він нагоду бачити, відчувати і торкатися до такої маси книг. А які соковиті, виразні, горіючі картини, літери... Ні, ні. Хто посміє заборонити йому вирвати ті скарби з-під салдатського чобота, який не знає милосердя і шани?..

Але підходячи до дому, він більше відчуває, як розуміє, що цього вчинку батько не похвалить. Тому він і не показався на очі батькові. Підійшов не з дороги, а з горбу... Обережно прокрався поза ожередою соломи і заніс до льоху. Там у темноті звалив усе з натомлених пліч і сів на вшпиньки перед принесеним... Довго розкладає зімяті листочки, обриває пошарпане, складає розсипані сторінки. Надзвичайно мало світла, тому при-

зирається до всього, мов сліпець, що цілим єством прагне побачити ясність предмету. Шкода, що він не може ось тут засвітити і сісти на цілу ніч за читання. І хай там бють зверху гранати... Хай валиться там світ... Що то все його обходить, коли перед ним купа дорогоцінних скарбів.

Розказав про це тільки матері. На другий день і та пішла з ним подивитися на руїну. У покоях було вже порожньо. Якимсь чудом лишився і лежав у куті, мов тяжко ранений інвалід, круглий лякерований столик. Три ноги його відбиті і невідомо, де знайшли вони свій кінець. Одна четверта, зухвало й одночасно жалюгідно, сторчить догори...

Настя злякалася. Таке багацтво гине... Така роскіш... Вона мало не ридала над тим нещасним столом. А стіл аж просився підняти його, дати йому змогу далі жити, робити комусь вірну незаздрісну службу.

І жінка підняла його, викотила на свої худі плечі, стогнала, сапала і так занесла бідолашну каліку до своєї темної, з мокрою згруженою долівкою, хати.

На те навинувся Матвій. Уже одного його погляду було досить, щоб Настя почала:

— Ото все нищать. Все розбивають на скалки. Думаю, хай візьму, а вернуться, тоді віддам. Поставимо у хліві. Це ж так добре буде на ньому кришити буряки, картоплю...

Але не договорила. — Знаєш ти, стара, що? Тобі вже, видно, таки зовсім в голові перевернулось. Чи ж тобі не сором? Зараз мені віднеси оту непотріб туди, де взяла! Чуєш? Щоб я й сліду від цього не бачив! Бо як візьму запруту, то я тебе навчу...

Цього було досить. Ліпше не чекати на щось більшого. Бо хіба ж ви не бачите, як виглядає сьогодні „наш батько". Він же тільки що „новину" дістав. Хоч ти в землю лізь, а вибіратися мусиш. Прибіг засапаний десятник — жінка Івана Бабиного, і сказав: — завтра всі, як один, мають виїхати. Обоз також відїзджає...

Матвій тоді подався до клуні між свої снопи, машини і всяке таке... А там на стіл, на якім подають в барабан, голову на руки спустив і пережив одну тільки годинку так. Хм... Коли б ви знали, що то є...

Встав був Матвій, як сторож роду свого, як здоровий корінь землі своєї... Десятки років минуло з того часу. На весь зріст піднявся він, непоборний син пянкого чорнозему, щоб закреслити й загладити вину дідів і батьків. Його потуга росла, мов повінь, мов гірська стрімка лявіна. Силу великої душі і сильних мязів вповів у землю, напоєну дивним чадом, що давав життя, муки, радість і смерть. І послав у життя синів, дочок з твердою наукою: закон ваш — закон землі. Будьте сильні, як вона і вічність вам забезпечена.

І от на цій висоті, на цьому троні чистоти, віри і могутности застає його той страшний жорстокий гад, „що тілом бряз-

котить і де проповзає, там все вигоряє". Перед роками чула його душа того гада й у сні підсказувала страшні роки.

Війна. Нечувана, небувала. Вона свавільно, неухильно ступає по хрустких кістках міліонів і от-от готова схопити в свої обійми й Матвія, щоб жбурнути його знов у безодню темноти, горя й нужди.

І виростуть такі сини і дочки, і напояться отруєю порохового чаду, підуть по широких дорогах степів і лісів, розгублять чистоту душі... Кров, барва і випар її, змішані з тонами гармат, хто знає, чи не похитнуть віри в Бога поколінь, землі і неуявної батьківщини...

У Матвія тремтіли руки і ноги. Він ходив, стояв, сидів, спав, як і завжди, але у ці дні він вів надлюдське змагання з якоюсь невидимою силою. Часами ціпив зуби, ніби тамував невимовний біль, ніби тлумив страшний крик, що самохіть рвався з його здушених грудей...

О, Володько так знає, розуміє, відчуває свого тата. Ні одно слово не вирветься з нього на знак протесту. Вечором за башковецьким лісом особливо ревуть гармати. Небо там пожежею жаріє і, здається, по хмарах ідуть легіони вояків, щоб з неба лити на землю вогонь. Дорогою йде обоз. У таборі горить безліч огнів і дим застеляє долину.

Володько звалив на спину стола й пішов з ним у низ городом до долини... Пішов, твердо ступаючи під тягарем молодими ногами, і сховався під покровом диму.

Йшов по межах, чув як двигтіла земля від гарматних перегуків... Здавалося, йде тут останній раз. Ось минув поле Хоми Ет-тоє. Далі Гнидкове. Невибрані, посохлі бараболі. Хтось, видно, ще недавно вибірав їх, клав огонь, димок від нього ще тоненькою вуалькою піднімався і пахнув так знайомими згарами бараболь.

Далі і далі пер того проклятого безногого стола. Хотів минути своїх хуторян, щоб заховати сором батька бодай перед своїми. Йому тяжко. Голову зовсім зігнув і жили на карку сильно натягнулись і випялись. Руки розпяв і міцно тримає стіл на плечах.

Доніс свою ношу майже до жолобецького лісу. Там жбурнув її в рівчак, зарослий ліщиною та вовчими ягідьми. Чомусь зупинився над тим місцем, куди покотився стіл і деякий час дивився у низ.

Недалеко чорна стіна старого дубового лісу. Небо затягнене хмарами. Легкий вітер поривно віє з заходу. Під тилявецькими садками горять огні, там чути вигуки, спів, згуки гармонії. Час від часу погуркують гармати.

Володько оглянувся навкруги. — Яка дивна несамовита околиця. Що то твориться перед моїми очима? — думає він. Але немає часу довго над цим зупинятися. Поверхня землі здригається, ніби по ній щось неймовірно тяжке котять.

Згадав ще про книжки. І те мусить він десь спрятати. Батько не повинен ще раз впадати в гнів. Зірвався з місця і швидко поскакав межами назустріч вітрові з димом, назустріч огням.

Дома заліз у льох і почав збирати книжки. Збирав поспіхом, хоробливо. Яким безглуздям здавалось йому те, що він мусить розлучитися з тими неоціненими книгами.

А куди з ними? Ага. Добре. Закинув на плечі вязочку і швидко поніс тією самою дорогою, якою перед хвилею ніс стола. Доніс до бараболиська і знайшов уже майже згасле вогнище. Тут зняв з плечей книги. Огонь догорів і вкривався верствою легкого білого попелцю.

Володько дмухнув і жар вишкірив червоні зуби. Тисячі теплих сніжинок піднялося і розсіялося перед його носом. Узяв верхню книжку і придивився при світлі жару до наголовку. Щось незнайоме. Положив на жар. Папір засмердів і затлівся, але не занявся полумям. Треба було дмухнути... Бризнув огник і застрібав по Володькових вилицях, затиснутих устах, відбився у світлих сочках очей, де відбилась також ціла картинка палаючої книги.

Володько бере другу книгу і знов дивиться на наголовок. Тургенєв. Розгорнув. Натрапив на якусь сторінку і поки тріпотливе полумя не проковтнула темнота, пробіг очима кілька стрічок. Урвав на пів слові, бо не хотів, щоб згас огонь. Поклав на його згасаючий язик книжку і протягнув руку за слідуючою жертвою.

Ах, яка це тяжка, черевата книжиська. „Ніва“. Так. Це річник „Ніви“ у твердих політурках. Скільки в ній картин, віршів, оповідань, реклям. Цю річ дійсно мусить він переглянути, ще раз в останнє, поки огонь не зжере її трупа і вітер не розвіє шматочки попілу по оцих-о полях.

Зіпався над огнем, присівши на кістки. У колінах мліють ноги. Скинув з голови старого кашкета, положив на землі і сів на ньому. Це вигідніше. Один за другим розбірає хлопець свої цінні, награбовані скарби і нелегкою рукою віддає їх на знищення. „Ніва“ тим часом дала йому те останнє, що могла в такий короткий час дати, поки і сама, без спротиву і нарікань, лягла на ложе небуття.

І коли згас її останній листочок, а ворохобний, мінливий попіл швидко набирав барви вічної пітьми, Володько впер лікті в коліна й обняв долонями підборіддє.

Що він думав? Що в такий час можна думати? За плечима серіями гриміли гармати і може в цей саме мент серіями летіли в повітря двоногі „корони Божого творіння“.

І дивно, що у цей мент Володько не відчуває ні жалю, ні співчуття, ні страху. Йому було навіть весело. Одно тільки дошкульно ворохобило його душевну рівновагу — стан батька. Володько аж надто добре розуміє і відчуває його.

Він навіть по варварськи дав вогневі пожерти книги, які вже рахував своїми і які, іншим разом, не випустив би зі своїх цупких пальців так довго, поки не висмоктав би з них весь, до останньої каплі, сік і трунок. Це він зробив „для них“...

Так. Це тільки для батька, єдиного батька, якого ніхто більше не має і який є так чудесний та дужий, як сама війна.

До полудня другого дня все було по звичайному. Шляхом ішли обози, розїзджались козаки. Табор стояв на місці. В полудень у таборі засурмила сурма і счинився надзвичайний рух. Зі всіх подвір бігли москалі. Крик, лайки, гиржання коней. За пів години табор рушив і розтягнувся довжелезною валкою по шляху.

За башковецьким лісом розігралась канонада. Гармата ревла безупинно. „Аж вікна брязчать", — казали, хоча Володько ще не чув, щоб вікна брязчали.

Матвій уже сам не знає, що далі... Дума зірвалась. Ніколи на свому життю не плакав він, ніколи не вирвалася з його уст якась скарга. Але горе його було видиме і велике.

Уже навіть сусіди „рушають". Що робити? Усі зійшлися на нараду, але на Матвія зненацька находить впертість. — Не поїду!.. — заявив.

— Як то? То ж козаки он нагайками гонять... Он, кажуть, з тамтого боку село підпалюють...

— Хай! Хай гонять, хай підпалюють, а я не поїду.

Це вирвалось у нього з відчаєм і не так певно, як цього хотів.

— Люди!? Куди поїдемо? Що ви собі думаєте? Чи там ви хату знайдете, чи хліб? Ось вечорієє... Куди наніч? Ну... Знаєте що? У нас худоба... Кажете, за одну ніч у нас можуть бути мадяри. Так худобу для безпеки вишлім наперед, а завтрішній ранок нам покаже, що маємо робити. Хай переженуть худобу через Шумську греблю і там чекають на нас... Добре?

— Катерино! — звернувся він до дочки. — Ти он з Володьком поженеш худобу! Збірайся, Володьку!

Він давав розпорядки, але сам не рухався. Стояв мов мур, мов викут камяний. Він ще не вірить, що війна прийде сюди. Його твердість і витривалість перед стихією передавалися на всіх присутніх і ті згодилися „почекати до завтра".

Сам Матвій, ніби вміраючий, що хапається за кожний мент життя, відпихав, як міг, страшну розвязку трагедії.

Але тим часом зі села надїзджали підводи тих, що таки рушили... Доїзджали до останньої Матвієвої хати і в непевності зупинялися. Здавалось, не рішалися переступити кордон села.

На Матвієвому подвірю повно народу. Як на-то-те гарматня тарабанщина ще збільшилась і чути навіть скорострільний огонь. Під ті клекоти говорив надривним глухим голосом Матвій. Чоловіки, жінки повитягали шиї — слухають.

— Люди! — казав він, опертий на довге грубе ціпилно, стоячи на порозі клуні. — Люди! Мої дорогії люди! Ви ж бачите, що робиться!.. — і тут повів навколо довгою, в широкім рукаві сукняного куцана, рукою, ніби намагався відкрити всім усе те, що вони бачать і не розуміють. — Чого ви спішите? Чи думаєте, що так втічете від смерти? То ж все одно, не тепер, то після десь там коло Різдва, на дорозі, серед чужих, у снігу умрем усі... А кинемо свої садиби... Ви ж знаєте: Не війна

страшна, а люди... Коли вийдемо з наших хат, на їх місцях стануть руїни, навіть, коли фронт сюди не дійде. Жийте тут далі! Не кидайте цих місць! Чуєте? Не кидайте тепер... Не кидайте, навіть коли б вас гнали нагаями. Зубами гризіть, а бороніться, бо то ваші кубла, здобуті працею, потом, кривавою нелюдською працею. Це не гроші, не золото. Це ваша земля, яка ссала впродовж віків вашу і ваших дідів-прадідів кров. Діти ваші ростуть і вони мають замінити вас на цих місцях... А війна, а ворог! Ворог і хоче, щоб ми всі втікли звідсіль, бо тоді прийдуть його люди і засядуть на сідалах наших батьків. Знайте, що без опору, без волі нашої, без нашого твердого слова спротиву, нічого не буде... Все зникне! Нас випхнуть на шлях і, мов ту черву, затопчуть у багно... Ви ж гляньте! Верніться! Прошу вас! Худобу хай женуть, а ви верніться! Завтра... Чуєте? Вже завтра хай поїдемо!

Сам Матвій здивувався, де взялися в нього ця впертість і ці слова. Це не розум, не розвага. Це його Бог, що з його істоти в час Страшного Суду говорив словами правди і мудрости. Він випростався й очі його засвітилися, ніби в людини, що випила чогось пянючого...

Під гарматні рокоти люди почали від нього, ніби ватага якого, вимагати: — їдемо! У нас діти!.. Не кажіть так, дядьку Матвію!.. — Він зірвався з місця і, операючись на ціпилно, широкими кроками вийшов на дорогу.

Там валка возів з будами. Коло них діти, худоба. З заходу насуває якась ні то хмара, ні то дим. Бє гармата. Вітер рвучко стриже по лицях, патрає кінські гриви.

Це впливає на Матвія, як трунок. Він тратить зовсім розум. На його голові нема ніякого покриття і вітер свобідно перебирає і шарпає рідкі довгі пасьмичка сивавого волосся.

На нього найшла якась певність пророка і вояка разом. Впасти, але непереможеним і незломленим. А поки в грудях бється серце і в жилах тече кров — свята боротьба, мов вічний огонь життя, ніколи, ніколи не сміє згаснути... Жити — значить боронитися. А вмерти — значить не бути більше. Мертві не мають сорому!

Матвій знав це усім: розумом, нервами, цілою істотою і тим усім, що гнало його через великі життєві перешкоди.

Стоючи перед валкою возів, обернений грізним, з блискучими очима, обличям до суворого заходу, він нагадував втілення сили і мужньої краси. Він, здавалось, виступив проти самої цариці життя і смерти — війни.

І в той саме мент ізза башковецького лісу виринає велитенська хмара. Краї її горять, озарені якимсь огнем.

— Дим, дим! — крикнув хтось — Башківці горять! Дядьку Матвію! Їдемо! Хочте їдьте, хочте не їдьте! Ми їдемо!..

Матвій розіпяв руки. — То хмара! — крикнув він. — Сонце її освітило! Не їдьте! Люди, не їдьте! Верніться! Ніч, дощ!.. Куди ?

Серед валки біженців заколот. Одні похапцем сідають на вози, вйокають, цьвьогають по конях батогом. Інші стоять у непевності. Один чи два дядьки вертаються назад і ріжуть колесами мягкий грунт поля, заточуючи велике коло.

Надїхав обоз. Це гарматні парки, запряжені по шестеро тяжкокопитних бендюжників. Грубечі посторонки пружньо натягнуті. Високі, дзвінкі колеса поволі обертаються, крають ще глибше дорогу.

— Він „сумашедший“... Дивіться! Він з ума зійшов... Дивіться на нього!.. — гуторили баби. Але їхати — не їхали. Хто знає, яка сила з того „сумашедшого“ промовляє.

Гарматний парк поволі тягнувся і це перешкодило селянам рушати.

— Куда дуракі єдєтє? — вирвалося в якогось гарматчика, що сидів на коні з коротким кривим тесаком при боці. — Вот снарядов подвєзьом і засиплєм нємца!..

Це для Матвія підсилення. — Так! — крикнув він. — Дурні будемо, як рушимо. Вертайтеся всі!!

Люди завагалися. — Хм... Якщо він не їде... Хто його знає... Може воно й того... Як його... Чи не вернутися й направду нам? Воно то „діствітільно“ краще вже дома переночувати. До ночі, хто знає, чи й доплужимося до Шумська. Хай вже завтра.

І люди дійсно почали вертатись. Оте „засиплєм нємца“ видно, було найбільш переконливим словом. А худобу таки треба вже вперед післати,..

Боротьба Матвія зі селянами та своїми хуторянами скінчилась його перемогою. Поважно вдоволений, він, ніби якийсь великий промовець, сходить з трибуни, витерає пітне широке чоло.

Катерина з Володьком вигонять з хліва корови. Рогата, Ряба, Сивенька, двоє озимків.

Матвій навіть не хоче дивитися. Пішов швидко до хати і виніс сіру „кридитку“ — трохрублівку.

— На! — сказав твердо, подаючи Катерині гроші. Катерина взяла. Настя втиснула Володькові вузличок печеної поросятини. Хліба не варто таку путь дричити. У Шумську купиться...

Почекали з худобою, поки зігнали всі хуторяни. Сільських пристало до дерманців тільки двоє чи троє людей. Гнали телята і навіть свині.

Дивно, що Володько тільки назовні має вигляд, що йому сумно кидати дому. У душі (не хотів чи соромився признатися) навіть радіє тією його особистою й особливою радістю, коли йому вдавалося щось нового бачити чи пережити. До того був заклопотаний. Відходячи, ні разу не обернувся, ні разу не кинув погляду на те місце, де он зібралася купа будівель, обтиканих навколо малими деревцятами.

Зі заходу досить швидко насувають лапаті хмари. Володько навіть теплішої одежини при собі не має. У ватовому куцому курташку, чоботи звязав і несе на палиці через плече. Це і все. Катерина має ще велику теплу хустку.

Женуть худобу самі дівчата. Тарасова Уляна, Кузьмова Христя, Титьова Харитина і ще кілька. Володько, як виявилось, був одиноким представником славного мужеського роду в цьому жіночому товаристві. Це його аж надто мало тішить, хоча решта є цілком вдоволена, що мають бодай такого чоловічого пасинка.

Дорогою дівки регочуться, жартують, продають москалям зуби і терпкі відповіді за не менш терпкі запити та побажання. Їм, видно, зовсім байдуже, що лишили, може й назавжди, дому та рідню. Володько ж цілу дорогу має поважний і заклопотаний вигляд. Спостерігає, прислухається нутром свого єства до настрою оточення. З острахом позирає на насуваючі хмари, які на щастя, дійшовши до жолобецького лісу, поволі розправлялися, тихшали і майже зникали. Схід навіть усміхався блакитною плямою, і, здавалося, там лежить та щаслива країна, яка пригорне всіх, хто жахається і тікає від шорсткого обличчя війни.

Дещо змінився настрій дівок, коли над вечір досягли містечка. Вже в Рохманові, що відділяється від містечка ставом, було величезне стовковисько військових та біженецьких підвід. Шлях обернувся в суцільне багно, в якому колеса возів грузнуть по самі маточини. Деякі підводи позастрягали і не могли рушитись далі. З інших возів відпрягали коней, спрягались по четверо і так рятувалися.

Військові двохколки, тачанки, парки, запряжені четверма сильними кіньми, ріжуть багно, чіпляються за селянські вози, відривають їм люшні. Баби репетують, лаються. Діти верещать, вояки матюкаються.

Все це не могло гарно вплинути на дівчат. Поки перебралися через греблю, почало сутоніти. До того загубили двоє свиней і тягаровий самохід роздушив теля. Перелякалося і вперлось просто під колеса.

Наніч зупинилися на полі за містечком. Поле широке, рівне, як гляне око — заставлене безконечним табором війська і втікачів. Ніде ні одного шматка вільного місця. Люду скрізь, мов комах в комашні. Добре, що принаймні розбились хмари і загроза дощу проминула. Холод також не дуже дошкулював.

Отаборилися в невеличкому проході між військовим і цивільним таборами. Володько має досить клопоту. Нема чим попривязувати наніч худоби. Нема з чого класти вогонь, нема на чому спати. У таборі втікачів розпалюють огні. При найближчому возі мати проказує голосно своїй дитині „Отче наш". Слова виходять у неї з „нашою вимовою". Це мабуть „галіціянка". Чоловік розмахує високо над головою сокирою — коле великі дилі на дрова. У військовому таборі сурма висурмлює до вечері. Шляхом гудуть і котять з розсвіченими зірками самоходи.

Володько думає, як і де роздобути найнеобхідніше для нічлігів. Дівки, мов потомлені кури, попрісідали до землі, повкривали брудні босі ноги спідницями і плачуть. „Боже, які вони дурні" — думає Володько. „Одразу плачуть... А не бійсь... Як виходили з дому, не думали, що будуть там робити"...

Володько йде між табор, збирає розкидані купки зімнятої соломи, полінця дров, бляшанки з консерв. Все це зносить до свого табору. Йому зовсім не смутно. Навпаки. Це нагадує якусь фантастичну пригоду з книжок... Може це вони в якомусь татарському полоні, насильно вирвані з рідних гнізд. А може вони плили розбурханим морем, корабель їх розбився, а вони змушені були пристати до якогось берега дивовижного царства, де весь народ живе на возах. І тому вони мусять якось рятувати себе, знаходити вихід з положення, давати собі раду.

Ось Володько назносив уже чимало соломи. Можна буде розстелити її і всі спатимуть солодким сном на мягкому леговиську під ясними далекими зорями. Ось у нього купка дров, якась бляха, досить для кожного консервних бляшанок.

Почекайте тільки трохи. Він ось побіжить до он-того воза і позичить головешку з огнем. То добрі люди... Просимо, просимо. Візьми собі... Вогню ми, дяка Богові, не купуємо... Божий дар...

Володько несе головешку, іскри навколо, мов золоті бджоли, мотаються і зникають, не долетівши до землі. Дівки бачать, що він працює — почали й собі рухатись. Кожна за бляшаночку і давай корови турбувати. Ті вділили їм, скільки могли, теплого молока. Хліб є, мясо є.

Ось Володько вже колінками рачкує, виставив полатану сіданку догори, а носа мало не до головешки приложив. Зі всіх своїх сил дме на жар, приложивши до його зубів пучок соломи. Ось дим пішов і просто клятий до очей преться. Володькові очима й носом дещо мокрого потекло, але на те ж йому кулаки дані, щоб міг він його як слід підтерти. А до того можна міцно шморгнути носом і „бодай ти згоріло" від щирого серця вилаятися.

Огонь радісно бризнув. Володько зривається на ноги і дивиться в низ, мов переможець. Тріски, відламки з возів, якісь, Бозна, ким викинуті, кусники дерева виявили з себе найкращу поживу, яку огненні язики смакували з найбільшою насолодою.

Дівки злазяться зі всіх боків, оточують огонь і гріють ноги. Їх обличчя поволі яснішають. Їли хліб з мясом, пили молоко.

Володько не буде отак собі сире молоко пити. Він ось має чудесну бляху, яку знайшов отам коло московського обозу. Положить її, поставить на неї консервну бляшанку. Ну, ось бачите. Огонь горить і молоко пражиться. А хіба йому язик втіче, як трохи почекає.

— О, о, Володьку! Молоко перевернулось!.. А боцай ти згоріла, сама бляхо! Не треба її лаяти, бо вона й сама згоріла. Як може чоловік знати, що та бляха з якогось такого заліза, яке (халєра паршива) взяло та й згоріло. Бляшанка провалилась, перекинулась. Молоко все на вогонь... Ах!..

Володько рятує огонь. Коби хоч вогонь був, а він уже якось переспить цю ніч і без молока. Кладе солому, сухі тріски... Огонь прорвався знов, і знов весело від нього стало. Молоко шипить собі по землі, яка поволі втягає його в себе.

Кузьмова червонощока й кароока моргуха, Христя реготом зайшлася. Володько глянув на неї недобрим оком. Чого то, мовляв, скалити зуби...

Але вона не тільки реготала. Ні. Вона взяла свою бляшанку, пішла між корови. Ті, небораки, також тут навкруги скупчились, жують широкими губами і з байдужими очима, думають, мабуть, до безконечности дурну думу. Скоро зациркало у бляшанку прутніми струмками молоко і по хвилі Володько знов примощував до огню свою порцію. Вперся. Раз казав, що сирого молока не пє, то значить, не пє... І на цей раз таки перепер. Молоко закипіло, а Христя по своєму раділа також. Хто знає, чи й не сподобався їй отой самий дивачок Володько... Хто знає...

Вечір не забарився довго. Огні у таборі поширились, поясніли. При сусідському вогнищі сидить на комердяці сухий довговязий дядько, курить люльку і плює в огонь. Володько покинув дівок і підійшов до нього.

— Я знов до вас. Бачите, ми вибрались з дому з худобою наперед... Наші завтра приїдуть... Нічого з собою не маємо... Чи не сказали б ви мені, дядьку, де тут дрова на вогонь будуть...

Дядько не відповів одразу. Ні. Він перш усього виняв з рота люльку, сплюнув, приплющивши очі, в огонь, повернув голову до Володька.

— Що? — проговорив уривно. Володько мусів ще раз повторити своє прохання...

— А ти ж відки?..

— З Тилявки?.. Хм... А далеко там війна?..

— По правді сказати, не знаю. Як ми виходили, кажуть, за Кремянцем ще була?

— Еге! — Тьху! — і затягнувся. Володько ніяковіє. Якийсь дивний чоловік... Жінка його, що проказувала „Отче наш", мабуть спить. Дитина також мабуть спить. А він от сидить і журиться, а може й не журиться, бо ж вираз лиця його не сумний. Віз з будою стоїть. Коло нього пара коней і корова. Під возом цебрик. До полудрабка підвішена дійниця.

— Є у тебе отець? — зненацька, не виймаючи з рота люльки, проговорив дядько...

— Є, — коротко відповів Володько.

— На війні?..

— Еее, де там... — заперечив Володько так, ніби йому навіть і в голову не йде, як його „отець" могли на війні бути...

— А брат є?

І чого він хоче? Нащо йому все знати?

— Двох маю...

— На війні?..

— Дома. Старшого певно скоро заберуть...

— То ти щасливий. Усі дома... А я от думаю... Сиджу і думаю. От як навкруги багато люду... Все люди, все люди... А я... Мав і я, голубе, трьох синів. Забрали. Сеся, що в буді, невістка з дітинов. Ади, семий рік має... Старшого мого... Десь, кажуть,

ніби в полон попав і на Сибір погнали... В Сибірі... Менші обидва самі пішли... Хотівєм, єк то кажуть, в люди вівести... Хотівєм, ади, світ показати їм. На гімназію до міста післав. Ет! — і старий махнув рукою... Училисі. Прийшла війна. Оба, диви, у січові стрільці подалися. І де тепер — хіба я знаю?

Володько зовсім не мав бажання слухати історію його роду. Але вираз і мова старого такі щирі, такі прості, що хлопець присів до нього і слухає. Старий розповів про своє життя-буття. Згадував кілька разів слово Україна. Володько слухав, але більше з пошани до нього, як з цікавости. Він потребує дерева на вогонь. А старий, видно, не має з ким поділитися своїми думками. Говорить з ним, мов зі старим. І чомусь пригадав Володько діда Юхима, його пасіку, його господу зі садом і черешнями...

Як то вони сиділи тоді у траві і читали... Ах, як то давно було.

На вогні горять широкі почорнілі дошки з жидівськими написами. — Ви де набрали тих дров ? — питає Володько...

— Тотих?

— Еге?

— Там. Там окописько є... Вояки розбили частокіл... Нема ж чим палити. Змерзнемо без ватри. Пішли й, хай Бог простить, мертвих обікрали... Хоч то й жиди, але мертві... Мертвих не мож поганити... Але — що ж...

— А більше тут ніде не дістану дров?

Старий похитав головою. При цьому не відривав погляду з огню, ніби там читав що... — Я там маю досить. Візьми собі... Візьми, візьми хлопче !..

— От спасибі вам! — аж викрикнув Володько. Такий добрий дядько... Він ще й на старого не виглядає, а вже три сини має... Журиться бідачисько. Видно, добрий „газда“ був. Руки і чоло й очі свідки того... По цілому нашому світі добрі „газди“ є... Розумні люди, поважні люди, „з толком“, як сказав би його батько. „І з Австрії, а зовсім, як наш“ — думав хлопець.

Набрав дилів на оберемок і відійшов. Коло свого вогню застав москалів. Дівки, мов вівці, до купи збилися і зрідка відповідають на вояцькі допити. Володькові це недовподоби. Краще йшли б собі геть. Не дадуть спати.

Розстеляють солому і всі гурточком лягають. Москалів прогнали таки і ті пішли геть. Дівки мають для вкривання великі хустки, а Володько не має нічого. Але якось то до завтра видержить. Розіклав більший огонь, згорнувся калачем, мов пес, і заснув.

Але спав не довго. Розбудив його холод. Огонь загас і стало зовсім темно. Дров більше не було. По плечах бігають мурашки холоду. Поглянув на дівок, на худобу. Дівки міцно сплять поскручувані майже вдвоє. Встав і подивився на худобу. Щось її дуже мало. Багато корів бракує. З його товару немає Рогатої й обох озимків.

— Гей, гей! Дівки! — крикнув він на сплячих. — Вставайте! — Вставайте! Товару нема!

— Що? Де? — Дівки зірвалися, мов опарені, на ноги.

Кожна кинулась до своїх корів. Посвищи! Почали поблизу шукати, але дарма. Біда та й годі. Ніч, холод, безконечний сплячий, повитий димом і туманом, табор. Від холоду Володько тремтить і цокотить зубами. Дівчата знов розплакались. Шукати треба!.. Десь пасуться... Вкрасти ніхто не міг. Кому тепер ті корови потрібні.

Володько кидає заспаних, наполоханих дівок і подається між табор. Оглядає скрізь вози, худобу при них.... Коло деяких палахкотять великі вогні. На них горять здоровенні комердяки. Люди сплять на возах, під возами, на землі коло вогню. Володько зупиняється не раз, щоб погрітися і волочеться далі.

Табор тягнеться безконечно. Маленькі проходи, намети, буди, вогні. Попривязувана до вбитих у землю палів худоба. Коні хрупають щонебуть, корови жують жвачку, люди хропуть. По соші все ще тарахкотять обози і далеко висвічують своїм пружнім яскравим світлом самоходи.

Міліони людей спить тут. Вгорі дзвінке, з грубими осінніми зорями, небо. Гуркіт гармат нагадує близкість фронту. Небо там — ніби хрусталева чаша з вином.

Хлопець довго блукає поміж возами, вертиться часто по одних і тих самих місцях, зазирає до кожної корови, але все безуспішно. Часом здається, що ось вглядів, що ось виразно бачить Рогату, теличку...

Підходить, ні. Мусів переконатися, що це омана. Довго так блукає, поки нарешті втомився. Сон морив його також порядно. Захотів вернутися до свого табору. Але скільки не намагався, не міг його знайти. Йшов навманя. Звертав вправо, вліво, обходив вози. Все даремно. Ні корів, ні своїх людей. Заблудив та й все. Треба перечекати до ранку.

Налазить на великий огонь, знаходить коло нього дошку і лягає. Крім нього тут сплять два чоловіки в порваних черевиках. Обидва вони лежать на широких дилях, підклавши під голови по куску дерева.

Не счувся, коли й заснув. Спав міцно розкішно. Ні болів, ні снів, ні тяжких думок. Сам один серед безлічі чужих людей. Голова лежить на лівій руці. Сяйво вогню ярко освічує його блідувате обличчя. Його скорчені ноги звішуються з диля й опираються об пеньочок, на котрому мабуть рубають дрова бо поцюканий.

Спав годин дві. Прокинувся. Огонь догоряє. Великі головні жаріють і вкриваються попілом. Чоловіки ще сплять. Туманно. На сході сіріє небо — мабуть світає. Недалеко лежить і, широко роздуваючи ніздрі, чмихає корова. Не співають півні, не женуть пастухи на пашу худоби. Нема хат. Безконечний, вкритий туманом, табор.

Здивувався, коки знайшов свій табор зовсім поблизу. Це, зрештою, не диво. Дівчата збилися купкою і не легко їх віднайти. Товар розбрився. Володько застав їх, коли всі спали глибоким сном.

Побудив. — А де ж худоба? — Спитав він.

— А ми тебе, козаче, спитаємо: де худоба?

— Ну, то шукати треба! — крикнув він. Сама вона не прийде.

Ті не мали що казати. Пішли шукати. Тепер, при денному світлі, це не так важко робити. Внедовзі, ще здалека, вгляділи свій товар. Пізнали по Рогатій, яка відзначається своєю окрасою.

Корови спокійно паслися по другій стороні соші. Цікаво, як вони перейшли туди? Голод. Так. Голод загнав.

Починався новий день в нових обставинах. Треба якось пристосувати його до власних вимог, поки надїдуть підводи. Треба кормити худобу, варити сніданок, обід. Шукають пасвисько і знаходять його на лугах за Шумським. Двоє дівчат женуть пасти худобу, решта варить обід. Володько, як господар, має піклуватися вогнем. Мусить пристаратися дров.

І він сумлінно виконує свої обовязки. Головне, що його дратує і сердить — поводження дівок. Бо ж, що за розмазаний народ. Дома і зуби скалять і гиржать, мов лошиці, на ціле поле, що аж під Жолобецький ліс чути. А тут, ось кілька годин прикрішого життя, і зараз — плач, сморкання, нарікання.

Зявилися знов москалі, жартують, як завжди. Дівки надуті і їм тепер не до жартів. Але ті товчуться тут весь час. Володько йде оглядати околицю. Пробрався через табор, зауважив примітки, по яких має вертатися назад. За табором долина і жидівське окописько. Огорожа навколо розбита. Дошки на могилах подекуди повиривані. Сторчать одні камяні плити. А мертвим що? Хай там воюють, мруть. Тут їм затишно, тихо. Он хата одинока, брудна з відчиненим вікном. У вікні голова довгобородого, зовсім білого, жида. На голові у нього ярмулка і чорна маленька коробочка. На плечі накинена пасмужиста хуста. Постать старого безупинно, мов вагалко годинника, хитається.

Після гамору і метушні табору, цей кут з мертвими і старим дивним жидом видається Володькові якимсь надзвичайним і загадковим. Камяні гладенькі плити, дивні написи, яких нізащо, хоч би луснув, не прочитаєш, Ось тут хіба Хаїм Цаль, поважний громадянин містечка Шумська, склав свої метушливі кості. Як дивно... Як дійсно дивно. Все накруги таке дивне, зовсім інакше, як було колись.

І мимохіть пригадав минулу ніч, блукання між возами й огнями, старого „галиціяна", що плював у вогонь. Згадав ще раз діда Юхима. От цікаво, чи живе він ще... Згадав прогульку з ним у ту туманну пахучу долину, коли йому щеміли утомою слабі ноги. Пригадує виразно, як дід казав про війну. Невже він знав, що буде війна? А батькові сни.

Але чому він, малий Володько, має все згадувати, помічати кожну дрібницю, низати все на ланцюжок думок, порядкувати події, дні, настрій їх? Тут ось тисячі тисяч народу. Чи задумується ще хтось, крім нього над цим? Зі всіх йому знаних, крім батька й отого старого з люлькою, що плював у вогонь, напевно ніхто. І як його бути байдужим, боятися і бігти, упасти і плакати, виразно належати до того скоповиська людей, як вівця до

череди. Ні ж... Через голову лізе думка, що піднімає, мов вага, усе, що ловлять зором очі, і важить, цінить. Очі горять не даремно і не даремно бачать дороге чарівне світло сонця і барви його усі, що розлиті скрізь, куди не ступить нога.

І чи ж не бачить Володько, що на його очах твориться щось таки незвичайне, щось дійсно велике. Він родився в такому то році в глухому закуті світу і, здавалося, все життя мине перед ним, мов струм води спокійної річки. І ні. Сталося так, що він побачить дію, яка твориться раз на віки, яка перетне старий світ і відхилить завісу в новий. І невже Володько має увійти туди першим — ні, одним з перших? Мабуть так. Щасливий ти, Володьку. Буде колись мир, замовкнуть гармати, родяться і виростуть нові люди, але не будуть бачити вони ні отих москалів, ні отих коней, ні галиціянів в капелюхах з люльками, ні таборів... І будуть вони заздріти тим, що колись метушилися, пружились і вмірали. „І все, що бачив ти, запиши" — казав дід Юхим, — „а ті будуть вечорами читати і жахатимуться і думатимуть". Зле було, але сяйво вогнів і перегуки гирл гарматних і ворохобня, якої світ не бачив — це ж не дійсність. Це ж, чоловіче, казка. А що є більш привабливого від казки?

А Володько сам переживав ту казку, бачив її очима, торкався цілою істотою її змісту і переболів кожне її слово, писане вогнем і кровю. Нераз, бувало, ходив на місце бойовища. (На Валах у Дермані). Казали люди, там козаки з ляхами билися. Пружив уяву, щоб вловити постаті, які десь далеко, далеко в мороці минулого невиразно йшли перед ним. Знаходив кості, вгадував: козача? лядська? Колись це людина була, що шаблею на відмах тяла... Хтось і по ній галазднув шаблюкою, впала до землі й увійшла в неї, тільки кістка лишилась валятися. Знаходив і речі. На „придатку" в Тилявці виорано шаблю. Тут, кажуть, козацький загін витяв у пень ляхів. Шабля груба, гнута, тяжка.

І це було так давно. Тільки книги одні згадують ті часи і барвно про них розповідають. А більш нічого. А це ж ось перед очима. Це не оповідання, не сон. Це дійсність. Бачив, як рускі лізли полками в Карпати, щоб там зложити білі кості. Брали Австрію, Львів, Перемишль, під Краків сягнули. Перемагали і зникали...

Здорові, вибрані були люди. Співали весь час, танцювали. І там десь лягли. Ходили в Польщу, боронили Варшаву, грузли в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки „стрілкових полків", латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаєць носить косу, але зрозуміти цей шматочок часу... О, це не тепер буде зрозумілим.

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна дума, повна гострих протиріч. Чув, що губить „отечество". Його імя відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність „рускаво оружія". Свята Русь, що в „красе царствєнной по ліцу

землі пораскінулась", тратить привабу і він все менш і менш болїє її поразкою. До отих „галіціянів — австріяків" чує більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмуків, які все ж таки були „рускіми".

Ах, ну його зрештою. Вставай, чоловіче, і йди далі...

Володько встає, йде шукати дров. По довгому блуканню знаходить якісь комердяки і пре їх до табору.

Табор димить, готується обідати. Коло свого огнища не застає всіх. Катерина пішла до містечка купувати хліб і мотуззя, щоб на другу ніч було чим попривязувати товар.

Позатим нічого не робиться, щоб якось ліпше улаштуватись на наступну ніч. Усі чекають на свої родини, які мають от-от надїхати. Цілу ніч кипів бій і австріяки напевно попруть руских.

Незабаром вернулася Катерина, пригнали з паші товар. Горить вогонь, доять корови. У позиченому відрі піниться і парує над палаючим огнем молошна каша. Зганяють миску, ложки.

Сідають всі підковою на сирій землі й сьорбають ложками з одної величезної миси рідку кашу. Сьорбають мовчки. Не жартують. Не шкирять, як звичайно, зубиськів. Навіть червонощока чорнявка Христя замовкла. Де ж таки. Полудень минає, а з дому ніяких чуток. Може вже в полоні. Може не тією дорогою поїхали. Може туди на ліси, на Дермань до своїх подалися, а їх усіх отут між оцїми людьми на поневіряння лишили. Така дума, такі здогади турбують і непокоять дівок і вони впадають у чорну безодню безпорадности та зневіри.

Володько знов таки не поділяє їх горя. Але на всякий випадок вислали за містечко до села дві дівки, щоб пильнували і, якщо б їхали їх родини, вказали, де є табор з худобою.

Швидко минає повний суматохи день. Сонце заходить червоно. Вернулися дівки, але самі. У таборі палахкотить огонь. Дівки принишкли. Коло них знов вються москалі, напрошуються ночувати. Дівки відгризаються, але в їх мові не чути рішучости. Це чомусь непокоїть Володька.

Він цілий день працював. Стягав і тесав кілля, вбивав у землю, привязував корови, зносив на багаття дрова. А ті дівчиська, мов подуріли. Понадувались, мов печериці.

Цю ніч табор їх має зовсім пристойний вигляд. Корови попривязувані. Свині загнані до маленької кошари. Палахкотить огонь. Дівчата лягли всі гурмом ногами до вогню, а Володька взяли в середину, щоб не лізли між них москалі. Ці кружляють навколо, мов голодні вовки. Один солдатик Христом Богом благає: — дурні дівки... Я ж вам нічого не зроблю. Што ж, навіть недзя на вас полюбуватца? Завтра, вот вам, пів пуда гречаних круп принесу... Направду принесу...

— Йдіть ви собі, москалю, звідки прийшли, — відгризаються дівки, а самі стискаються, мов вівці одна до другої. Володькові тісно, але натомлений і невиспаний минулої ночі, він скоро віддається на ласку і неласку тяжкого сну.

Прокинувся. Підняв голову. Зоряне небо, осіння роса, догоріле й тільки злегка жаріюче вогнище. Земля вогка. По спині пронизливо перебігає холод. Шкіра їжиться. Встав, щоб підкинути дров на вогонь.

Холодно, вогонь згасає. Дров не хотілося підкидати. Рішив піти собі геть. І Володько пішов по таборі шукати ліпшого місця.

Довго стоконяється між возами. Горять огні, скрізь повно сплячих людей. По годинній блуканині знайшов пригоже місце. Великий огонь. З обох боків сплять люди. По середині диль з якогось будинка. Роскішно розлігся на нім і думав заснути.

Та це не так легко. Думки, холод. Обернеться до вогню передом — спина страждає. Задом — груди і живіт скаржаться. Не забув і про дому. От уже друга ніч в оцій комашні, а що там? Щоб часом дійсно не стратились вони і не поїхали бозна куди. Лишатися?... Коли б хоч не з отими осоружними дівками.

І таки заснув. Розбудив його червонопикий чоловік аж рано. Потребував диля на вогонь. Володько зірвався, мов заяць і пішов геть. До свого табору прибув пізно.

Дівки неймовірно розгосподарились. Самі й в огонь дмухають і диму скоштували. Побачили Володька і всі юрбою: — ааа! Володько! І де ти пропадав?...

Володько кинув гострим зором навкруги і зауважив торбинку з гречаними крупами. Це його схвилювало. Згадав вчорашню обіцяку москаля. Володько аж надто добре знає, звідки зявилась тут та торбинка. Уста, чи краще кутки його уст, опали і на них їдка, іржава усмішка. У думці нищив їх самими міцними докорами, які ще тільки існують на світі. Володько тепер не Володько. Надувся і, в кожному разі, він мало не якийнебудь поважний дядько, або, я знаю, хто. На дівок можна і не звертати уваги.

Шалихвіст Христя, що подібна на вітер і разом на захід сонця перед бурею, взялась термосити ним, але ніщо не поможе їй. Він тепер і не думає постачати їм дрова. Хай самі собі йдуть шукати, коли такі розумні. Він іде тепер сам на греблю виглядати своїх. Хай роблять тут осоружні дівчатиська, що їм забандюриться...

І це не погроза. Зовсім ні. Володько обертається і відходить.

— О-о-о! Дивіться, дивіться... Здурів хлопчисько, — затеренділа Катерина. — Та куди ж ти йдеш?! Он кашу зваримо!..

Це Володька зриває, мов іскра бочку пороху. — Сама їж ту кашу! А я не буду їсти всякої даровизни...

— Тю-тю-тю! Здурів! З ума зїхав...

Але Володько вже не слухає. Він швидко відходить в напрямку містечка й іде просто на кузню, що стоїть біля соші. Нічого ще не їв. Не взяв зі собою ні хліба, ні грошей. Твердо порішив іти на греблю й не вертатись, поки не приїде батько.

Ось він уже коло кузні. Довга шопа технічної майстерні. Дзвенить залізо, гупають на раз кілька молотів, сичить і плю-

ється жаром горнило. По кулястому бруку котять самоходи, вицокують верхівці.

Але що це? Ні, це ж неможливо... Зупинився і дивиться. Так! Так. Це ж батько. І як дивно. Між вершниками, на осідланій мішком череватій каштанці чвалає батько. Довгі ноги бомбають і мало не торкаються землі. Дебела постать, на голові знайомий, засмальцьований від поту кашкет темнозеленої барви.

Татусю! — викрикує хлопець у думці. Дорогі тату!

— Татууу! — гукає він у голос.

Матвій оглядається, але не помічає одразу Володька. Тут при кузні стільки того народу.

— Я тут, тату! — вигукує він щераз.

Матвій зобачив його і підїхав. Кобила впотіла, тяжко сапає. Видно, шпарко чвалав.

— Де дівчата з худобою? — було першим запитом батька.

— Там, тату! Недалеко. Ми там розтаборились. А що дома? Де наші всі?

— Нічого, нічого! Володьку! — викрикує Матвій. — Все добре! Ми ще всі дома. Фронт зупинився за Кремянцем. Наступ австріяків відбито... Тепер до дому з худобою!

Матвій ніби хлопчик радіє. Ця радість передалася й на Володька.

— До дому! — крикнув він. — Чого ж ще тут капіти?

Чудесно. Значить, все гаразд. Значить, поженуть худобу до дому, будуть і далі дома. Все таки привабливе це, чорт бери, слово... Володько радіє, мало не підскакує. Біжить коло кобили і все розпитує батька, ніби він бозна коли з дому.

Виявляється — цілу ніч човпли з гармат. Билися здорово. Земля, мов бубон, гула. Але річка Іква не пустила австріяку. Рускі окопуються.

Володько готовий навіть і з дівками помиритися. Але вони тепер зовсім йому непотрібні. Ось він разом з батьком. Разом і до табору прибули на привелике здивування дівок.

— Оооо! — загули всі разом. — Дядько Матвій! Боже!

Очі, дивись, горять. Де вся та надутість, заплаканість. Дядько Матвій зявився, мов добрий дух визволення. Обступили його, шарпає кожна до себе, розпитують на перебій, що й відповідати не встигнеш. А Матвій не той, що завжди. Ні суворих очей, ні брів насуплених. Теплий і привітливий, мов пшеничний пиріг. Коли ще вістку вчули, що до дому вернуться, затупцяли, завіскали, мов без ума. Ті, що товар на пашу пігнали, миттю назад прилетіли.

Матвій закомандував худобу зганяти і в дорогу. А тим часом торбину з харчами розвязав. Володько вовком накинувся на все домашнє. На вогні варилася каша...

— Чому дівчатам не даси мяса? — запитав Володька батько. — Що ти, найголодніший, чи що?

— А він тут не хотів їсти!.. — зауважила котрась.

— А то ж чому. Еее, Володьку! Так не можна...

Де взявся в батька такий лагідний голос? Диво дивне. А на дівок глянув Володько докірливо. В очах його вогко.

— Ех, — вирвалося в нього. — Що тут казати?..

І більше не сказав нічого. Дівки вдячні йому. Дивний такий. Інший напевно он як усе розплескав би.

Гнали назад худобу до самого вечора. Гнали не шляхом, а побічними дорогами. Володько чув велику втому й батько кілька разів давав йому каштанку.

— Їдь! Мені вже геть зад обліз. Пер, мов вітер. Ночей, дубило його ма', не спав.

Володько їхав. Минали поля, луги, села. Батько збив на потилицю кашкета і був надзвичай говіркий. На половині дороги Володько підїхав до нього.

— Їдьте ще ви, тату! Я вже відпочив.

— Но, но... Їдь, їдь...

Несли до рідних хат втому і радість. Які чарівні оті своя хата і все навкруги. Як приємно сісти на лаві за знайомим столом. На нім миска тлустої, гарячої юшки. Заклопотана мати з усмішкою на устах і сльозою в оці. Працюють ложки, зуби. Пара страви лоскоче ніздрі. Уривні оповідання. І, здається, нема сили, яка б могла розірвати цей маленький гурт людей з назвами, тато, мама і діти.

IV

Почалося нове життя в сусідстві фронту. Гармартні перегроми поволі стали улюбленою музикою... Село жило війною. Школа втікла... Зграї дітвори пасуть по лішниках та запустах худобу, палять купи листу, будують окопи, наступають, варять „у кухні" і дістають порції.

Осінь швидко минає. Шляхом снують обози, літають козаки зі штабу корпусу, що зупинився й осів у Жолобках.

Розпочинається попит на овес та сіно. „Ага, думає Матвій. Уже не йдуть самі до них, не просять. А скільки то знищили того вівса"...

Матвієві, отому мужикові, що має поломлені працею руки, мозолі в долонях, від коли їх носить; ті очі, де безодня змагання, муки, впертости. Йому все ясне, мов два рази два. Він бачить, мов на долоні, цілу подію і не тяжко розумному окові оцінити її. Бачить і знає людей — чужих і своїх... І він казав: — пропаде все, бо господаря нема. Нема в Росії хазяїна!.. А без нього все „нипочóм"...

Це був тяжкий і суворий присуд. Але іншого в Матвія не знайшлося. Військо, здавалось йому, на те й сотворене, щоб руйнувати. І та руйнуюча сила переважала над тими, що снажились і вибивались зі сил, справною та твердою рукою тримали стерно гігантського корабля. — Кров така, — казав він. — Татарська!..

У Суражі за Шумським „база поповнення". Тонка одноколійка звязує її з Острогом. Гарматний говір не вмовкає. Пішли „маршові роти" на „пополнєніє". Тилявка на середині дороги між фронтом і запасовою базою. Майже кожного дня над вечір діти зриваються з гамором і женуться під жолобецький ліс.

— Москалі йдуть!..

Знайомі незабутні слова. А з лісу висуваються роти — одна за другою, без крику і пісень. Це ж не „перві бої". Тепер ідуть бородаті сибіряки, молоденькі кацапчуки з Рязані, Вологди, Вятки, хто знає, з яких країв, яких земель. Раси, говори, барви...

У Тилявці нічліг. „Квартирєри" розписують на воротах крейдою: 5, 10, 15, як де. До Матвієвої хатинки втискали від 5 до 12. Менше не можна було, більше не влазить.

По приході в село „роти" розпочинають торгівлю. Новенькі „сапагі, палатки", ватові „фуфайкі", штани, вязані „кальсони". Салдат і душу чорту продасть! Да! Міняють на старе, продають, за що тільки можуть.

— Старік! Мєняй сапагі!.. Давай какіє нєбуть, ліш би на ногу абуть...

— А вам же...

— Плювать. У Кремянце новия дадут. Нє пустят умірять у старих...

І міняли. На дрантя, на непотріб з доплатою „два цєлкових". А роти виходять зі села, мов ограбовані. Відходять і невертаються. Полон, смерть, ранення... З Кремянця потяги тягнуться і „маршові роти" розвозять по „тилу" каліками. В полон гатили тисячі. Землю кістками забрукували.

Що ближче зима, то більше в селі „фуражирів". Уже й на солому попит. Ячмінь також у моду пішов.

Продав Матвій перші пятдесят пудів вівса по „руб і двадцять". Ну, це вже ціна, але й ще не справжня. Фуражир білий папір до підпису тиче Матвієві.

— То ні, господин фуражир. Не підпишу.

— Піші атєц. Усьо равно... Піші!

— Ее, нє... Не можу. Характер не дозволить.

— Крутой ти дєдя. Ну, ладна...

І пише розписку з ціною два рублі за пуд. Дивиться на те Матвій: нечесний пішов народ. Але... І підписав.

— Нє бось атєц. Нікто тєбя нє тронєт. А жіть і нам нада.

— Крадуть, аж курить, — казав після Мавтій. — Краде, хто може. Міліони злодюг... Не буде добра, ох не буде.

А фуражирі, офіцири обозів впасені, мов кабани. Матвіїв знайомий, з білими вусиками „батареєць", завжди наїзджає за вівсом, ячменем, соломою. Заночує, замовить курку, заплатить добрі гроші. Вечором чай жлоктить, „Кузьму Крючкова" розкурює. — Ех, жість, жість! — вирветься часом, коли витягнеться на розстеленому серед хати кулі. — Віжу, атєц, ти на всьо свой глаз імєєш... Панімаю... Но вайна сволоч разлажіла рускава человєка... Кутєрма пашла... Гнійот наш человєк...

— Бо нема хазяїна... От воно! — відповідає певно Матвій.

— Да. Может ти і прав. Царішка наш растєрялся.... Вот би тєбя, атєц, на царя... Аа!

„Мерзенна думка, бий тебе сила Божа!" — думав Матвій. Він такого зовсім не мав на думці. Цар царем. Царя ніхто й не

вважав господарем. Цар собі цар. Сидить і царює, от ніби архирей при Службі Божій у церкві. Господарі інші — міністри всілякі. Але ті ні нащо звелися. Хто знає, що за міністри там, але армію паничиками білоручками, що ні бе, ні ме, не тямить, запхали. Лізе тобі отаке в окулярах з тоненьким носиком — хлюст хлюстом... Тут огонь, смерть, а воно з „сестрами" (те ж, прости Господи, слово споганили) розгул творить... Пішли таке в бій. Дай в його команду народ. А ними всі штаби, всі обози запхані. Цигарки, перстені на пальчиках, сестри, подушки... Тьху! — те ж вояки!

Почали підводи зі села в „наряд" брати. Селяни це стійкою звуть. Заберуть підводу до штабу, поставлять на добу і дощ, не дощ, сніг, не сніг, стій, чапи, поки який хлюст зі сестрою на гулянку не зволить проїхатись. А спробуй, слово скажи... Морда твоя тріщатиме, бо така нечисть запальна, мов порох. Нерви... Все нерви. Безсонні ночі з бабами. Одеколон, що пили, мов воду. Спірт зі шпиталів сестри викрадали і пропивали, лярви прокляті.

Це твориться по цілому запіллю фронту. А там на фронті тисячі тисяч вмирає. Кров ллється, де тільки глянь. І це бачить дядько і кожна дитина. „Паничики" — стало лайкою.

— Ех, каже бувало Матвій — Хоч і кажуть, що не буде з Івана пана, але я думаю, що з кожного Івана ліпший був би пан, як оті хлюсти. Виродились... Нема в них крови живої. Шкіра їх поту ніколи не пропускала, а піт зїсть людину. Працею вигониться піт з нутра...

Ого. Матвій навіть і до такого дійшов. І як не дійти. Хіба ж людина дерево, чи тварина безмовна. Хіба ж йому очі не так на світ дивляться, як у мудрого сотворіння, що бачить біле, чорне, добро і зло?

От тільки життя сотужне пішло. Сніги ранні вергнули з неба. Маршові роти йдуть тьма-тьмою без настанку і кінця. До Матвієвої „халупи" десяток впхнуть і повернутись ніде. Сім душ своїх, десять чужих... Сідають і так сидячи сплять. Дихати нема чим. Коли б хоч махорнею не чадили.

Вечором плиту розпалять, „кипяток" на чай варять, жлоктять кацапи по двадцять шклянок чаю. Цукру досить. Володька за булками пішлють. Сам Матвій у самий кут забється, десь на піч. Там справжня лазня. За махорчаним димом його зовсім і не видно. Настя коло плити душиться. Груди її диму не переносять. Кашель усі нутренності вириває.

Москалики просять: — Купі, матушка, палатку. Дьошово. Полтіннік даш і бєрі.

— Ее, москалю. Ми вже тих палаток накупили, що й не знаємо, де їх дівати.

— Тридцать капєєк дай і бєрі... Всьо одно на фронтє брошу...

— Та кажу ж, що нема куди дівати. Ось дивіться, у нас усе з палаток. І штанята лобурям з палаток поробила. І старого палатками вбрала, і сама з ніг до голови в палатках...

— Ех!.. Нєгдє і картішкі сигарнуть та!.. Скотская, мать єйо попєрьок, жість! Хахли нє умєють жіть... Багатиє, а дуракі...

— Зачєм, атєц ізбу такую вистроїл? Лєсу чтоль мала'-ть?— виспівує ярославець.

— Ми тільки у тисячу девятьсот тринадцятому году сюди перебралися, — вибачливо і старанно заявляє Матвій десь з-за хмар, з найвищого престолу хатини. — Не „в моготу" було все разом. Банк платили, довги великі мали, проценти сплачували. Думали, це все „на время" тільки, а тут війна „грянула"...

— А ти і вайну по шапкє... Строй і толька... й — додає вятчак.

— Недзя. Старий вже я. Сам усього не попну. Всі „плотники" на фронті, а з бабами яка робота...

— Вєстіма, — замикає саратовець. — Куда там у вайну. Кой чорт у вайну работ' занятся хатіт... А нам та вот і плажітся нєкуда... Вот жість, тєтка єя с'ума сашла... Начто матушка кряхтєла, када раділа?.. Вот уже етава нікак нє ждала, чтоб нам і картішні розлажіть нєгдє била...

Ех, Валинь, гром єя бєй, проклятую! — лютує рязанець. — — У нас та... Вабче хахландія нє страна, а недаразумлєніє... На кой чорт защіщать єйо... Рязань мая далєко... Пусть єйо нємец берьот!..

Пють чай. Перед кожним мішечок цукру. Заїдають булочками. До чаю яблучка кришать. Хахландію останніми словами здоблять, Матвієві хатчину „в щепкі розпльовують" і все „угли радния" згадують. Кожному, видно, своє нав'мі...

Матвія духота з печі жене, дим очі вигризає. Але й на полу місця нема. Його дебела постать страждає. Ксстї за цілий день досить видержать і нема де розікласти їх для відпочинку.

На полу в куті дебелий вояк розлютився, розклав „вєщевой мєшок", виймає сало і їсть. Матвій підсідає до нього й вибачливо пояснює, чому він таку малу хату має. Не можна було, мовляв. Це вже на третьому місці будується.

Вояк доїв добрий шмат сала і собі почав.

Тее, — починає він з протягом. Видно. полтавець... От ти там білобрисий, — тикає він пальцем у рязанця... — Чово так розкодкудахтався? Якого чорта холяву свою з рідкими вусами дереш... Волинь ти лаєш, хахландію розносиш... А зря... Жалько, чорт бери, що топчешся ти тут своїми клишавими лапами. Старика от ругаєш... Але коли, так сказати, правду за чуба взяти, та тобі одному з другим перед балами твоїми поставити, то вийде, що ти один з другим тільки й життя взнав, що тут. Нє нє. Не дуйся. Оце ти в себе коли бачив? — згріб полтавець у широку долоню торбину цукру і потрусив нею над головою... Дулю ти в себе бачив. Чаєм без сахару заливався та жер тюру. Да, да! Не протестуй! Тєрпєніє! Злість мене бере, що ви, сукини сини, влізете в чужу хату і вдаєте, що гаспада якісь... А дома в курятнику коптився, при лучині воші лущив, на полатях боки відлежував. Ось тобі зайдеш у якійнебудь рязанщині... Міхай-

ловка чи Вшіловка, чи якась Розплюєвка в лісах заборсалась. Ізба стоїть. Уліз і не знаєш куди. Чад, бруд. Свиня тут же рядочком рилом мудрості розводить. Далі полаті. Двох-етажна така тобі хванаберія на двадцять душ, як у тюрмі. Йдуть спати і батько наказує синові: ти вот Мішка-та, не трясі са снахой цєлу ночь... Вам би всьо, щенкам, куралєсіть!.. — Щоб не змилитись, то мати у лаптях спить... Да, да! Не валнуйсь, не валнуйсь... Бачу, дмешся, правда очі тобі коле.

Полтавець у силу входить, руки в хід пустив і колотить кулаками дим. Повітря нагадує океан на мапі. Кацапи лютують, але полтавець міцно держить стерно своєї мови. Кацапські слова з прихрапом, з присвистом носа передає...

— Та ти, каже, бачив колинебудь у себе яблоко? Чи пробував коли булку? Чи знаєш ти, де вона росте і з чого її роблять. Ти он навіть не знаєш, з якого боку їсти її, он і зараз знизу почав. Та у вас навіть лошками не вміють їсти, а кладуть у рот лопаточками.

Рязанець нарешті не видержує. — Врьош ти, сукін син! Вот как заєду в твою ряжку...

— Фі-фі-фі! Тільки підходь! Як мазну у твою сплювачку!.. А це ти бачив?..—розгорнув полтавець хустинку, а там Георгій і медалія...

Це вплинуло на рязанця. — Замовк! Так, так — каже полтавець. — Краще от замкни своє рило й мовчи. А то: а на кой чорт ваюю? А чаво хахландію защіщаю. Тьху! Грім тебе ясний побий! Кликали ми тебе сюди? Просили? То йди собі до чортової матері в свою кацапію і не псуй тут воздуха. Ая? За що ми воюєм? А за що наш брат кров ллє? За Волинь? Нєєт брат. За мазурські багна, за Варшаву за Карпати! Ти от, сукин син, напевно по околодках прошлявся, а я третий раз на фронт йду, пять ран і оцю чепуху „за атлічіє“ дістав... Ех, ви, ви! Сохами землю драпаєте. Деревляною бороною скородите, а дереш носа... Хами ви, от що!.. А тут на дядька напав, що хати тобі ще — покоїв не виставив, щоб ти хоч раз на жість у чистому полежав. Дрянь ти! Морда твоя осляча!..

Полтавець розійшовся до того, що, здавалось, зірветься і почне бити всіх тих кацапів. Щоки розчервонілись, очі заблищали. Слова вилітають з уст, мов удари сокири. До сварки вмішався вусатий бесарабець. Цей слухав, слухав: — Ша, кіндер! Да ну вас до ста бісів! Якого диявола розприхалися... Брось!

— Нєє! Я йому докажу, що...

— Та брось, Коваленко! Надоть тобі з всякою задницею на рожни спиратись... А ти, Лаптьов, також ослом таким видався... Якого, мать твоя кобила, дурака втелила!.. Молчать!..

Полтавець замовк і сів на своє місце. Рязанець двадцяту чашку чаю. Бесарабець, щоб згладити прикрий настрій, розпочав „врать“.

— Еее, вообче війна розїдає нашого брата. Коваленко, чи Лаптьов, чорт, диявол — всіх однако в грязюку все топче! — закроїв бесарабець.

Почав я, братці з самих, так сказати Карпат, коли нашого брата послали в перві бої на австрійця. Не війна це була, а церемоніяльний марш, парада. До наших ніг клались Галич, Львів, Перемишль. Закинули вуздечку на Карпати й дайош Вєну!.. Славу рускої зброї несли на кінцях штиків, а пісні ж, знаєте? Лунали чортом по всій землі, як гукнемо було — хоч то гроб, чи камінь, хоч диявол душу твою давно льодом вкрив — все одно йохне нутро твоє і вогонь очами вулканом вирисне.

У тисяча девятсот пятнадцятім на новий рік були ми в горах Карпатах, на верхах, по яких лиш відьми на мітлах шугали... Стояли, значить, у лісі, мов ведмеді, вкриті льодом. Я був собі хлопчак от такий, як он... (тикнув на Василя). Щічки румяні, вус засівався. Горів усякими любвами преподобної мироносиці Евгенії Петровни, любви обильної матрони славного міста Кишиньова. Зірвала мене рожевого, як квітку, а я чурбан — чурбаном сльози лив, віршами признання скиглив і думав вішатись, бо згубив, мовляв, красу невинну.

Та, треба сказати, кров моя і душа, і все, що хочете, були на місці, владу. А серце, ніби новий годинник у чистій ваті, чулось мягко і цокотіло до всіх, включно Евгенії Петровни, такими згуками, що тепер посвищи...

Але от два роки минуло, як покинув Петровну. Коли б ще от так собі чоловік жив, поле орав, жінку бив, з жидами лаявся — два роки, тьху, нюх табаки. Але в нас... У нас, брат, два роки підземного благодєнствія, коли над тобою, перед тобою, за тобою янчить смерть, значить: що ти з перкальового юнака станеш отаким ведмедем — єж первий єсьм аз. Вуса тобі таким ось рогом попруть, лоб зчогуніє, очі — олово, дивись не дивись, ні думки, ні страху, ні сумління в них, бо все там сірою масою злилось, от як пінявий сплювок.

І тоді ти знаєш одно: гину я, все гинь і чхаю я на все те, хоча б воно бозна яким там світом звалося. Пригадую, останній раз того самого карпатського Нового року баталєй наш польову Службу Божу в лісі на галяві отакій ширізній зі сніговим паркетом відбув. Пригадую, ялиці отак у дві стіні восковою кольонадою в саме сіре небо шпичками вгрузли. Пригадую, дим кадильний від самого престолу димів і попик наш у всяких, честь-честю, ризах голосом разкамарінскім Божі слова розтягав аж до наших вух. А ми, мов ступи рядами все, та все рядами з папахами, та кляпами, та синіми носами... Ех, і народ був! І церкву, і Слово Бога на шпилі Карпат у часточках самого серця, Пана нашого, винесли. І я там стояв і чув, що пагони мої крилами ростуть і хочуть підняти мене понад усе. І чув, що в душу мерзлу і мерзенну знов теплота ладану просякає і розводить лють мою воячу. А коли хрест над нами знявся, грохнули ми всі у сніг колінами і многоліття ринними голосами виводили...

І тут зненацька бах, тарах! Як хильнуло смереками, як судонуло мерзлою горою! Раз за разом три довбешки довбнуло, сукиного сина, у галяву. Ми то всі, і я, і батюшка з хрестом, і весь

старшинний персонал, мов листя до землі припали і душами впялися до її грудей.

— Здорава! — перервав котрийсь слухач.

— Двадцять трупів лишили на галяві. Змісило черепи... Ех!.. — і оповідач майнув пальцями лівої долоні. — А ранені от так і повзали по власній крові, мов моржі. — Дабєйтє! Братци! Дабєйтє! Хріста ради! Кий чорт добивать стане, хоч би ти кишки свої по цілій галяві розволік.

І так чоловік спрашує: Бог чи чорт сильніші на цій самій землі? І тут чоловік і торкнеться отого самого нерву, на котрому висить уся людська менажерія. Так? Чи так? Куди от підеш, чого не візьмешся — всюду рука твоя торкнеться саджі з пекельного горла. І чоловік стане чорний, як оті челюсти печі, випалені вогнем. І серце його ствердне й нерви всі зникнуть.

Тому я й кажу: не видержимо, братці. Повстанемо один на другого, будем, як пси, гризти один другому горло. Нема вже у нас отого всілякого... Бог, чорт, дівоча краса, чи гнійна утроба розбитого чоловіка — все на одну пішло. Все от так, як смерч крутить землю з небом чорним стовпом і наші голови закрутяться і ми всі крикнемо: досить! Брознем усе об землю, і наші вінтовки, і наших старших, і наші заслуги... Потопчемо нашими чобітьми все те, перед чим колись репетували ура, що на лобах у барвах несли, що в серцях сиділо теплим розумним словом і що вело нас на смерть... Так. Будете бачити!.. Це станеться точно, бо весь наш люд — міліон на міліоні — втратив бажання далі тягнути лямку оцього скотського животіння...

Бесарабець скінчив. У хаті тихо. Пики солдатів сторчали, мов омамлені. Після всі ворушилися, всі загомоніли, всі ловили поглядом: ну? Як ти? — А як ти? Що скажеш?

„І звідки він узявся такий тут розумний?“ — подумав Володько, який не слухав, а жер, жлоктив цілим своїм єством слова солдата.

— Ей, братва! — кричав котрийсь з надвору. — Сюди!..

Половина мужви знялося і в хмарі пари витиснулися в чорне провалля дверей. На дворі мороз. Велитенських розмірів місяць хвойно злетів на широчінь небес і зупинився. За лісом, за підлісом, там, де угорське озеро, гуділо, гуло, клекотіло, здавалось мороз і місячне сяйво тнуть і трощать ліси, мерзлу землю, кам'яні гори і саме склепіння неба, яке час від часу, ніби смертельно хора людина, озарялося тремтячим струмом червоного сяйва.

Кулемети лічили одним тягом. Гармати наподоблювали діда, що зайшовсь страшним коклюшем, посинів, зачмихавсь і вже не в стані зупинити шаленого пориву... З глибини, десь з-під лісу, ніби з придушених подушками ротів, виривалось глухе: Урааа! Урааа! Урааа!..

Солдати збились тичбою, повитягали шиї. Між ними молодики безвусі, оті перкальові юнаки. Всі наслухують говору заходу, який, здавалось, іде сюди якимись таємними підземними ходами.

— Іш надайоть! — зауважив котрийсь.

— Да. А завтра то і ми іспробуєм нємєцкаво перца...

— Ми, браток, вже нанюхалися його, аж у носі крутить, — додав той самий полтавець. Підемо спать! — байдуже закінчив він і пішов до хати. За ним і решта пішли. Лиш один молодик довше стояв і вслухувався у мову війни.

—о—

„Назад" не верталися. Шляхом назад гнали лиш часом козаки полонених. Ідуть цибаті кістяки по грузькій дорозі в черевиках з обмотками. Хочеться дивитись на них з витріщеними очима, такі вони дивні, чужі й не наші.

— Глєба! — просить і протягає жовту ручиську. На долоні металеві грейцарі. На чорта вони. Сховай. На шмат хліба... А, мадяр? Не дістанеш, коли мадяр...

А також гнали до штабу й зі штабу дезертирів. Це народ інший. Розплювательний — вишкрабки великої імперії. Приводили таких до штабу, клали, один козак всідався на карк, другий на пяти, третій вкладав на дезертирську спину — двадцять пять, пятдесят, або й подвійно — відповідно до того, скільки раз без дозволу частину свою лишив.

А козачні в Жолобках повно. Рослі, стрункі, з кучером на двадцять пять. Дівоньки липнули до таких, а спину не було. Не одна носила під серцем козачого сина. Кров волинських лісів і придонських степів зливалась в полумні кохання і тремтіло серце, і палали карі очі, ноги самі в танець несли під козачу гармонію.

У ці дні Володько пережив подію, що поклала йому на душі незабутній і незлічимий рубець. Все перегоріло і попіл розвіявся. Не розвіявся тільки отой зміст, який має в собі кожна подія. Весна, літо, осінь, зима кружляють навколо людини, що стоїть в середині всього, а зміст подій лишається в колі і творить повітря людини, творить її клімат.

Стіл безногий, стократ проклятий, і купа книг, які Володькові руки зняли з-під вояцької підошви, наробили гамору. Вернувся ніби хтось до двора... Кажуть, знайшов порожні покої зі стінами, на яких одні плями вказували на минувшину. Пішли по селі запити та перепити. Докотилося і до Матвієвого хутора, бо ж Зінька Кущина „хрест-святий і прісся-йбо" власними (от хай повилазять, як ні) очима бачила, що Настя несла дуже гарний стіл. І вона, Зінька Кущина, подумала собі: це певно з двора. А хай йому частець. Підіткнула спідницю вище колін і стрімголов до двора. Спізнилася. Не знайшла більше стола для себе.

Ну чекай. Вона тій Насті западенній не подарує. Понеслася і все чисто, де треба, розказала.

Настю ніхто не чіпає, але Матвій таки дістав „повєстку" тоді то й тоді явитись до штабу корпусу — Жолобки, дня і т. д.

У штабі суд і розправа. Те і друге, короткі, стислі і без того,

що зветься жалість. Кажуть (це всім на злість тітка Зінька пустила), там кладуть двадцять пять у певне місце, заплати за „вбиток“ і кінець.

Матвій чутки легковажив, але „повєстка“ й козаки, які вже знали, що в таких випадках робити, повергли його у тьму і морок кромішний. Йти туди, спускати латані штани на такому то сивому році життя... Ні. Це трохи забагато. Ні, не брав, не крав, ні соломини чужої, ні, навіть у думці. В розглядах його — як далеко не сягають вони — все було, лиш не було ні одного зерна, що таїло б у собі корінь нечистого діла. Путь його, довгий і встелений тернями, йшов він власними ногами і криваві сліди, що лишались за ним, були його сліди, литі з його крови.

І от після тієї „повєсткі“ Матвій раптом вгруз сам у себе. Він взяв папірець у руки, розглянув його, очі дивно погасли. Глянув на жінку, на Володька і знов загорілися вогні очей, як колись у дні Лебедщини. Кров його збурилась і закипіла. От вони! От вони, ті винуватці. Сидять перед його зором і кліпають своїми дурними балами. Скоч на них звірем і стратуй. Знищ разом з ганьбою і соромом.

Ні. Матвій цього не зробить. Уже не той він, що був колись. Рука його може і міцна, але воля тріснула і подалася виразно. Встав мовчки, брязнув дверима і пішов до клуні.

Через малюсіньку незамерзлу латку в тахлі вікна Володько бачить батькову постать, лисину без покриття зі жмутком рідкого довгого волосся, яке патлає і перегортає поривний північний вітер. Спина його виразно гнеться, мов ресора, під великим тягарем. Здається, він несе десятипудовий міх пшениці... Навіть, здається, ноги його слизькаються...

Батьку! — кричить Володькова душа. Баатьку! І рве щось те, що сидить у хлопячих грудях, чого не змела ні війна, ні солдати; рве його груди гостро-дошкульним гаком... А слів нема. Сліз також нема. У грудях, ніби ріка замерзла, ломить свою поверхню і спинає одну на другу гостроканті крижини. Володько хліб жував, і коли батько вийшов, рот перестав працювати, кусник хліба застряг у зубах, а решта, що був у руці, ліг на краєчку столу і лежить. Всі закамарки його душі наповнив гіркий дим згару, який гриз сумління, як гризе кислота залізо.

А час біжить. Настав обід. Зявилася на столі миса тлустої зі салом капусти. Ніхто не торкається ні столу, ні ложок на нім. Пара з капусти, мов зменшена хмара, піднімається й урочисто розкладає на боки свої патли.

Розпочали Василь з Катериною, які гріху за собою не чули і які може й грішно тішаться з горя матері та її улюбленця.

— Йди но клич тата, — озвався Василь навмисне до Володька. Володько щойно прокинувся. Він спав і очі спали. А прокинувшись, щось там накинув на плечі і пішов до клуні.

Рипнув і відхилив тяжкі на деревяних бігунах половинні двері. Тихо тут, нікого нема.

— Тату! — несміло промовив він. Ніхто не відгукнувся. Все мовчить такою впертою суворою мовчанкою.

— Тату!

В околотах щось заворушилося. Схилена постать, кілька соломин на чуприні. Син ніколи не бачив сумнішого видовиська і ніщо в світі не проймало його так гостро й боляче, як та картина зігнутої дебелої постаті з отими невинними соломинами на чуприні.

— Ну? Чого ти хоч? — падає батьків запит. Володько дивився йому у вічі ясним, теплим поглядом. Батько глянув також і зір їх зустрівся.

І як дивно. Цього Володько ніколи б не міг пояснити. І чого з очей його викотились оті сльозини. Дивно, і ще раз дивно. Коли ж він отак з нічого перед батьком плакав? Та ж ніколи. А то глянув і сльози пустив, а після цього рухнув на батька, піймав його руку і голосом розбитим: — ой, тату, тату! — просив.

— Я ж не знав... — ковтає Володько слова, літери, точки і зупинки разом з солоними сльозинами, які нагально ринуть з очей.

— Ви... Я... Тату... Я сам піду в штаб. Я... Я... Я розка-жу,. Хай мене й бють... Ій-богу, тату, піду...

Батько ані не поворухнувся. Стоїть дещо похило і ліва рука піднята в напрямку сина. Після чоло його зсунуло гармонію зморщок, заглибило їх, підняло на цілих два центіметри брови. Очі такі великі і такі, все таки, добрі виринули звідтіль з отієї ями. Володько ж знає, що під тими бровами, за тими зморщками і мішечками барви попілу ховаються батькові дзеркала, в яких світ і він сам, Володько, відбивалися у справжній величі натури буття, без єдиної струнки фальшивих барв чи тонів.

На те якраз хтось надїхав. Через шпари дилів видно надворі двох вершників на цибатих спітнілих конях. Один підїхав під вікно і знайомими словами загукав:

— Хазаїн! Атєц! Дома ти?..

Матвій вийшов з клуні. — Здрастє, атєц! Ми вот апять к тябє... — зрадів „біловусий фуражир".

— Салому імєєш? Цєну палучіш...

— Солому? Ні. Не маю... — проговорив Матвій.

Вітер сипле зі стріхи дрібний сніг, який чіпляється неприкритої Матвієвої голови. Володько це помітив, здмухнув сльози, стрібнув до хати і виніс батькові вовнянку.

— Да ти, старік, нє упрямся. Знамо дєло — салом' імєєш... Нє врі... Полна тябє упрямітся, как дєвка под вєнцом... Два рубля за пуд палучіш... Пудоф двадцать надоть...

— Ну, сказав Матвій. — Два рублі тепер не гроші, але солому свою я вам покажу. Як хочете. — І повів фуражира під ожереду.

Це була купа промоклої овсяниці, яку розтягнули були солдати й яку після підібрав. Солома запріла і змерзлася. Фуражир виняв шаблю і ткнув нею пару разів у солому. Після жменю висмикнув і глянув...

— Нічаво! — сказав — Бєрьом... От самаво утра єздім, нігдє саломи нєт...

— Як хочете...

З цим вершники відїхали, заявивши, що завтра приїдуть по солому.

— От бач, — сказав Матвій Володькові і Василеві, який також вийшов з хати. — А треба було, дубило їх ма', все нищити. Мене те все вже дурним робить...

— Ходіть, тату, їсти, — сказав Володько...

— Ходіть, бо капуста холоне, — додав Василь.

Їв Матвій мовчки і мало. Поїв і знов на двір подався. Володько слідкував за батьком, пильнував кожного його кроку.

Третього критичного дня Матвій вибрався до штабу. Зраня зірвався вітер і мело снігом. У штабі треба бути „в девять часов". Але годинника нема, сонце також не світить, тому ранок застав Матвія і Володька, який разом з батьком не спав цілу ніч, на ногах. Ах, і ніч то була. Володько бачив нераз, як нагай офіцира здіймався над головою вояка. Бачив, як вояк стояв струнко, не смів захищатись і тільки очі та уста вказували, що в тій людині є душа і все те, що чинить вираз болю.

І от на місці такого вояка Володько уявляв собі батька. І ще гірше. Там кладуть, знімають штани... Ууу! Хлопець ціпив зуби, обертав головою і з уст його рвались куснями згуки... Ні, ні. Володько піде, впаде, розкаже все... Де ж ті пани? Де, в чорта, ті пани? Може б вони не тягнули його батька, який ніколи ж не був на панському дворі, який навіть не знає, як виглядають ті покої.

Панський двір аж за селом і за долиною. Чого б туди батько ходив. То тільки його понесла туди нечиста сила, щоб учинити нечувану для родини біду.

Ранок. Батько чомусь заговорив, не є такий смутний, як минулі дні. Говорить за всякі господарські справи, щоб усе було в порядку, наколи б його задержали, чи що...

Але хіба це Володькові втіха? Мати, мов у воду опущена. Пече картопляні млинці й очі її мокрі. Батько зїв кілька.

— Ну, каже, ліпше піду. Ліпше хай прийдеш скорше, як спізнишся.

І одягається. Вийшов, не сказавши ні слова. Володько також накинув відоме своє „пальтішко", що з великого зробилося малим і з нового аж надто старим. Латки почіплялися до нього, де тільки могли і барви їх — сама невибагливість та суперечність...

Хто знає, куди збірається Володько, і яке кому діло, куди він збірається. Вийшов під ранок і метелицю, вибрався через замету, де лишився батьків глибокий слід, на шлях і пішов у напрямку Жолобецького лісу. Вітер пре в спину. Спереду ледь маячить темна постать — батькова постать. Сліди його одразу замітає вітер, хоча Володько широко ступає, щоб попадати чобітьми на ті самі місця.

Чи бачив батько свого послідовника? Хто знає. Він не оглядався. Йшов усе далі полем. Вітер напирав йому в спину, прибивав до ніг критого військовою шинелею кожуха.

Ага. Он він оглянувся, обернувся. Видно, таки зауважив, бо ж став. Володько зупинився також. — Аа-о-у-е... — видно, батько гукає. Вітер рве на шматочки слова і розсіває, де йому хочеться. Ще й ще кричить батько, але син, хоч ти його вбий, не розбірає ні одного півслова. Он батько махає рукою, одвертається і борхається далі.

Володько, мов тінь, волочеться за ним. Матвій щераз оглянувся і йде назад. Тікати? Стояти? Покищо стоїть хлопець і чує: — ве-рр-ни-ся! Куди ж?

Вітер люто шарпає і пре вперед. Здається, коли б пустився та ліг на снігову габу — понісся б вихором, мов дубовий лист, просто на чорну лісову стіну.

— Вернися ти, шмаркачу! Куди там полізеш?.. Марш мені до дому! Чуєш?.. Наказую!..

Брав той наказ хлопець, як те останнє, що одно хіба поверне ним — проти вітру, проти метелиці і проти власного сумління — до дому.

Матвій пішов далі. Син його стоїть на місці й дивиться йому в слід. Фі-уфііі-ііі!.. їдко і хижо вчіпився вітер якоїсь сухої билинки і висвистує беззубим ротом. Он плужаться сірі оберемки. Здалека ні ніг, ні коліс не видно. Здається, щось над землею проти вітру повзе. Щось, видно, надто вперте. Після видно, що то підводи. На них... Хто ж має бути на них? Це підводи „земського обозу", що лазить отут кожний день і під мерзлими брезентами тягає сюди й туди якісь клумки. Люди повлазили у кожухи, у валянки, в сибірські шапки, що й грім їм ніщо. Коні якось тягнуть оті возиська, що нагадують мажі середньовіччя. Шпиці в колесах затинковані багном та зльодинілим снігом.

Пропустив повз себе земців. Далі з лісу вирвались козаки. До чорта, хіба в таку пору верхи їздити. Носи їм померзли, коні борюкаються з вітром. Чи бачили вони Володька, що ось з боку стоїть чогось і чапить на холоді? Хто там їх знає. Чи ж їм до якогось там Володька тепер? Кожний щось своє має. А Володько ось постоїть ще трохи, поки батько не зникне з зору й вернеться.

Що ж йому ще залишається? Не впаде ж отут серед снігу і не дозволить вкрити себе заметою, поки серце його чітко і міцно тукотить у дзвінких грудях, що ніколи, ніколи не відмовляли місця і простору отому метушливому кусникy мяса.

Матвій вже зник. Тільки сіра завіса від неба до землі окружена чорним рубцем лісу. І там десь по тому вже боці і батько Володька. Хлопець вернувся...

Але так трагічно не було, як це видавалося. У штабі і своїх справ „до чортової матері". Хто там, особливо за якісь „барські" стільці та бебехи, буде голову сушити. Був, правда, якийсь

в окулярах, що самі до носа вчіпилися, питав Матвія, покартав, що, мовляв, не до свого діла старий брався. Натомість старий делікатно, уважно та докладно вияснив, що „ото жінка і малий полізли“ туди а він сам „Богу — душу винен“ і хай який суд прийде, то він на хрест присягне, що ніколи в життю чужої соломини для себе не взяв.

Той в окулярах і не довго питав. Чогось розсердився, лаяв управляючого.— Вайна, а он чьорт знає, з чєм лєзєт. Іді, старік, дамов і сіді на пєчкє.

От і все. Вернувся Матвій і все до слова розповів. Володько й очима, і ротом, і вухами впиває слова і з кожним згуком з душі його зповзає тягар великий. Але все таки весь не зповз, а лишився десь там, мов решткн якогось намулу...

—о—

У цей саме час за селом на тилявецьких, башковецьких і угорських полях риють окопи. День по день ходять до них сільські дівчата та підлітки хлопці. Ходить і Катерина. Дощ, сніг, мороз, метелиця — все одно. Війна ж не стоїть у дощ чи метелицю. Хлопцям, що понад пятнадцять років мають, платять руб', дівчатам усім на гул пятдесят копійок.

Справляють дороги. Рубають молодий ліс і жердям встеляють дорогу. Рубають хворост, вяжуть вязки, стелять по дорозі і присипають.

Праці тут досить та хісна мало.

Умерла тоді Марта—сестра Гнидки. Молода ясноока дівчина. Володько на похорон ходив. Пішла назяблася на окопах, дістала якусь погибель, покашляла два тижні, похирляла і відійшла. Мала вісімнадцять літ. Саме тоді і Гнидку — білобілєтчика потягнули.

А Володько? Хіба він сам не працював для війни. Перед Різдвом метелиці ущухли і почалась одлига. Химерний, лютий захід жбурнув дикими теплими вітрами. Щезли на вікнах ласиці, поспіхом оголювалась земля, дорога погнулась, попустила й тяжкі батерійні коні місять мерзенну багнюку.

Гострий наказ: всі до праці! Погнали з кожної хати по двох, по трьох. Катерина не вилазить з окопів. Василь ліг, кашель його душить, у грудях пекло, голова стяжіла. Простудився, видно. Забрали Володька. Пішов він у казьонний ліс і день по день січе хворост на дорогу. Сажень — руб'. Вечором тягнеться сім верстов до дому. Приходить і навіть роздягатись не хочеться, але лягти ніде. Скрізь москалі з „маршових рот“.

На Різдво, першого дня по всюночній, люди святкувати захотіли. Не вийшли до праці. Саперне начальство двох верхівців замість старости в наказ по селі пустило. Ті буревієм пролетіли селом, від пят до очей в багні, нагаями, кого зустріли, списали здовж і поперек. До кого в хати ввігнались, застали людей при обіді — столи, миски, горшки — все стрімголов на боки розліталося, а хто був у хаті, кожний хапав лопату й до праці. Дісталося

й хорому Василеві, бо в Матвія в той час якраз нікого дома не було. Лютий сапер накинувся на хорого й сперезав його кілька разів нагаєм.

Після лісу Володько ходив „до окопів". По відлизі знов притиснув мороз. Гола земля закостеніла й тільки де-не-де видно снігові лати. Ранок. Усі зі світанком встають. Мати варить „кірпічний" чай, Катерина, Василь і Володько йдуть. Вдома батько, мати і малі.

По полях копають глибочезні ями, ярусами вкладають дерево, засипають землею. Копають окопи з ходами, бліндажами, скорострільними гніздами, перебіжками, захоронками.

На весну, видно, наступу сподіваються. По цілому запіллі фронту — йде, чи повзе праця. Копають ями, їх заносив сніг, сніг розставав і ями заливались водою, обвалювались, ринулись. Після їх оправляють. Часто цілу лінію окопів касували і починали нову.

Чому це так, пощо — Володько не міг знати. Ніхто й інший цього не знає. На то є там в горі інженери. В мудрість тих інженерів навіть останний непомітний хлопчина Володько не вірить. Стільки народу, стільки праці — зайвої, нерозумної. Стільки грошей. Нічого не робиться докладно, основно. Знаряддя праці, якого цілі гори навезли, не шанується, нищиться. Купи іржавих з відбитими ручилнами келепів, лопат валяється без догляду, і їх розтягає, хто хоче.

Доглядачі сапери від найменшого до найстаршого дивляться на все „з наплювательной точкі зрєнія". По бліндажах горять огні і там гуляють з дівками Бикови, Рикови, Колумбаєви. Пики в них повні, червоні. Одягнені у довжелезні шинелі, взуті у валєнки, в папахах, з-під яких сторчить лиш ніс, під котрим безупинно димить махорчана цигарка.

Деякі дівки набірають собі багато „днів". Іншим їх знов недостає. Володько в свому пальтішку та чобітках надто гостро відчуває холод. На нього не звертає уваги ніякий Биков, а жене „у баранячий ріг". Тільки Володьками й тягнулася праця, наскільки ставало їх сили. Мозолі на хлопячих руках, душевне огірчення, злість на несправедливість. З Володьком сотні інших хлопчиків, подібних на виколуплені земляні брили. Всі вони довбають келепами, рискалями мерзлу землю. Бризки її січуть у вічі. Вітер стреже полями, смалить обличчя, що горить лютою барвою. Червоне буревійне сонце поволі хилиться й спадає за башковецький ліс.

У суботу в хаті Трохима Пацюка коло церкви „рощот" за цілий місяць. Низька, простора кімната. У передньому куті під двома ярусами образів довгий стіл. За столом штабскапітан Смірнов. Червона, випещена пика. Чуб їжаком, випучені сірі очі, на них пенсне. Борідка — шпаньолка. Перед Смірновим скринька новеньких, ні разу не вживаних банківок: двадцятьпять рублівки, десяти, пяти, трьох і однорублівки. Побіч Смірнова секретар з трьома личками. Перед ним список і рахівниця.

Від столу до порога черга, плече в плече, людей. Дівки, старші дядьки, молоді хлопці. Обличчя їх цегельної барви, чуприни розбиті, очі загнані в свої місця міцно й рішуче. Черга вривається коло дверей, які весь час рипаються. За дверми знов черга, а там море людських голів. Все то за „получкою“ за „дні“ свої прийшло. Кожний добре лічив ті дні, випікав їх жаріючою думкою на мозку. Є між тими людьми троє з Матвієвої родини — Катерина, Василь і Володько.

Черга його, на щастя, не далека. Літера Д тут багато допомагає. Ось він уже добрався за поріг хати. Викликають:

— Горпіна Гудз!

— Є!..

— Сколько дньов?

— Двадцять...

Ого, думає Володько. От бреше. Вона більше, ніж вісім днів, не має. Та й то лиш по бліндажах з Биковим перекидалась.

Цок-цок на рахівниці і новенька десятирублівка у Горпинених руках.

— Та, Хресто-святий, ота Горпина має щастя. Капітанові замітала підлогу, а диви.. — шепочуть інші дівки.

— А хіба тільки капітан?.. А з тим... як його, отим рудим Риком, чи як його... Хіба не бачила.

— Софія Гладюк! — викликують далі.

— Є!

— Сколько дньов?

— Та двадцять...

Цок-цок. Софія дістала дрібними. Вона й рахувати не має часу. Скорше випихають геть, бо он ще сотні ждуть.

Раденька, що дістала, біжить на двір, перед вікном під світлом лічить.

— Маатінко Божа! А, Хресто-святий, вони мені рубля не додали. А грім мене побий, коли не так.

У дівчини плач рветься. Але куди його бігти, кому скаржитись? Он сидить той капітан, але добийся до нього. Он він і виплату перервав, бо „диньчик“ чай у глечику приніс і шклянку і блюдочко. Поставив шклянку, чай через цідилочку блискучу процідив. Блищить чай, мов огонь. А капітан сьорбає по трошки та малісінькими сухими коржиками закусує.

Володько ще від полудня нічого не їв, але, дивлячись на блискучий чай і на сухарці, йому зовсім не хотілося їсти. Не ті почування виринають. Капітан і його срібні „пагони“, і гудзики блискучі з орлами, і чай з цідилочкою та коржиками, і ті купи грошей... Все те щось не з цього світу праці. Це щось іншого. Це щось недосяжне нам усім, що стоїмо тут довгою чергою, щоб „получити“ оті пять, десять, пятнадцять — по заслузі — рублів. І люди коло нього, ніби пружини. Все „ваш' всок' бродь“ та закаблуками цокають. Навіть отой з трьома личками, також в окулярах, а і той все: — так точьно ваш' всок' бродь! — Нікак нєт, ваш' всок' бродь!.. — Цок-цок-цок. Рубль, два, пять, десять,

сто, тисячі... Тож там тисячі, їйбогу, тисячі! І капітан дивиться на них випученими очима, байдуже то з тієї, то з онтієї коробки бере папірець і дає Горпині, Софії, Килині, Ганні. Кому скільки хоче, як хоче, що хоче.

„Боже, який я маленький проти того капітана" — думає Володько. Одно слово його і мене нема.

Нарешті: — Довбенко Владімір!

— Єсть! — викрикнув Володько і здригнувся. Тремтить, мов пропасниця його напала. Стояв у черзі, тиснеться наперед, шапку у руці зімняв.

— Сколько днєй?

— Двадцять. — Він добре памятає — двадцять.

— Ти вот, — починає капітан, підперши лівою рукою клинцеву борідку, — уже бальшой. — Сколько тєбє лєт?

— Я рождьон тисячу... і такого то года, — мудро відповів хлопець.

— Да. Значіт ти нє малий. А кто тєбя так научіл врать?... — і очі впер на хлопця гострі і сердиті.

Володько зніяковів до болю. Врать? Що ж він „вре". І його очам так зробилось, ніби їм соромно сторчати в голові.

— Да! — підносить капітан голос. — Ти врьош, как жід! Сразу відно, что вором будєш!... На, палучай і марш атсюда!...

Як Володько брав ті гроші і як зробив „марш отсюда", про це можуть краще розказати інші, що за ним стояли. Сам він якось не памятає всього. Знає, що вилетів на подвіря. Знає, що в темних сінях зачепився кишенею за завертку дверей і як слід розпанахав пальтішко. „Чорт його бери", — подумав він. — „Хай дереться. Уже є нова шинеля і йому самі тато обіцяли одвезти її до Шумська та перешити". Ось і гроші є.

Рахує їх раз, другий. Що там довго рахувати. Ось пять рублів цілих, а ось чотирі по рублі. Разом девять. Рубля вкрали, а коли б не вкрали, мав би десять. Десять рублів все таки — копійка. А так вже зжився був з думкою — десять рублів... Но...

Підпер носа кулаком і... „а що його сказати татові? Що подумають... що взяв собі рубля... Хто там ще репетує?

Репетував Хома-ет-тоє. Перш усього йому перекрутили прізвище. Написали Ет-тоє. Який він Ет-тоє. Етоє? Як його якась там дурна баба по вуличному зве, то це не значить, що і в „бамаги" так записувать...

— Моя фамилія, ет-тоє, Бондарець. Так, ваше благородіє. Так є правильно. Мій ет малий без слуху, онімів, а хтось за нього підсказав і вийшло Етоє. Я його законний отєц і прийшов за нього получить гєнгі. Бо що ет з німим. Його куди пхнеш — піде, а находив він двадцять днів по пів рубля (мало, чуєте ваше благородіє, по пятдесят копійок такому хлопцеві. Дуже мало) 10 рублі... Ет маю получити.

Хома ще до свого „ет-тоє" не любить докінчувати слів у родових відмінках. Смірнов подивився на такого говіркого чоловіка,

зняв окуляри, витер, знов наложив. Після гроші вилічив і мовчки дав Хомі.

Той хотів одразу й полічити. — Вон, вон, старік! Вон! Пшол, гварят тєбє! Там пощітаєш дома на пєчкє.

Пхають Хому, але він опирається і рахує. — Еееє, — крикнув він коло дверей. — Так це, ет звєніте, обман! Малий мій лазив до отих окопів... Ваше благородіє, ваше благородіє! Тут всього вісім рублі... Такі ет щота мені... такі щота...

— Куда прьош?! — визвірився на нього солдат. Але Бондарець на таке не зважає.

— Ваш' благородіє, — кричить він, — тут ось ошибка случилась. Мій малий німой. Його...

— Кто там шуміт? — пружньо встав і ревнув Смірнов, а очі його ще більше випялись, ніби їх хто видув з середини. — Пазвать єво!

Бондарця штовхнули в плечі і він опинився перед самим благородієм.

— Так вот ето ти врьош? — визвірився Смірнов, аж нижня челюстина подалася йому наперід. Юрба людей принишкла. — Ти вот шумєть вздумал? Бунтовать? Да? Атвєчай! Бунтовать хатіш? Салдат!

— Слуш'ь ваш' всок' бродь!

— Я, — не злякався, а сміло і навіть задавакувато почав Хома... — Я ет, ваше благородіє, тільки за правду. У мене ет-тоє только і єсть ще один отой німой. Старший мій син упав під Варшавою, а середній кузніцом у кавалєрії служить. Я маю право за свого німого сина слово піднять...

— Малчаааать! — скипів одразу Смірнов. Він ніби з пороху зліплений, а тут якийсь паршивець Бондарець підсунув сірника. І очі, і брови, і борідка — все танцює по обличчю. Кулак раз, два бразнув об стіл і кілька банківок піднялось і в темний низ вертко спустилося.

— Ти што, салдат?! — Взять єво! Завтра ми єво, разпрасукінаво сина, в православную вєру обратім!

Хому вхопили, ніби він гарячий вуглик, і виперли...

— Це кров моя! — гукав він. — Тут ет, як бачу, мошенство. Тут ет і слово не скажи!.. але твердий саперний кулак стукнув Хому просто по зубах і той заїкнувся на пів слові. Кажуть, кров так і полляла йому через шпакуваті вуса і бороду геть чисто перебарвила.

А Смірнов більше не міг виплачувати. Після такого хвилювавня хто б міг виплачувати.

Люди масою рухнули до дому.

— І треба було йому за якогось рубля знімати бучу! — сердився хтось...

— Нєєє! Я несогласен, — перечить другий. — Тут первую ролю грає справедливість. Хіба ж не сукин син отой самий капітан...

— Та це ж звісно. А хіба вони не всі такі? Їздив я оце до

штабу на стійку. Стою, мерзну я, мерзне худоба, а він, таку його мать, визвірився до мене, що я, бач, килима з дому не взяв. А може я того килима дома зовсім і не маю. А як би й просто на вязці сів... Що, йому відлетіла б?... То-то... То зветься війна. Один на фронті в мерзлому багні лежить, а другий, бач, на вязці соломи не сяде... Бо, бач... Еeет! Тьху!.. Порядки...

— Що, чуєте, про отого капітана говорять, то тільки „мразь і стид". Живе ото в школі. До нього ніби всі оті вищі члени зїзджаються. Позавішують, каже, вікна червоним. На столі плящок повно, „Боже царя" ревуть. То ж то ота сама Горпина й казала. Каже, впоїли, роздягли її... Тьху, бий тебе Божа сила! Вона, бачте, нічого собі, а от до чого докотилася. Шлюха! Сестри[1]) навчили...

Володько вертається до дому і слухає, що гуторять. Бачив і сам він, що за школою багато бляшанок з дорогої риби, з овочів, з ріжними чужими написами валяється. Горпина хвалилася, що вино туди „ящиками" привозять.

„Чорт його бери, того рубля", — вертиться у хлопця думка. Добре, що принаймні й ті дістав. А рубля він дома має, доложить і все батькові на перешиття шинелі віддасть.

Там, де село кінчається і починаються хуторі, зустрічає Володько „маршові роти". Сьогодні пригнали їх видимо-невидимо. Ніби повінь залили вони село, кричать, матюкають. Все молоді кацапчуки, що говорять з прихрапом у ніс, ковтаючи слова. Одягнені добре. Нові до самих пят шинелі, вовняні сірі шапки, добрі з довгими холявами чоботи.

Казали, що наступ буде. Ага. То оце ж і женуть. Володько йде повз лави вояків і, здається, не буде їм кінця. Йдуть і йдуть, топчуть дорогу. Все по чотири, навантажені. Брязчать металеві речі.

Дома застав повно. Увійшов до хати і, здається, попав у густий чагарник з живих дерев. На лавиці, на печі, на миснику — скрізь, де тільки є якесь місце, гори наплечних мішків, пояси з патронташами, мокрі шинелі, газові маски, лопатки, сокири.

Під плитою вже топиться, а на плиті два здоровенні баняки води. Під коміном безліч котьолків і в кожному щось з харчів видно.

— Ага! Вот, вот! Мальчік паявілса... Рєбат', рєбат'! Вот нам мальчік за булкамі сбєгаєт... — загуторили солдати.

— Хош', малиш, за булкамі іті? Да?

— Да! — кивнув головою Володько.

— Рєбат'! — загукав один солдатик. — Давай дєньгі. Мальчік за булкамі йдьот.

— Па чьом булкі?

— Да чьорт знаєт. Па дєсяті, чтоль...

— Мнє двє.

— Мнє трі!

---

[1]) Так зв. сестри милосердя, що доглядають хорих.

— Нам с Грішкой пять.

— Да нє галдітє всє, как лєшіє! Па парядку! Мітька! Падай маю сумку. Вот та, каторая с пятном... Да нє брасай на голаву! Вот, сукін син, мать твая вєдьма, нікак рускій чал'єк нє дєржіт парядка!

— Пєтруха! Да, разтаку твою в самам дєлє! В мєня там сирь, а ти задніцу туди прьош!...

— Ей, щенкі! Нє арітє! Вот мальчік ждьот! — встав і крикнув старший солдат.

Вирвавшись на вільний простір з купою марок у руці, Володько знов пре в село. Дивне відчування. Здається, село змінилося, зникло. Неймовірно велика скількість людей обернула його в якусь людську комашню. Все скрізь ворушиться. Дим над стріхами зводиться, подвіря гудуть, вовтузяться, дорога, не дивлячись на приморозок, стоптана до того, що розтає сніг і ріденька грязюка збігає у рови. Сюди й туди, без перерви, снують люди. Своя мова зникла. Її залила чужа акаюча, горлова. Хмари круглі, мов барани, летять гладеньким небом, купляться навколо молодого місяця. Подекуди миготять зорі.

Коло бувшої шкальні черга за булками виповзає кінцем аж на дорогу. До неї прилипають все нові і нові кільця. Але Володько не дурень. Він знає ходи до крамниці і по короткому часі з мішком булок на плечах вертається до дому.

Тут чай на столі. Парує, димить. З вояцьких облич стікає піт. Булки розхапали і почалася жерня. Володько заробив пів рубля, але це його не так особливо тішило. Нема де сісти, а він і так цілий день мерзнув на дворі.

За чаєм розмови і сварка. Найшовся старший вояк, який розносив начальство. В той час хтось застукав у вікно.

— Хазяїн! Хазяїн! Вийді атєц!..

Матвій почув голос „біловусого фуражира". Накинув кожуха і витиснувся на двір.

— Ти, атєц?

— Я. А що таке? — Матвій бачить, що фуражир не сам. З ним ще один кінно-гарматчик.

— Прінімай, старік, нас начєвать!

— Ну, — знизує плечима Матвій. — У мене й так повна хата. Навіть сісти ніде...

— Нє лабєзь, атєц. Ми всю дєрєвню с'єзділі... Там єщьо хужей твоєво. У сараях люді сплят...

Що робити? Завів коні до клуні, а люди втиснулися до хати. Вояк далі розмову веде.

...У них, чортового сина, все якось не так. Там наприклад, чи вояк, чи офіцир — все одно. Дістіпліна то дістіпліна, але не наша. У нас солдат — грязь, багно, сплювак, — афіцир цар, бог, недосяжне щось. Солдату хоч сапогом по лиці — нічаво, афіцир салфеткою тавос підпирає. Два рази був в пліну, два рази втік. Три рани дістав. Тепер піду і посвищу... Сам в полон піду. Досить воював, досить кров проливав, досить царя, от того самого

невидимого царя, штихом і груддю захищав. Там он Распутіна робота наривом на Росії сходить. Цариця у дворці гуляє, а ти йди, бийся, по Карпатах дерись. От наженуть дітвори... Ну, от ти! Ти, жовторотий?

— Чаво? — витріщив очі молоденький кацапчук.

— Знаєш ти, куди йдеш?

— Вєстіма. На фронт.

— Дурак. На смерть. На гибель. Завтра з тебе, лупленого осла, одні ратиці лишаться. От заженуть вас, а завтра в атаку. Сто тисяч і виложать. З Пітєра, з Владівастока, з Бердичева, з Самарканських степів — всіх дураків зженуть на бойню, на мясо гармат, на ганьбу, якої світ не бачив. І вже, здається, досить! Париж, Карпати, Балкани, Альпи, Манджурія — все ми, все наш брат солдат трупом вкладав, дорогу тисячі верст ногами своїми робив. А коли кінець? Спрашую: Коли кінець? Далой!...

І зненацька в цю саме мить, коли всі напружено слухали промовця, тарахнув страшний вибух. Хатина здригнулась. Всі замовкли. Лямпа згасла і хильнулась густа тяжка темнота. Настя дико викрикнула і майже умліла. Мала Василина, що спала на полу, прокинулася і почала плакати.

— Какой там, сукін син, балуєт? — реве з темноти густий голос.

Блиснула бензинова запальничка й освітила хмарку диму, що поволі розповзався над головами солдат. Деякі з них поблідли на папір.

Виявляється, „біловусий фуражир" обурився мовою солдата і стрілом револьвера припинив її.

— Ти што, мать тваю разтаку! — накинувся фуражир на промовця. — Бунтавать? Бунтавать вздумал? Знаєш, что за такіє розговори дают? Нє відіш, здєсь дєті...

— А ти кто такой? — Сміло, вперто і визивно питає промовець. — Супчік? Кожелуп? Тильная криса! Фронту ти, сукін син, нє відал. Плюю я на тваї угрози. Мнє всьо равно, хоть сєводня, хоть завтра пулю в лоб вгані. Плювать мнє на всю ету ваєнную жізнь! Віжу, рило твайо вот как разнєсло, ряжка хоть памої вилівай!...

Відрубав і тиша. І що ж? Нічого. Тиша, ніби всі скам'яніли. Фуражир виразно пружився плигнути наподобу тигра, схопити нахабного збунтованого піхтура за горло, але тут ніби по команді стало між ними кількох солдат.

— Нєєєт, братци! Драться дудкі.

— Схопили обох і погрузили в масу солдат, одного коло порога, другого на лаві коло столу. Після цього напружена мовчанка. Далі хтось щось заговорить уривком лайки.

Матвій і родина на полу, коло печі. Всі нагострили цікавість. Матвій більше байдуже, Настя уже хотіла кинутися розборонять. Василь, Володько і Хвидот з виразом недовершеного страху, цікавости і навіть якогось вдоволення.

Клалися спати. Нанесли соломи і хто, де міг, схилив голову. Володько чув надзвичайну втому, але пережите дня все таки настільки проймаюче, що уривки втомленої думки весь час чіплялися бачених і пережитих людей і картин.

Перший раз почув кілька незнайомих слів. Перший раз бачив огонь в очах вояка, який сказав простими і певними словами те, що таїла в зальодинілому нутрі більша частина солдатської маси. І як рішуче! Які очі! Які зморщки коло кутиків уст і як ціпився кулак. Це чорт бери...

Сон, виплата, Смірнов... Знов новенькі банківки. Чорний простір і безліч вояцьких облич у папахах, з торбами. Вистріл.

Щераз здригнувся хлопець, груди потягли струм густого тяжкого повітря і почали рівно й мірно гойдатись, ніби спокійне море після ущухлого буревію.

V

Чорний простір без початку і кінця, сірі клуби туману в оприсках стрільних іскор, що вириваються і зникають. Земля була не влаштована і дух Божий — всеможний шум, несеться в середині всього і лишає по собі творчі початки.

Як ділились світло і тьма. Як радів і яснішав етер. Як завертівся перший раз хаос, задзвенів у пружніх руках Великого Майстра, що дув на прискаючу вогнем масу своїм надхненим подихом творчости. Клались гори вправо й ліво, океан вздовж сяючим плесом опав, відбив блакить і жбурнув хвилі в далечінь і ширінь.

Родилась людина. Брав Майстер першу частину землі — як основу. Брав Він також частинку від дерева живого і від мертвого каменя. Брав воду солону і не забув барву від лілей, і від рож пахучих, і від фіялок весни... І ще не все. От стоїть твір перед очима Творця, має вигляд, барву, але не має того, що зветься кров. І тоді брав Творець частинки вогню, та ділив їх на барву і тепло. Зачерпнув роси, з піднебесних височин що впала була на лист рослин, змішав з барвою вогню. Далі все запалив. І вийшов твір прекрасний. І сказав Творець: насолода творчости хай буде вічною. Хай ніколи не буде віднятий мені мій різець. Я буду безконечно нищити тебе, мій великий твір, щоб мав змогу безконечно творити наново. На ось і вложи у груди твої цей червоний зліпок. Барви його — барви вогню. Йому властиві властивості хижого звіря і невинного ягняти. По цій стороні його добро, по цій зло. Вони є тим коромеслом, на котрому спочиває тягар життя.

Увага! Відкрий свої очі і вуха! Бач і чуй!

Шум океанів, пралісів, співи птахів, рокоти грому брязнули зі всіх боків. Небо дивилося синім оком і відбились у нім квіти, дерева, мов у дзеркалі.

І сказав Майстер: — Збери всі шуми, співи, вигуки і ви-

бери з них найліпше. Це буде твоїм словом. І всі барви, які є, які я складаю в число днів мого творення хай будуть доступні оку твоєму. Я так хочу!

Сталося слово, росло навколо воно, множилося, обняло світ. Найбільшим даром нагородив тебе Майстер, тебе одиноко — людино...

Полем іде Матвій. Західній вогкий вітер притискається до чорної плоті землі і жере хрусткий соковитий сніг. Гарматні рокоти тріпотливо мішаються з першим співом жайворонка. Повітря крає літак, що прямує над жолобецький ліс. Там гупонуло кілька вибухів, на котрі відповів дрібним цокотом скоростріл.

Маршові роти, що вилазили з лісу, лягли, мов кошена трава.

А літак все кружляє. Ось він над головою Матвія. Став чоловік, задер голову: — дивись, різун його ма', гармідер... — і не договорив. Щось неймовірне брязнуло в його вухах. Дикі дзвони дзвонили навкруги, пітьма з блискавками линула у порожнечу світу і вже не хотілось йому більше нічого. Клякнув до чорної лати землі, що вилізла з-під снігу, руку праву відкинув від себе, на лівій лежала голова. З-під рідкого волосся на чолі виступила червоної барви роса, збилась в струмок, стікла чолом, через перенісся, ліве око і покапала на землю.

— Таааууу! Таааууу! — Женеться і гукає Володько. Біжить через поле, грязюкою. Земля рветься за його чобітлятами і розлітається закарвашами навкруги. Він вже не чує ні літака, що все ще кружляє у блакиті, ні вибухів, зривів, ні криків, що несуться з-під ліса. Здалека бачив він, що там, де йшов батько, порожньо. Чув вибух і серце його йокнуло таким різким болем, якого ще не відчував ніколи. Тисячі тисяч вибухів шаленими рокотами згучали в його вухах, але всі вони не торкались його нутра. Цей один тріпонув ним цілим. Затремтіли руки, ноги. У очах чорний дим вився дивовижними клубами...

— Таааууу! Таааууу!

Прибіг. — Таа!.. — впав на батька. На руках, на ногах, на тілі купи грязюки. Дивно і страшно лежить голова. У горлі Володька засікся віддих і він не знає, що робити. Судорожно стискає батька, а коліна його вгрузали в землю.

— Тату, тату! — вирвалося нарешті з нього. — Ой, тату?! Що з вами?!

Він знав, що з татом. Долоня його торкнулася чола і на ній лишилась одна пляма. Він швидко тернув нею об штани. Ой! — вирвалось з нього, ніби йому пекло. А батько непорушний...

Але переляк, окамянілість змислів, від чого, здавалось Володькові, окамяніла також ціла природа навколо, одним штовхуном зрушило в рух один удар батькового серця. Хлопець вигукнув, ще раз припав вухом до грудей і навіть затримавсь. Чує... Так!.. Б'ється! З неуявної глибини доходять, удар за ударом, — кроки батькового серця і Володько переконаний, що це б'є рівним боєм сама могутня чорна земля.

Дикий і розгублений побіг в напрямку своєї оселі, з по-

двіря котрої, не зважаючи на небезпеку, бігли мати, Василь, Катерина, Хвидот. Всі бліді, всі окаті і вітер, як на те, пружно б€ проти них.

Коли добігли, батько вже дивився. Дивився рівно й спокійно. Очі темносині й ясні, а Володько перший раз надмірно звернув увагу на той погляд, що дивився просто у вічність неба.

Земля мокра. Коліна Матвієвої родини вгрузли в її поверхню. Жах, надія, благання Бога. Ні, це не родина. Це сам один Матвій у своему великому продовженню. Це він, — безперечно він. І той жахливий рев „Юнкерса", що летів з висоти, і ті вибухи, що гулкою луною стрясали лісом, не в стані стлумити непереможного бажання жити... Він жив, хоч не раз, бувало, вирвалось з уст його: — чесна людина смерти не боїться. Страшно хіба те, що ти переконаний, як ще багато діла не довелося довести тобі до кінця. А решта...

І правда. Матвій не брехав. Спокій, який спочивав на його обличчю, підтверджував силу його душі... Так. Такі люди, як Матвій, не кидають своїх слів на вітер. Кажуть те, що виходить з їх глибинного переконання і замовчують те, що не повинно голосним бути, бодай би гострим цвяхом сторчало воно в думці.

Мати пізніше казала: — і от, кажуть, що нема чуда. Хіба ж то не чудо?.. А підіть но, людоньки, та подивіться... Яму таку вирило, що кінь сховається, а „його" тільки приголомшило і дещо на лобі дряпнуло. Кому не суджено — не вмре. От дивіться... Казали: — ее, що йому... Він старий, його на „позицію" не заберуть... А тут нечиста сила „аропляна" принесла і на тобі позицію...

Матвій кілька днів лежав. Володько не відходив від його леговиська. Видумував, щоб батькові дати поїсти. Бігав до „лавки" і приніс булки. Матвій усміхнувся. Володько безперечно ніколи не забуде тієї усмішки. Вона розвіяла той чорний липкий острах, що твердо заліг у душі хлопця.

— Еее, цим мене не накормиш. Булка — пінка, а мені щось поживного треба, — казав Матвій.

Мати зарізала двоє курей. — Не першина мені, — говорив батько. — Як зірвав грижу, живота різали, кишки на місце впихали. Три тижні одною юшечкою жив. Як подумаєш... Ціле життя — одна війна... Руку вибив... Ет... Видно, інакше годі.

На дворі сильно вигравало сонце. По кількох днях Матвій звівся і дибав під клуню. Сюди, з неуявних висот, зливою лилися і впиралися цілим тягарем пахучі проміні. Рій ранніх мух, мов струни, бренькали по дилях. Поля висихали. Брость дерев оберталась у бруньки. У Кремянці бовхали „зінітки" і рев літаків нагадував осінні гармідери молотилок. Але це ж весна. Так. Особлива, але все таки вона — та сама, що викликала квіти з чорнозему і небо барвила нáново.

Маршові роти йшли тепер ночами. Але йшли без кінця. А скільки, кажуть, залізною дорогою перли їх. О, весна зрушить „їх". Не будуть вони далі стояти на місці. Кажуть, гене-

рал Брусілов за діло взявся. „Тамті", видно, пронюхали також. День-по-день літаки пускають, нишпорять, скидають бомби. Парки все стріливо підвозять.

„Біловусий фуражир" і безліч інших силою видирали в людей те останнє, що десь лишилось. Видирали солому, навіть гнилу. Сіна ніхто й не питав.

— Ех, кеб Бог дав, щоб ви вибили отого австріяку трохи туди далі, — говорить Матвій.

— Вибєм, атєц, вибєм... Ти толька саломи нє жалєй. У Карпатах єщьо нє такіє дєла бивалі. Камандір наш, бивала, как наставіт батарею — лібо лєс рубі, лібо гори раскапивай. І рубілі, і раскапівалі. Да, да... Снасілі гори, а снєгу бивала аршін аль два. За ночь всьо снєсут. А сасни там — что чудо одно. І кто тєбя такую пасаділ здєсь? — ругаються салдати... А здєсь... Пустякі...

Вже перетомились люди. Загнав проклятий фронт. Весна рванулася й розлилася океаном по садах, полях та лісах. Пташтво всіляке хоралями бризкає, та кому то потрібне? Хто тепер зверне на це увагу. Все в огні, все в русі, все у праці. Матвій видужав і знов по ріллі тупчиться. Володько в полі, Василь у полі, Катерина в окопах, мати на городі.

Спали знов у клуні. Солому вигрібли до дна й одна потеруха лишилася. На ній покотом спали солдати, воюючи покищо з легіонами бліх.

Забирали також худобу. Цікава історія з Рогатою випала. Її мобілізували останньою, бо більше по закону не мали права мобілізувати. Лишилася одна тільки корова. Рогату потягнули силою. Ні одна тварина так вперто не змагалася, як вона. Не хотіла виходити з хліва. Москалі били її нагаями. Настя залилася слізьми. Матвій краще пішов собі геть, щоб не бачити.

Корову витягнули на шлях і пігнали. Вона вперто оглядалася, жалібно мукала. Але яке здивування повстало в усіх, коли вечором перед дверима хліва знайшли Рогату. Прибігла і так протяжно, ніби людина, заголосила своїм добрим коровячим голосом.

Настя одразу пізнала її голос і вибігла. Бідна тварина. Уся в багні. На спині раз коло разу брудні пруги від нагаїв. — О, ти, моя мила корівка! — сказала Настя й обняла корову за шию. Тварина незграбно тернулась головою об її запаску.

Корову пустили до хліва, але другого ранку за нею все одно прийшли і забрали.

—о—

Настав травень. На полях вже хвилі гарцюють. Фронт ніби затих. Сонце горіло по літньому й обіцяло перші майові сльоти.

Тієї ночі, як і завжди, Володько спав у клуні. У куті, коло задньої стіни приробив собі полик і це дещо спасало його від бліх. Батько спав у другому кінці. Москалів якраз не було.

Серед ночі Володько прокидається. Через шпари дилів видно захід, що горів пожежою. Звідти рвалися дрібно вибухи,

ніби хтось бубонів у якийсь велитенський бубон. Земля виразно тремтіла. Скорострільна тріскотня злилася в один звук з лопотом рушниць.

Володько зірвався і вибіг на двір. Над селом пролітав цепелін. Шляхом гналися вершники, а після промчало авто. І цепелін, і верхи дерев відбивали відблиски рефлєкторів. Здавалось, там горить і валиться у безодню земля.

— Бр-р-р-р! Бр-р-р-р! Бр-р-р-р! — сіпали серіями гармати. Чути, як стрільна довбали поверхню планети.

„І там впакували всіх тих, що цілий місяць гнали", — думав Володько. Але видовисько, якого ще направду не бачив, і хто знає, чи не навмисне він родився в такий час, щоб бути свідком заповідженого Страшного Суду.

А це ж він і був. Он змії рвуться у чорну небесну глибінь, вигинають барвні хвости, плюють іскрами. Он тремтяча корона вогню, що вирвався з приїсподньої і порскнув сяйвом до самого престолу Божого. Дудніли гирла сталевих потвор...

Матвій також прокинувся, вийшов і зупинився у дверях клуні. Володько помітив довгу білу постать і підійшов до неї.

— Бачите, тату, що там робиться? — приляканим голосом питає син.

— Бачу, бачу, сину! — на диво спокійно відповідає довга біла постать. — От так виглядає війна. Затям, а виростеш, розкажи іншим. Хай все таки знають. Про це й варт знати.

І більше батько не сказав нічого. Стояв і мовчки наслухував, як дудніла земля. Син мовчав також. До них скоро прилучився ще й Василь. — Здорово пражить, — сказав він. — Кажуть, австріяки у цементові ями позалазили... Але і там їх дістануть.

А Володько виразно уявляв собі тих австріяків, як вони сидять у цементованих ямах, а на них з неба сиплються стрільна. Раз коло разу бє. Ті гнуться, припадають до землі, кривлять тремтячі губи, очі лізуть на верх. Ось уже пробило накриття такої ями. Гепає останнє стрільно, проривається в яму і — гуууух! Під саме небо вульканом летить земля, а в ній руки ноги, голови австріяків.

Стояли так мовчки довго. Нарешті рушив рукою батько: — ну, — сказав він. — Все одно, нічого ми не зробимо звідсіль. Це не війна, а правдивий Страшний Суд. Ходімо.

Пішли всі три до клуні. Але хіба ж можна в таку ніч спати? Аж над ранок вдалося дещо прикорхнути, та не надовго. Уже перший день приніс перші наслідки бою. З села чути глухий гармідер, який весь час збільшується.

По короткому часі за клунею справжній Вавилон мов. Через шпари стіни клуні Володько пізнає тих самих австріяків. Пригнали чомусь аж сюди за село і лишили, видно, відпочинути. Під клунею і по обох сторонах дороги повно чужих вояків, а між ними проїзджають козаки.

Володько зірвався швидко, натягає на себе штани і бомбою пре на шлях.

Ооо, скільки їх. Які дивні люди... Вони всі звідти. От, дійсно, дивно. Ще вчора, ще цієї ночі вони були там. Які чорні їх лиця і як багато на них навантажили всякої всячини.

— Хлопчику! Може б ти мені приніс кусник хліба? — встає з мокроватої землі і звертається до Володька один австріяк. Володько оторопів. Очі не хочуть вірити і вуха мабуть помилилися. Він так гарно сказав по нашому, що Володько дійсно мусів здивуватися. Володько знає ж добре, що в Австрії наші люди є, але що вони і воювали за неї і вмірали, цьому ніяк не хочеться вірити. Як може наш чоловік битися за якусь мадярську Австрію?

Володько зірвався і побіг. По двох хвилинах був назад з порядним куснем хліба в руці. До нього піднялося зі землі безліч полонених.

— Глєба, глєба!..

— Хлапечку! Дай коусечек!

— Брот!.. Гиб мір...

Боже, скільки тих рук. Долоні все. На кожній з них гроші, годинники, ножики. Деякий ковдру простягає і тиче під самий ніс.

— Гетьте! — кричить Володько. — Ей, ви! Наш! Нате!..

„Наш" ледви продерся наперед і дістав хліб.

— Є то мадяри? — питає Володько.

— Всякі, хлопче. Всякі... Ось на тобі... — і тикає кілька ніклевих монет.

— У нас таких грошей не потребують, — сказав хлопець. Можете їх викинути. Прокляті мадяри! — вирвалось у нього мимохіть... Це ж вони вішали наших людей! — добавив по коротенькій перерві.

Полонений наш пакує у рот хліб. Інші заздрісно дивляться на нього... В той час підходить до Володька якийсь цибатий вояк...

— Добже, хлапечку злати! Добже! Я йсем чех...

Це останнє Володько розібрав зовсім виразно.

— Чех? — сказав він. — Не вмію по чеськи, але он стоять мої тато. Вони вміють...

Але чех видно не зовсім розуміє Володька, щось говорить словами, з яких Володько чує дуже багато твердих і шипучих звуків.

В той час Настя винесла в решеті кілька бохонців розкраяного хліба і роздає, кому попало. На неї сипнулися всі і сотні рук тяглися наперед. За хвильку розірвали все. Примчав козак.

— Ей, старуха. Закройсь там. Куда їх карміть. Всєх нє накорміш.

Насті віддають, хто що може: ковдри, нові запасні черевики, плащі, шатра і навіть заячі муфти...

— Тоже воїни, чьорт бєрі! — зауважує козак.

— Іх нє вацевать, а на багамольє паслать би... Іш сколько на ніх барахла. Навючілі, словна аслов...

Але що Насті до того, чи вони можуть воювати, чи ні. Вона знає одно: — люди їсти хотять, аж почорніли... То ж „там“ творилося... Боже, Боже... Як ті люди стільки видержать...

А Володько згадав солдата, що оповідав про „них“. І ось він між „ними“ сам, ходить, бачить, чує їх, до речі прикрий, запах. „У них, що вояк, що офіцир — все одно“... Може і так. Все в них не так, як у нас. Он їх муфти... Хто б у нас муфту носив? Видно, у них все по панському. Недармо їх кличуть солдати згірдливо „пан“...

— Ей, ти пан! Імєєш часи? Тащі, разтаку твою!..

„Пан“ і годинник віддає. Нащо йому оті „часи“. Тут у Рóсії хто по „часах“ живе, коли тут стільки сонця. А що тоді робитиме сонце?

— Паднімаайсь! — на ціле горло кричить спереду козак і показує нагайкою, як підніматися. Люди поволі рухаються зводяться і йдуть... Ідуть, ідуть і йдуть. Здається, кінця нема.

Гармати ще бовхають, але, видається, вже далі. В полудень пригнали ще одну партію полонених, а перед вечором знов. Хто там знав, скільки їх тисяч було. Йшли, як хотіли. Деякі пристають, падають на дорозі, дещо вилігуються і йдуть самі далі. Скидають все зайве, непотрібне і кидають, де попало. Діти біжать після й підзбирують, але не так всякі речі, як набої, яких також багато валяється по дорозі.

Минуло ще дві ночі. Шляхом від Жолобецького лісу потягнулися перші обози. Це знак, що „наші“ відігнали австрійця. Їдуть пекарні, парки. За ними рушив штаб корпусу, що стояв у Жолобках. Гірше за все, що відїзджають козаки. Їх кучері, промінисті очі, лямпаси лишали міцний слід у серцях селянських красунь і не одна проводить свого коханого, тримаючись за стремено з останньою надією, „що вернеться і візьме на Дон“.

Але гай, гай! Скільком це говорилося, скільки їх носили цю гарячу надію, зрошену не менш гарячими слізьми. Легковажне дівоче серце палає силою великого життя і в радощах палких пестощів без вагань дається у владу непереможного гону.

Минає скоро тиждень після великого бою. Гармати ущухли, полонених перегнали, обози й козаки просунулися вперед. Небо затягнулося хмарами і розпочалася сльота.

У селі наказ всім іти на окопи. Староста оббігав кожну хату. Брали самих хлопців до праці на бувшій позиції. Кажуть, там збито — ногою не ступиш. Кажуть, там трупи купами лежать і гниють. Кажуть, поле всіяне нерозірваними стрільнами, які при найменшому доторку рвуться. Кажуть, мадяри полишали пірокселінові цигарнички, ножики. Оповідає один: — товариш мій цигарничку знайшов. Гарна така — любуйся. Закурив і тільки кілька разів потягнув — трах! — і череп злетів з голови.

І от йди туди. Хоч-не-хоч, мусиш. Усіх хлопців, які були, мало не до десяти років, аби тільки рослішим виглядав, загорнули. Погнали й Василя. Володько стояв на дворі. — А етот! —

кивнув головою козак, що ходив зі старостою. — Бальшой парняга, дайош!..

Батько думав перечити, мати тошніти.

— Нічаво. Вон уж гляді парєнь, что жєніть нада...

А Володько й не думав перечити. Він піде. Він навіть охоче піде. Піти, стати власною ногою на тому гарячому місці, кинути погляд на поле смерти... Хіба це не варт того — раз поставити хлопяче життя на карту небезпеки і відчути в глибинах душі приємно — страшний лоскіт шаленої гри?

І пішов. Пішов разом з братом і іншими хлопцями.

Крапає дощик. Дорога мокра. Хлопці йдуть і ревуть, хто-що і, звалось, вони співають. Через Башківці, Три Кінці, попід Кремянцем. Заночували на Веселівці.

Другий ранок засірів, зігнав галасом хлопчаків. Окріп, чай. Вирушили попід горою дорогою, що моталася рівною долинкою між вербами. Перші розторощені будови. На сході над горою і лісом зводиться затуманене сонце, ніби золяний камінь в паруванні окропу. Соша. По ній колись гараздали стрільна, а тепер лежить нікчемно порвана. Гармідерний обоз поповз у ранковий туман, що висить над річкою Іквою.

Хлопці йдуть полями. Між ними Володько чи не найменший. Москаль кладе йому цегляну руку на плече. — Ну, малий! І тєбя ваєвать пагналі? Астарожна тольки, ніто напорєшся і всє твої патрошкі рознєсьот...

— Нєєєт! — відповідає певно Володько.

Влазять у туман Ікви. Грунт здовбано. Раз коло разу лійки. З лівого боку туман відкинув полу.

— Сапанів! — хтось каже. Володько дивиться на той беріг річки і не бачить Сапанова.

— Де?

— А онтам. Там він був. Пригадуєш Івана Штуку? Оповідав, що в них дуже добре родила капуста. Капустник його до самої Ікви дотягав. — Може он...

— Нєє! Який чорт. То австрійські окопи...

— Ей там! Нє зєвай! Астарожна! — Кричать спереду. Річка. Переправа. Здовж зборхані купи колючих дротів, що погрузли в жовтовату, ніби бронзову, воду.

За річкою вся земля вросла колючим залізним чагарником. Вузька доріжка просічена поперек до окопів. Туман довгою палькатою рукавицею розпявся над річкою, ніби бажає згрібнути її, щоб линути на запаскуджені поля. Зі землі піднімаються випари, що бють на мозок, пригадують трупи, яких поки ще не видно. Навколо мертво, ніби тут ще не було людей, ніби це місце на якійсь новій планеті, де віками панували одні гурагани.

А чи хто дивувався, цікавився цим мертвим місцем? Ледви, чи так. Хіба Володько, цей гусак з витягненою шиєю, який здавалось, хотів заглянути кудись у щось вище і більше за нього. Решта принишкли і, обережно один за другим, дибає вже несвіжими ногами, певно з ріжними думами: одні бажають знайти

гроші, інші офіцирські плащі, ще інші мріють про годинники, розсипані тут панськуватими австріяками, у котрих, як відомо, годинники, мов картопля, родяться на полях. Далі... Хто знає їх, ті злободенні, рухливі, сміложиттьові думи, що рояться у тих головах на полі великого бойовища цього вогкого соняшного ранку.

І нарешті роздовбаний цементняк. Так от він, отой недоступний чортяка, на котрому поломало зуби не одно стрільно... Але, все таки, дивіться: он бабахнув, видно, „чамайдан" розколов цемент і химерно, на право й на ліво, розгорнув його щелепи. Кілька куснів людини, у вигляді погнилих ганчіряк, валяється навкруги. Таке побачив Володько по перше, кликнув Василя і вказав. Але хіба Василь сам не бачить. — Когось розірвало, каже він, але де голова.

— Ей, рєбят! За работу! — репетує прищуватий москалисько. Ніби з неба впали ноші, рискалі, сокири. Не з неба а з-під землі. Земля ця родючою стала на такі речі. За окопом он невеличке шатро і коло нього вовтузяться „нєхлюдки" у велитенських чоборниськах з попідвязуваними австрійськими попругами, одвислими животами. Коптить соромливим сивастим вусом димок, а в ньому притаковилося кілька „котьолків". Щось вариться. З боків, тут і там купи знаряддя — руского й австрійського. Робітники підходять і беруть. Москалі ділять їх на партії.

— Ви, десяток, шінєлі, сапагі і всякоє таноє барахло снасіть... Да, сукіни сини, нє варавать, ні то кантрабьошкі всипєм...

— Ви, пятьдесятков, трупов іскать. Больше вон там! — тикнув рукою на поле, що збігало до річки, засіяне колючими залізними ожинами, що розповзались в неладі, куди їм заманулося.

— А ви, кто по смелєй і умнєй, сюда! Аружіє сабірать, но, чорт бярі, єслі каторий башку потєряєт. Ти, малиш, — кивнув репаним носом на Володька — до пєрвой групи ступай. А ви руж'я, шашкі, патрони — всьо, аднім словом, сбєріте, нє дайте сирой землє етіх прєкрасних вещіц... Понялі?

— Понялі!

— Всє понялі?

— Всє!

— Марш!

І „нєхлюдка", що несе своє пригноблене тіло, спереду, і десять молодих хлопчаків за ним розлізлися по ходах, сполученнях, бліндажах. Володько не відстає. Ось він у глибокому бліндажі. Причі з дротяних сіток. Стіл зі селянської хати. Під столом пляшки, кілька пар черевик, бляшанки з консерв, рушниці. Сиділи тут, кинули все і вивтікали десь до другої ями.

Але люди ті були працьовиті. Гляньте, чого тільки не понароблями. Он вихід, сходи з різбленими поруччями. Далі перебіжка, ще далі майданчик для невідомих потреб, здьобаний стрільнами, які розкидали білі березові кілочки. Ніби діти бавились тут, поки не посварилися і не розкидали...

Ондео Василь. Він, ще з одним дричить на ношах купу прогнилого мяса. Володько підбігає...

— Не підходь! — кричить Василь. — Хай він згорить, як смердить! — Володько не потрібує близько підходити. Він і здалека бачить те, що колись звалось австріяком. Його поперли в долину, де копають довжелезну яму.

Фу! Яку бридку дістав Василь роботу.

В обід не міг їсти, все плював. — На них черви, як борозняки, лазять, а ти... Тьху!... В отих он „загражденіях" півсотню підібрали.

Натомилися всі за день, як чорти. Спати йдуть у покинуте село, де ще стояло кілька розбитих хат. І пісні навіть не лізуть на думку. Клякнути десь, схилити голову і спати. Всіх контролюють, бо хто сміє „казьонне" добро по домах розволікати.

Прийшли всі гаразд, але одинокий старший зі шпаковатою головою дядько Польон втяв штуку. Чорт знає, де він того пильника на свою голову дурну вискіпав. Приніс у малій кешенці блюзи один револьверовий невистріляний набій, зсунув на потилицю заялозяну, подібну на стару капицю, шапку, присів і давай пилувати.

— Що робите, дядьку Польон?..

— Папіросницю.

— Дивіться, щоб воно вам не приснуло під ніс.

— Скорше йому очі виприснуть...

І не договорив. Бах! Польон сидів на каміні й полетів навзнак.

— Ой, ой, ой! Рятуйте!

Погналися до нього, хто був поблизу. Лежить старий, шапка відкотилася, з пальців на руках сочиться густе червоне. Сорочка на грудях розпанахана.

— Сукин син, старий дурень! — лається хтось. При котрий за санітарем!..

Але санітар біг сам. Польон лежить на землі і янчить. Підняли його і шапку й понесли. Після довго всі гуторили і лаялися.

Володько, звичайно, коли приходив звідкись до дому, любив розповісти матері про все, що бачив. Тепер просто не знав, чи й буде оповідати. Все тут таке якесь, що в голові не вміщається і хочеться тільки байдуже, ніби лінивий дядько, що ледви коли витисне слово, махнути рукою.

Ліг, а сон обертається другою стороною і сниться далі, тільки в інших барвах та тонах. Ранок знов вертає вчорашнє. Зубате коло скреготно чіпляється часу і повертає його незграбними рухами. Одно сонце таке, як і завжди. Опаляє собі навкруги товсту землю, що рветься з руїн, щоб воскреснути та крикнути всім величну знану пісню.

Хочеться скинути одяг, пружньо розставити до нього руки, випнути груди, щоб аж видно було ребра і кричати: — обіймемось! Ти і я! Ми обоє потопчемо смерть. Ось вона під моїми ногами, бо я чую виразно її кістяк під підошвами. Над нею певно воскресає трава і квіти відкривають промінисті очі.

Другого вечора Василь оповідав дивні речі. Шкода, що Володько того не бачив. Михалків Карпо провалився у глибоку яму, де сиділи мертві австріяки. Карпо з переляку онімів, а поки розкопали та витягнули його, був непритомний.

Третього дня ще одна пригода. Купа людей зі села Жолоби напоролася на „фугас". Як чмихнуло — пять молодих хлопців вилетіло під хмари, а назад вернулися куснями.

Поле, річка, місця, де купчилися колись села, вкрилися віспою і ходили там люди розгублено, обережно, торкалися небезпечної землі, щоб знов оговкати та покласти лік на рани її.

Коли вертались хлопці до свого села, видавались старими. Кількаденний побут на місці смерти поклав на них знак, який вже не зійде з них. І Володько також дістав той знак, можливо, сильніший від інших, бо торкнувся він його душі, коли ще та шукала лиш форми. Ооо, не дивуйтеся виразові його очей, в яких радість подібна на смуток, а смуток зовсім відійшов за „ланштуки". З нього буде також людина, але не сподівайтеся бачити в ній себе, ваших батьків — розгорніть минуле далі, де в тінях стоять ваші пращурі і в них хіба шукайте Володька. І ще можете дати волю уяві — будучність розсікти простими лініями і на її шахівниці в шаленій грі пристрастей узріти молодого партнера. Це може бути Володько — тихий хлопчик, що виріс у затушкованій Лебедщині з вербами, з річкою, з чорногузами під соняшні співи птахів... і попругою батька.

Хто знає, чи жиє Юхим. Так. Він ще жиє, але він сам не пізнав би тепер Володька, який пройшов щойно вступ до першої капілі.

— о —

Стало лекше й просторніше. Таки вперлися й війну пхнули назад. Пішли собі обози, зникли розхижілі фуражири, гарматні стогони втихли також, лиш час від часу „тилякі-земці" розлогими гарбами турбували шляхи.

Матвій за зиму і весну стоску „бамажок" склав. Між рублівками зявились і „четвертні" і „катеринки" навіть. Складав їх уважно, щоб не заломити кінців і не раз в переливах їх барв уявлявся новий шмат поля — бо ж хіба рости це гріх? Ой, ні! Мабуть так писано там, звідки походять всі скрижалі заповітів.

І так господарство його лишилось обскубане, залишене. Одна корівка з ялівкою. Пара конят. А де ж решта? Відомо. Ненажера-війна лишила чіткий слід, але сила землі і мужика все направить. Всі рани, всі руїни залиже, знесе, зведе, поставить хоч що...

Жнива вичавлювали з Матвія останній піт. Після контузії ще гірше бастувала спина і найкращими ранками, коли сонце нестримно перло у височінь, кожний її суглобчик болів окремо вишуканим болем.

Але старий вставав. А як же. Брав грабки і йшов класти пшеницю. Настя підтикувалась, закачувала рукави... Її руки ви-

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

сохлі, мов кописткн, барви тютюну. Але як жваво звиваються вони з тяжечими граблями — „оті западющі тарани, і для кого він таке витесав".

Василь також косою шмагав, покоси рівняв, мов дядько з бозна яким досвідом. Катерина, хоч до пізного вечора вистоювала з милим під вербою, але ранок є для всіх ранок і праця безжалісна, мов суд. Земля тоді тягне гаками, тяжечі вії спадають на очі, ноги іноді мліють і підгинаються... Ну, але молодість є безоглядний пан і рабство його і в болях має насолоду.

А Володько все одно: товар гнати. Ранки, вечорі, погода чи слота — все одно. Поля скинули одяги, зашуржіли під плугом стерні, зійшов опар. Корови гуляють, бо розходу, як оком глянеш.

Знов закипіли бої з угорщанами. Лісами, запустами, ярами ходили армії, обтяжені тяжкою зброєю. Напади, протинапади. Вогні тут і там жеруть шелестливе листя, а диму повно — колотиться дикими пачосами долиною.

В ці часи Володько затвердів, обвітрився, помудріщав. Голова його не займалася „дурницями", як це було колись, коли хорів, коли було стільки вільного часу в лежні, в болях і стражданню. Тепер він пружний мов тятива. Чоло і лиця бронзові, очі ще синіші, пружні з гострими скалками погляду.

Коли вів у бій своє воїнство, у думці його було одно: перемога. Пер шалено з гори, а в обличчя ріже прудкий вітер. За ним решта, назустріч угорщани. Збігалися і каміння з палицями йшли в роботу. Гулі, синяки, крівава слина... Еет, що то значить. Зате радісно йому прогнати „чортових постолячників" на їх гору і заволодіти їх просторами.

Незрівняно-величний інстинкт боротьби. Чари влади і сили найбільші зі всіх. Лишень неміч і страждання рівнозначні їм по силі, тільки нерівнозначні в наслідках.

Сніг застав Володька в лісі. Перший незабутній, мягкий, мов кіт, сніг непомітно крадеться до землі і вкриває її. Он вогонь ще димить. Кілька дубових комердяк змагаються з мокротою. Присок попеліє і в ньому лишаються на зиму недопечені картоплі.

— Гей, гей! — кричать пастушки. — До-до-му.

Всі йдуть по снігу до дому. Корови поскрипують ратицями. Їх мокрі хвости попадають між ноги і бомбаються по колінах. Хлопчики й дівчатка в останнє цього року йдуть своїми пастушими стежками, мимохіть озирають місцевість, де все замовкає, глохне, згортається. Дерева, ніби баби перед сповіддю, стоять понуро, каються і бються в груди. Он граб „Перегуда", що розкарачився на трьох ступнях. Он береза „Дудля" звісила коси і легко хитає сюди й туди. Сніг обтяжує її, мов сон жебрака. Он-део дуб той, що „стогне ночами", по котрому чорт верхову їзду вправляє. Грім по третє бив його, та не збив. Там і стоїть на втіху нечистому. І липа-дуплянка з дикими бджолами незугарнотовста, мов баба-сидуха, криво усміхається і плющить поволі очі. Спи, спи, стара!

Але другого ранку староста заповів до школи... Їй-богу? Правда це? Хіба ще існує десь на світі школа? Он Володько і читати мабуть забув. Він вже давно роздивився в лісі за добрими полозками з коріння і мав намір одразу вирвати їх з землі. Навіть сокиру в батька вкрав і деякі долота погострив.

Ну, школа. Кинув усе; як махнув, їй-богу, все пішло до біса. Торбу напяв, опалка кусень засунув до неї і гайда в саму третю групу, де і чорт йому не рівня. Тепер провались ви усі Родіони. Вони й ще десь позаду плетуться. Хвидот також урочисто у другу групу засів і дістав, уявіть собі, навіть „закон Божій — вєтхого і нового завєту". Наука неабияка. Ну, а Володько, цей просто вже бозна які премудрощі витинає. „Задачник" — часть III. Там уже й дроби і ще більші математики. Для нього, зрештою — парубка, хоч сватай — все то рівно раз плюнути, а всі ті „стіхотворенія", як „Смерть Сусаніна" чи „Вєщій Олєг" лепетів, мов скоростріл.

„Как нинє сбєрается Вєщій Олег
Отмстіть нєразумним Хазарам...

Ах, як це велично. І малюнок. Лицарі у гостроверхих шоломах та кольчугах. Олег спереду і темний ліс стіною, з котрого з палицею дід-характерник виходить. Довга біла борода, хитон підперезаний широким поясом, при котрому висить якийсь ріжок.

„Скажі мнє кудєснік, любімєц богов,
Что збудєтся в жізні со мною?!

Наказом і благанням згучать слова. Брови спадають на очі, дружина завмирає.

„Открой мнє всю правду, нє бойся мєня,
В награду любого возмьош ти каня!..

Характерник непорушний, мов викут із каменню. Дума виразно сходить на його чолі й очі впираються в далечінь безмежну. І раптом відчиняються його уста і пливуть з них слова, що пророчать князеві велику славу. І щит на воротах Царгороду і багацтво, але все таки смерть його чаїться в його коневі.

І Володько виразно бачить, як потьмарились князеві очі, як подивився він на свого улюбленця білого гнучкошийого стрибуна, заніс ногу і став на землі. — Візьміть його!

Дружинники беруть коня і відводять. І дають йому іншого. З місця у чвал рушає князь і дружина, дуднить сира земля під твердими ударами копит. Лише кудесник старий стоїть на своєму місці на взліссю і довгим світлим поглядом проводить комонну валку аж ген до обріїв.

Володько не раз аж скрикує від ясности і краси картини. Війна, смерть і знов життя. Бувальщина, що ховається за всім, зникає. Приходить хтось, каже слово. І слово те, мов огонь, мов ясність сонця. І все, що далеко було, виразно підступає, вдяга-

ється в шати, переливні барвами і промінем. Горять очі від краси, а розум каже: найважніше, Володьку, жити. Жити і ще раз жити!

Он друга група і там Ганка сидить. Має червоненьку спідничину. Чи ж їй це не личить? Ще й як, хай йому частець, як вона все отак підбере до личок своїх і до очей. Пружня така, краща від усякої панянки.

Коли Володько встає говорити своє „стіхотвореніе", то говорить одній Ганці. Учителька могла собі кивати головою. Він на неї не уважає, а говорить чітким згучним голосом, слово в слово, мов перли низав у намисто і дивись: на тобі, Ганко.

Учителька вже не та. Стара добренька з солодким голосом „матушка". Тамта поїхала і не вернулась. Володькові пару днів не подобалась зміна, але в скорім часі матушка також стала його прихильницею.

У грудні забрали й Василя. Три дні ходив зі збитою на потилицю шапкою, як рекрут, а на четвертий батько запріг коні у гренджоли, мати торбу харчів звязала і хоч він пасинок, та все таки сльози падають. Якось не можна без сліз. От нащо вже Володько. Хіба ж він мало бачив, пережив? Хіба ж не тверде його серце, мов ота кремяна галька? Але Василь є Василь. У нього такі милі очі, такі задавакуваті і такі самовпевнені. І чуприна в нього ніби посріблена. На чолі, на носі і карку ластовинячко. Все те Володькові подобалось у Василя, бо Василь безперечно куди кращий, більший, сильніший, а хто знає, чи й не розумніший від нього. Тому й любив. Тому, коли відвозили Василя, примостився на мішку оброку і цілу дорогу аж до школи, ковтав тверді сучки, що кляті, невпинно підлізали під горло. А коли в останнє цілувалися, не видержав і соромницько спустив сльози. Ах, коли б принаймні всі зі школи не так витріщали на нього оті зікри. Ганка все таки невесела. Може згадала, як проводила тата, що десь „поляг у первих боях".

У січні прийшли від Василя перші поклони. Кому тільки не кланявся до самої землі і чиїх не обцілував „сахарних уст і білих ручок". Так уже казав закон. Сам Матвій відписував йому „подробно", як і що. Підписував великим, чітким письмом: „твой отєц Матвей Довбенко" з добірним, лапатим гачком над и, який, здавалось, хотів на подобу шуліки здійнятись у височінь і бозна куди відлетіти.

...а у березні сталася революція.

VI

Революція.

— Ну, діти, — сказала одного ранку матушка-учителька. — Сьогодні не будемо вчитися. Прийшла телєграма, що наш цар Ніколай Алєксандровіч відрікся престолу.

Щооо? — став над дітьми довгий запит. Голови всіх звернулися на стіну, де висіли в позолочених рямцях два портрети: царя з добрим ласкавим поглядом і червонощокого наслідника у вовняній шапці.

Діти принишкли. Ніхто нічого не каже, але погляди розгублено бігають по клясі з невідомими запитами. Не віриться! Кажіть, що хочете, але не віриться.

Після ж учителька сказала сторожеві зняти портрети царів. Незграбний, у величезних вояцьких чоботях, сторож ступав на лавицю і мовчки знімав не тільки царя і наслідника, а також „царя-миротворця" Александра-Александровича і „царя-освободителя" Александра Ніколаєвича.

Всіх їх сторож Євмен обережно зняв, поставив спочатку в кут, а далі один за другим заставив за грубку. На стінах залишилися тільки місця, які ще довго нагадуватимуть про портрети.

— А тепер усі ставайте парами і підемо до церкви. Помолимося за „незверженіє" царя, що так довго тримав Росію у кайданах неволі. Тепер досягає над нами сонце свободи і наша Росія буде зватися республикою.

Навіть Володько дивився на все витріщеними очима. Решта слухали так дивно і разом так байдуже, що сама учителька ніяковіла. Сторож Євмен обтер руки об „палаткові" штани і також ніяково запитав:

— Так, я, матушко, можу вже йти? — і обернувся до дверей. У дверях чомусь зупинився і кинув: — вірте, матушко, мені, чи не вірте, але ото все, що ви кажете... Ой! Боюся я, що тут щось не те... Цар штука собі, кажіть-не-кажіть, не така проста... — і вийшов.

Матушка, як могла, пояснює, чому цар відрікся престолу. Мабуть тому, що покаявся, бо чує за собою велику вину, але як же тепер без царя? Хто буде правити? Добре собі сказати — республика... А що то таке? Що каже душі і серцю те дивне слово, від котрого мало язик не поломиться?.. Хто в ній буде царем, бо ж без царя, кажіть-не-кажіть, а жити таки не можна... Хтось мусить правити народом...

Так розважають селяни. Так говорять вони, зібравшись того дня на колодках. А школярі йдуть з прапорцями до церкви, кричать ура, слухають „благодарственний молебен".

Матвій з приводу всього того заявив: — Но... Я казав і кажу: не був він хазяїн... Росії не такого царя треба.

— Ну, а хто ж тепер буде? — питав Володько.

Це по перше зацікавила його політика. Матвій не має з ким поділитися своїми, з цього приводу, міркуваннями. Ні Стратона, ні Івана Кушки. Один Володько.

— Хто ж, — каже він. — Государственна дума. Хто ж інший? Народ виборний. Від нас також там є. З Людвищ один чоловік там... Ех, і платять їм... Каплицю збудував...

— А що ж цар? — питає Володько.

— Побачимо. Може бути кепсько. Чув же, як торік москалі...

Невдовольствіє пішло. Як не захочуть воювати — фронт у нутр Росії рухне.

І село жило далі своїм життям. Стояв якийсь обоз. Заїзджали знов фуражири за вівсом, за сіном, за соломою. Гнали людей на стійку, але ще далі, десь аж до Почаєва, до Радивилова. Казали, що на місце царя стало „Временноє Правительство". Згадувалося часто Керенського, Гучкова, Мілюкова, але що і хто вони, годі розібратись. Кажуть, вони ніби за народ. Кажуть, землю у поміщиків відняти мають і працюючому людові роздати.

О, це так! Землі треба. Це справедливо.

— За що я кров на всіх фронтах проливав? — дорікає інвалід Степанко. — Землі давай!

Влізли до вжитку слова: буржуй, революція, республика, земельна реформа. Ще далі все частіше згадували Распутіна.

Одного разу попав Володькові в руки часопис „Шіповнік". Там намальовано в дуже смішному вигляді царя, який зовсім придушений тяжечою царською шапкою. Під малюнком напис: — „Ех і тяжела ти, шапка Мономаха". Распутін, Мясоєдов, Сухомлінов, Штюрмер, цариця... Зрада, розпуста. Всі ці прізвища все більше і більше вилазять на поверхню народнього моря. Їх діла і подвиги дивують селян. „Святий Старець" Распутін переходить з уст в уста, виростає у народній уяві до величі чорного духа царської держави... Це він винен! Повісити катюгу!..

— То ж його вже бекецнули!.. Князь Пуришкевич з великим князем...

— Брехня. Не віримо, щоб такого чорта розстріляли... Напевно десь зі шлюхами людське добро пропиває.

— А чуєте, Керенський, кажуть, також не зовсім з народом. Кажуть, князя Орлова держить, капіталіста Родзянку. А вже, як буржуазія залізе, не чекай наш брат добра.

— Ее, чутки. Саме главне мир зробити, а землю самі заберемо. Обернемося зі штиками проти поміщиків і давай землю. Нам вона належить. По десять десятин на душу!

Ей, стягаються на обрію тяжкі хмари, гураган буде. Народнє море почорніло і пінити почало. Хвилі на поверхні кошенятами збігаються, аж нутро бурхливо підносить свій тягар. Буревій буде!

Ось хтось приніс до села: „Кто такіє большевікі"?, „Волинскій гвардейскій полк", „Релігія опіум народа", „Керенскій і керенщіна".

Володько перший накидається на ті неохайні в червоних політурках книжечки. І довідується, що велитні волиняки збили царський трон. Довідується, як охороняли вони царя, як вникали до них агітатори „вічної правди", як бурилися гвардійці... Бачить Володько офіцирика в золотих окулярах з їдкою гадючою усмішкою. — Сміірнааа! — кричить він, вганяючись в казарму. Гвардійці муром мовчать. Ні одна брова не моргнула.

— Бунт! Разстрєлять!

— Далой! — ревуть вояки. — На вулицю!

Рванулось море і роздалися береги. Повінню рухнув солдат

на вулицю. Червоні прапори: — „Да здраствует рабоче-крестьянская власть!“ — горять лютим огнем. Офіцир в золотих окулярах летить на панель, з чола його сочиться кров, а окуляри відкотилися під ноги маршуючої воячні. Гей! „Вєдь ми работнікі єдінай, вєлікай армії труда. Владєть земльой імєєм право, а паразіти нікагда“...

Далі і далі читає Володько. Що є Бог? Де той Бог? Нема Бога!

Ці слова стрясають Володьком. Йому здавалось, що кожні уста, що промовлять так, мусять стати каменем, кожна рука, що одважиться таке написати, мусить відсохнути, відлетіти від тіла і розсипатися на порох. А от ні. Тут чорним на білому написано: релігія народня отруя. Її видумали вороги народу, щоб краще володіти ним, щоб тримати народ в страху і покорі. Пости вбивають народ. Чуда і мощі неймовірний обман. А сам Бог, сивий дід з білою бородою і добрими очима, виставлений, як посміховисько, як шмат мальованого паперу, як поганський ідол...

— Боже! — вириваєтьсяся у Володька само з собе, так як тоді, коли його зненацька вдарила коняка копитом в око... Глянув на образи, глянув на матір, на батька, які працювали собі, хто з чим і зовсім не знали, що там читає їх син. „Правда то? Ні?.. Боже! Хтож мені скаже правду? А що, як це є дійсна, всемогуча, всесильна правда, яку цілими віками заковану тримали під царським троном. А що, як їх усіх темних, забутих працівників, дітей землі, дійсно дурили?..

Але одночасно... Володько згадує Дермань, манастир, шипучі смереки і бамкання вечірнього здвону. І згадує також церкву, де сяють ризи образів і пламеніють тоненькі воскові свічечки, порскаючи світлом і тінями по обличчях людей, що он грузнуть у темноті між товстючими кольонами церкви. І бачить Володько там матір свою зі зложеними працьовитими руками, як хитається вона поволі, ніби її гойдають хвилі приємного співу. Очі її майже закриті, а уста шепочуть...

„Світе тихий, святия слави безсмертного, Отця небесного... — ллється з-під зводів склепіння чернечий спів. І Володько чув, що в душі його загорявся дійсний огник могутньої віри у великість Бога. Він же це чув так виразно, ніби сам той Бог десь стояв над ним і дихав на нього своїм життятворним диханням. Невже це був обман?

Але червоні прапори лопотять. Літери їх горять і сліплять очі гірше як сонце. Спів несеться з нутра Росії, шириться мов пожежа, захоплює село за селом, залазить у душу кожного селянина, тлумить у ній віру, святість, захоплює і батюжить бажанням невідомого, пре у безвість...

І Володька захопило. Закрадався сумнів: манастир, чернечі співи, матір — чи не видумка це, уява. Якийсь пекучий огонь повіяв з далекого сходу, що пече, пянить. Чи правда не в ньому? Залізна, різблена страшним різбарем правда, чи хто відважиться протиставитись їй?..

Але Матвій... Ні. Цей послухав, що пишуть і пророк: — хай то буде сто раз правда, а по моєму — це брехня.

— Тааату!..

— О, ти ще побачиш... Мовчи ліпше...

Він це сказав, мов невблаганий суддя чи пророк. Навіть правиця його з розгорненою долонею простягнулася і придушила Володьків спротив. Володько хитнув головою, а слова з уривками слів лишилися в устах. Кутики уст опустилися, а на юному чолі збігли пінно-ніжні хлопячі зморщки.

У селі колись не було ні книжки, ні газети. Звідки пливуть вони тепер? Хто пише їх і хто друкує стільки, щоб нагодувати ненаситний голод міліонів? Хто, яка сила згадала отой „народ", що подібний на лютого звіря, але разом на ягня? Його голодна душа і тіло, мов губка воду, пили все, все, що попадалося, бо треба було, бо він жив і горів. І той, хто перший прийшов з поживою, той за найдешевшу брошуру купив непідкупну нічим мужицьку душу. Темнота, що тяжіла над ним віками, була тяжча для нього за всі біди на світі і він, хоч нерозумно, та рішучо пробивав мури тьми до ясних і соняшних просторів.

І дивно... Коли Володько приходив до школи, був рухливий, говіркий, але не було для нього Бога. Так. Не було. І в церкві порожньо. От старенька бабуся церківця, з недбало мальованими образами, стала такою пусткою... Піст, поклони. Володько ж так любив ці дні, які ніколи не видавалися йому сумними. Навпаки. Так весело було. Ось весна йде, буде надзвичайний з надзвичайних Великдень, вдарять дзвони... Спів „душе моя, душе моя — — возстані" кликав прокинутись і зустріти якийсь особливий кінець. Може отой „страшний суд" з трубами архангелів, з громами і блискавками, коли то сам Бог засяде на престолі і розділить усіх „яко пастир добрий розділяєт козліща от овец".

Хіба ж не найбільше щастя було б пережити таке видовище, коли то ціла земля поставиться на суд вічности. Володько сміло з розбудженою душею може стати на такий суд. За тата і маму йому також нічого боятися. Бог напевно скаже їм: „я алкал і ви наситили мене. Я хорів і ви прийшли до мене, був у темниці і ви відвідали мене. Ідіть до царства вічного, приготовленого для вас мною".

І от... Все те зникає. Він, як і завжди, стоїть у своїй церковці в крилосі і співає. Тут також співає і батько. Страсти. Батюшка читає дванадцять євангелій. Дзвонять у рейки, бо дзвони зняли. Кадильний дим, свічки. Голос священика, як і колись, повідає про муки Розпятого Галилеянина, про Петра, що відрікся, поки „алєктор не возопів троєкрати", після чого відречений „ісшед вон і плаакася гооорько". — закінчує протяжно священик.

Хор співає. Співає і Володько. Співає він свою улюблену „Єгда славнії учеиці на умовєнії вечері просвіщахуся". І бачить він ще раз перед очима чорний облик „Іуди злочистивого", що „сребролюбієм вопомрачахуся і беззаконним судієм Тебе Праведного Судію предадє"...

Ах, революція, революція! Дух мій є з тобою. Але я кричу, як пес, як божевільний! Я люблю свого Бога і не руйнуй мені

Його святости!.. — так кричала Володькова душа. Безперечно, так кричала. По його блідоватому обличчю бігали: тіні, сяйво, радість і мука. Очі горять, як ніколи перед тим. Чоло вже в напруженню думки, що хоробливо працює, кипить, топить в собі біжучі події, мов огонь залізо, і ллє з них закони, яким прийти на землю пізніше...

Одна мати незрушна. Так, як і „бувало", так і тепер Вербниця, Страсти, Плащаниця. Так, як і бувало, десь розшукує своє знаряддя до писання писанок, цю найулюбленішу Володькову процедуру, до якої з запертим диханням придивлявся. Зявляється мацюпенький обвощений горщик, кісточка, зроблена з тоненької бляшки з образів та патичка, вирізаного з березового віника. Так, як і бувало, вечором, як топить у плиті чи в печі, бере вона на черепяну покришку дещо жару, ставить на нього горщечок з воском і коли віск розтає, мачає у нього кісточку і виводить по злегка підогрітому яйцю свої невибагливі, але чудові, верзерунки. Виводить „зірки", виводить „ключки", виводить „кривий поясок". І ще, і ще виводить всілякі назви писанок, все відмінні, все одна краща від другої. І при тому виглядає вона надхненно. Очі її звичайно заклопотані, повні смутку, починають тепер горіти тихим, рівним і дійсно теплим огнем. Уста її щільно затиснуті, а чоло майже непорушне.

Революція? О, ні. Маму революція не торкається. Мама йде рівно вперід по простому, знайомому шляху. Мама священнодійствує, мама працює, мама страждає... Це міняється, як міняються часи року, як міняється місяць. І яка тут революція...

І прийшла свята ніч, москалів у хаті нема. Гармат не чути. На столі білий настільник, кіш із паскою, крашанками, ковбасою, сиром і маслом. Під образами, тими самими, що були й у Дермані, і в Лебедщині, такими знайомими, що за сто років людина виразно памятала б їх облики, горить та сама червона лямпадка й у хаті від неї той самий спокій, розведений теплою радістю.

Але коло церкви другого дня мітінг повстав. По розговінню зібрався народ — старе й мале. Приліз один-другий інвалід, що в первих боях стратив щось від себе, прийшли підлітки, прибули „діди-обозники", що стояли в селі.

З дзвініці винесли стару бочівку, на неї вилазить салдат і говорить: — Таварищі салдати й крєстьянє! — так починалось. Обличчя салдата вісповате, кругле і добре. На ньому сіра з поганого сукна шинеля, підперезана витертим ременем, на голові сіра папаха, заломана на бакер.

І говорить той „салдатішко" так певно, ясно і переконливо, що ніхто в світі не зміг би встояти проти правди, що живою опроміненою сонцем, виривалася з його уст. Володько не слухає його, а впиває кожне те слово, що проймає його до глибини душі. Він же нарешті почув, що хтось упімнувся за нього, за ціле його життя, за його батька й батькове життя. Так. Це правдиво. Той, хто працює, має повне право бути паном життя.

Ледарям, кровопийцям, білоручкам, розпустникам нема між нами місця. Хай щезнуть з лиця землі!

— Да здравствует Революція!

— Да здравствует рабоче-крестьянская власть!

— Мір хіжінам і вайна дворцам! Ура!

Володько геть чисто забув Страсти, писанки, розговіння. Він реве „ура" цілими грудьми, кричить до хрипоти і готовий кинутись на вісповатого добряка салдата й обняти його міцними мужицькими обіймами. На дзвініці бють у рейки. Дядьки, що „бачили ще не таке", скептично попльовують і не виявляють того, що виявляє Володько. Ет, що вони! Хіба вони взагалі колинебудь чимсь проймалися? Темнота.

Але Володько... Ні. Він не з таких. Він не може не зрозуміти того, що ясне, мов сонце. Тож подумайте: хіба ж справедливо, що батько його мусів тяжкою працею здобувати собі шматок землі, щоб могти свобідно, безмежно лити на ній свій власний піт, а другі он мають маєтки, „імєнія", на яких вони ніколи не працювали і яких ніколи не купували. Бо хіба ж так має бути, щоб він, малий хлопчина, не міг дозволити собі на цілий олівець, зайвий шматок чистого паперу, на плящинку чорнила, на якусь книжку? Як же так? Це він переносив, бо не розумів, бо думав, що так треба, що інакше не може бути, що сам Бог так хоче.

Але тепер... О, тепер це не так буде. Тепер він буде жити свідомо. Він знає, що він син мужика, викормлений твердим запрацьованим хлібом, що в нього міцне, невибагливе, не розніжене тіло і суцільна проста душа. Він думає так, як треба думати кожному, хто чесно хоче жити на землі, хто не бажає чужого, але й не дозволить, щоб і його використовували. Згадав Смірнова. Хіба ж здригнеться Володькове серце, коли таку тварину „візьмуть на штихи"? Ніколи. Хай за рубля — все одно. Як смів він витягнути з Володькової кишені отого самого рубля? Як він, мерзотник, смів?

Тої весни Володько мало сидів у хаті. Гасав по полях. Вертався зі школи, де готовився до кінцевих іспитів і йшов одразу в поле й ліс, щоб там вітати віднайдену правду, щоб тут передумати ще раз те, що може не додумав. А разом брав чергову брошурку в червоних політурках. І від читання її хмари по небі міняли свою барву, вітри гострішали і рвались не так, як до цього часу, чорнозем пахнув потом і кровю. Володько не втримувався, зривався на пень, уявляв перед собою море катованого в кайданах люду, якого до цього часу не бачив ніколи, але який все таки десь був, десь брязкав кайданами, десь гнув свою спину, сполосовану поміщицьким нагаєм. І бачив виразно всіх тих гнаних, переслідуваних, катованих, а серце наливається правдивим гнівом. З уст виривалися надзвичайно піднесені слова, які вергли громи на тиранів.

Ех, коли б хто бачив у таку хвилину Володька. Коли б тут не граби, не клени, не липи, а оті справжні катовані буржуазією

страдники. Вони напевно проголосили б його своїм ватагом і рухнули б залізними лавами визволяти світ з-під влади кровожадних буржуїв.

— Ні, ні, тату! — сперечався він дома. Що ви мені не кажіть, а так далі не може бути. Пани мусять бути винищені. Скільки вони випили крови з працюючого люду. Скільки вони загнали революціонерів на Сибір, скільки вони винищили люду.

— Но, — казав спокійно Матвій.—Я цього не бачив. Я прожив вік, але в нас такого не було. То там десь, як у книжках пишуть... А у нас, хвалити Бога, пан був пан, а мужик сам по собі, як кожний чесний чоловік. Коли мужик добився — мав, не добився — не мав. А пани... Візьми он наших... Та кого там вони катували. Мізерія, не пани... Та я тобі кажу: коли б наш чоловік до „управлєнія" такого „імєнія" став, той би доказав, а пани... Тьху, та й тільки! Хіба ж вони що тямили. Вони десь все по Києвах та Петербургах. Що вони там учились, це тільки вони й знали. „Імєнія" їх запускалося, закладалося раз, другий, часом і третій. „Управляющий" їх обкрадав, мужик обкрадав, бо як же не обікрасти, коли ж той пан нічогісінько, от як той пень, не тямив. Так він тобі не вмів пшеницю від жита розтого... розпізнати... Я бачив пана, що плакав, коли побачив, що мужик косив його пшеницю і сів спочивати. Каже: дядя! Тяжоло работать!.. Ех, каже, ви одні маєте право жіть, а ми должни уйті... От так, дурило, розважав... А мужик знав, що пан дурний, плюнув на долоні і давай далі шмагати грабками. Пан не відстає... Все: а дай дядя, я спробую... — Відійдіть, каже дядько, ні, то вкошу! Ви не подужаєте... А пан, як нанявся. Дай і дай. Той йому дав. Мах, мах косою, бє по вершках, штирхнув у низ, загнав у землю косу і трах — розломав... Ех, каже дядько, вам не косити, а гуси пасти... Пан виняв двадцять рублів і дав за косу. Дядько тільки усміхнувся... Так... А ти, кровопійці. Та які в чорта вони кровопійці. Дурні, виродки — от що вони. Ти дай мені такий маєток, так я гори озолочу, а вони гнили в них що рік, що день, поки не зогнили...

А земля, правильно, не сміє гуляти. Земля належить тому, хто працює, і хто хоче працювати. Так і має бути. Даром ні. Не хочу даром, коли можу купити, а той, хто не може — в розстрочку, на виплат. Знаю і тобі заповідаю: дароване завше боком вилізе. Тільки своє, працею куплене, солодке й дороге. Не оповажся робити інакше.

І Матвій вмовк. Висказав усе і точка. Що більше казати? А Володько хитався. Правда й це, але там у брошурах також правда.

—о—

Сталася ще одна подія. Володько не забуде її, не забуде, бо не може. Приємно і радісно буде згадати той весняний день, коли сонце жахкотіло, коли обидві черешні, що коло школи, обліпилися білим цвітом. Приємно і ще раз приємно.

До іспиту готовиться їх три: Володько, Юдків Мошко й Антін Трохимів. Ці дійшли „до кінця". Решта розсипалася, хто куди, бо „нащо їм той іказмен". Вони на попів не будуть вчитися, а мужикові й так вистарчить.

Володько, Мошко й Антін — приятелі. Найстарший Антін, наймолодший Володько. За першенство змагаються: Володько і Мошко. Перший бере „Законом Божим" і „руским язиком", другий „аритметикою", хоча і Володько не відставав у аритметиці. Антін клегає позаду, хоча три роки гризе ту нещасну третю групу.

Вчить їх добренька матушка. Готує їх до іспиту і тремтить за них. Деякі вірші, як „Смерть Сусанина", „Слався, слався" викинули і з приємністю забули їх. Лишилося досить і без того.

Цього ранку сонце у змові з цвітучими черешнями. Свіжо, чисто, радісно. Хлопці не можуть всидіти в клясі. Винесли лавиці на подвіря під черешню — сидять, „зубрять" завдання та очікують на матушку-вчительку.

Але вона сьогодні не прийде. Ні. Ще раненько виїхала високо вимощеним возом до Кремянця. Натомість прийде її син, студент-панич. Приходила німа служниця і сповістила це своїм бебеканням та рухами. Ледь зрозуміли її.

Так. Він он уже йде вузькою стежкою через город. Ще здалека всміхається до хлопців, ніби приятель і несе під пахвою кілька книжечок.

Прийшов. Хлопці встали, як звичайно. — Добрий день! — сказав він по простому і всміхається. На ньому студентський одяг. Кажуть, він десь у Києві чи в Одесі у високих школах обертається. Високий, блідий. На скраня темно-каштановий пушок. Говорить по простому, так, як у всіх людей дома розмовляють, скажемо, тато чи мама, чи сама найпростіша жінка. На всіх „ви"...

— Ваше прізвище як? Ага. Добре. Сідайте. А ви Гольденберг? Знаю, знаю.

Це до Мошка з ви. Чого доброго, коли б тут був Хвидот, він би й у нього викав. Володько і всі хлопці бачать, що ця людина побувала в світі і то не близькому.

— Ну от і гаразд,—(останнє слово для Володька новинка)— каже панич. Ви, значить, Михальчук, ви Довбенко, а ви Гольденберг. А знаєте ви, Гольденберг, що значить ваше прізвище?

— Ну, почему ні. Золота гора, господін панич, — відповідає Мошко. — Гольд значить золото. Берг — гора, — додає для більшої ясности.

Панич сміється, Володько також всміхається. Небо і цвітуча черешня дивляться на них ясними очима. Подихає вітрець. Кілька наївних білих пелюсточків зривається десь там і сиплеться просто на лавицю, на голови й куди попало. Але ніхто їм не перешкоджує.

Панич заявляє, що він не буде питати хлопців. Він краще їм щось прочитає. Ось у нього невеличка книжечка. Це „Ма-

ленький Кобзар". А написав його Тарас Шевченко. Знають вони, хто такий Тарас Шевченко? Ні. Ну, то він розповість їм про нього.

Хлопці слухають: Моринці, ягнята, пан. Викуп з неволі. Цар. Кара. Не життя, а казка. Володько слухає так само уважно, як колись у млині на Лебедщині дядьків-завізників.

„І він умер. Ще перед смертю написав він своїм приятелям такий заповіт: Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій. Щоб лани широкополі і Дніпро і кручі було видно, було чути, як реве ревучий. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте! І вражою злою кровю волю окропіте.

„І приятелі сповнили заповіт Шевченка. Викопали його домовину, що була похована на кладовиську в Петербурзі та перевезли її в Україну. Тут поховали його над самим Дніпром на високій горі, яку здалека видно навкруги. І на могилі його поставили великий білий хрест. Під тим хрестом, на горі, над Дніпром-рікою лежить він, наш великий кобзар, наш співець слави колишнього, теперішнього і будучого" — закінчив панич.

Хвилина глибокої тиші. Обличчя хлопців поважні, непорушні. Ні небо, ні цвітучі черешні не рушать їх захоплення. Володькові очі вже давно бачать і степ, і гору високу, і ревучий Дніпро. А над усім білий, мов зі срібла, хрест, що береже вічний спокій незнаного, чудесного Шевченка.

Далі панич читає ще кілька Шевченкових пісень.

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
горенько моє...
Черевиків не має,
А музика граає, граає
жалю завдає...

Чоловічки Володькових очей зовсім змаліли. Але в них уже виник образ. Близький, зрозумілий, рідний.

Ой, піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
доленько моя...

І як він це знає? Хто ж ти Шевченко? Як знаєш ти це? Хіба Володько не раз ходив босий полем, а Шевченко і про це не забув. Знайшов прості, теплі слова, вложив до них частину своєї душі і дав образ.

Дівчаточка на музиках,
У червоних черевиках...

Володько бачить тих дівчаток у червоних черевиках і парубків, що лицяються. Одна тільки з карими очима, боса, нудить світом. Вона не може на музики. В очах її карих ясні сльози заздрощів. Володько чує її. Ах, коли б він міг допомогти їй.

Ще й ще читає панич пісні. Ясно, просто і разом так, що хочеться любити, хочеться встати, вирівнятись і стати отвертими

грудьми проти дійсної неправди. Сила в них. Душа в них. Правда в них. Земля, небо злилися в них і все горить, все палає яскравим сонцем любови.

Володько просить, щоб панич позичив йому до дому „Кобзаря". Той зичить. Руки тремтять, коли торкнувся ними тієї книжечки. Біжить до дому. По дорозі зупиняється і читає. Дома заліз у малини за хату і читає. Степ. Сонце заходить. Безмежна до обрію ширінь і безлюддя. Одинокий віз, а під ним чумак. Товариші покинули його. Крутсрогі воли хилять голови, з далекого степу летять гайворони. Вирвалися з отієї далекої щілини, куди недавно засунулося сонце, і летять. Мають широкими, чорними крилами просто до чумака. Але той не лякається. Він просить їх не торкатися його трупа. Він не бажає, щоб і вони, наклювавшись, вмерли разом з ним.

Вечором при лямпі Володько розповідає про Шевченка батькові. Той натомлений вернувся з поля, поволі їсть і слухає.

Коли Володько скінчив, батько каже: — Все то добре. Але я не вірю, щоб він коли такий був.

— Хто? Шевченко? — дивується Володько.

— Певно. А хто ж?

Володькові аж дух забило. Не знає, що й казати. А батько кидає далі окремі, тверді слова: — Так. Напевно видумали. Коли б був — усі би про це знали.

— Але ж, тааату! Цар не дозволяв! Чуєте ж, що сам цар покарав його. На ціле життя в москалі його запер.

— А який такий дурний цар був? — гостро дадає Матвій.

— Та ж той... Миколай первий...

— А все таки мало він розуму мав. Як так не давати народові про таких людей знати. Ет!... — Матвій не знаходить більше слів, щоб висловити своє невдоволення. А Володько дивується, як таки можна не вірити в такі очевидні речі.

Кобзар приносить Володькові нову віру. Перед ним починає жити щось таке, чого до цього часу не розумів. Він не дає йому спокою. По іспиті їде до міста, заходить до книгарні і купує собі свого власного „Кобзаря".

Революція йде далі. Перед самими жнивами прийшов на відпустку Василь. Скорострільщик. Вирівнявся, поздоровшав. На плечах „пагони". Він прихильник Керенського і війни „до побєдоносного канца". Володько до нього з Кобзарем. Куди там. Василь уже чув про ту Україну. Але дарма.

— Але ти, Василю, тільки послухай. Я тобі нічого не перечу.

І Володько почав. Василь закурив цигарку, пирскає димком і слухає.

За байраком байрак,
А там степ та могила,
Із могили козак
Встає сивий, похилий...

— читає Володько. Голос його рівний, дзвінкий. Слова вириваються виразно і вкладаються у стрункy кольону.

Стрепенувся байрак,
Провалився козак
І могила стогнала...

Тут Володько підняв свій голос. Очі його блиснули. Чути, як здіймається висока могила і сира земля стогне тяжким стогоном. Вона зберігає в собі великий, страшний скарб. Над ним вітає сторож, який що ночі встає і що ночі провалюється.

Василь вислухує. — Даа! — вириваєтьсяся з його уст.

— Зачекай, Василю. Я тобі ще прочитаю. — Василь не перечить. Хай, мовляв, читає. Йому то не шкодить. Але чим більше Володько читає, тим більше стає Василь слухняним та уважним. І коли б не батько, який нагнав обох піти вкосити вики, хто знає, як далеко б вони зайшли.

На дворі сльота. Сіє дрібний дощик. Жита похилені. Небо затягнуте сірою поволокою і вітер гойдає молодим живоплотом.

Василь накидає на плечі свою перешиту „на елєганську" шинелю, Володько напинає на голову кропивяника мішочком і, ховзаючись, обидва йдуть у поле. Василь наспівує під ніс свою улюблену пісню „Било в мєня два друга, товаріща родних", але по всьому видно, що думка його не в пісні. Вона десь далі вітає, тільки Василь тепер ще більше впертий, як був, і Володько не витягне від нього ні одного слова.

VII.

Налягають жнива, але Василь мусить відійти. Матвій відвіз його на станцію. Вернувся і в працю. День-по-день іде праця, мов машина. Володько вже, як парубок. Навіть до коси береться, хоч мязи його рук ще надто слабі. Скінчилась коса, пішов плуг. Хилить до осени. Полем, як і завжди, струнчасто стелиться бабине літо. Знов загоряються ліси.

Володько верне скибу за скибою. Матвій насипає коробку зерна, ступає ріллею і кропить її плодом. Після Володько скородить. Від сходу сонця до його заходу бігає день-денно по ріллі. Поле стає, мов скатертина, рівне. Вечором Матвій обходить його навкруги. — Добре! Але піди отам коло межі зачепи. Та на лужках також ще пару разів бороною заверни. А то засохне і буде груда.

Сонце вже давно сіло. Ліс кинув довгу тінь і вкрив нею чорну землю. Володько майже не чує ніг, але слова батька — закон. Обертає коні і напомацки йде здовж одної межі, здовж другої, завертає на лужок, крутить там боронами. Ні одна дернина не сміє лишитися. Матвій ненавидить цього, а поле також.

Приходить вересень. Бачить Володько, що батько в турботі. Знов бачився він з о. Клявдієм. За тиждень перед першим поїхали до Кремянця. Довго вибірали ріжні „жупанини" та „курташини", а зупинилися на офіцирському „мундурі". Продає його вояк. Мундурчик невеликий. Надягнув. Нічого. Дещо задовгі рукави та широкий у плечах, але нічого. Підросте і добре. Зате

матерія — діягональ, перша якість, не яка тобі жидівська тендита. Гудзики також пріма. Сріблом ллють і орли до того. Мабуть, чортів синок офіцирик в карти продувся, а може кулею отам за цим містечком вбитий. Треба ж Матвієві сина свого між люди причепурити.

По кількох днях намостили воза і поїхали до Дерманя. Володько, мов принц який у мундурі. Комір трохи заширокий. твердий і високий на Володькову шию. Груди колесом, а гудзики горять. На вечір приїхали на місце. Привіталися з рідними, „Скубента" нового до семинарії привіз, — заявив Матвій.

Ну що ж. Хай іде в люди. Раз судилось йому паном бути — не минеш, — додає Єлисей.

— Еее, паном. Не на пана йому. Ціле літо волом тягнув. Не до пана, а до розуму довести хочеться, — розважає Матвій.

На другий день пішли до церкви. Тут повно народу. Революція дає себе знати. Тут не те, що в Тилявці. Там спокій тут рух.

Після церкви Матвій іде розвідатися, що там і як у семинарії. Вона саме зі Житомира повернулася, куди переїхала була підчас відступу російського війська. При семинарії двохклясова зразкова школа, до котрої мусить поки що вчащати Володько.

І він гордий з цього. Він навіть не вистояв до кінця у церкві, вийшов на половині Служби і подався подивитися на свою школу. Гарна школа. Велитенський білий будинок, критий зеленою бляхою. Здоровенні вікниська, перед ними запущені квітники. Навколо будинку сади. Широколисті горіхи, каштани, сливи, яблуні та груші. Все гнеться під тягарем овочу. Через вулицю від семинарії старий двохповерховий будинок „корпус". Дві кольонки підпирають старий спорохнявілий балькончик. Колись, коли ще Володько жив у Лебедщині і проходив повз корпус, не раз бачив на балькончику якихось панів, що сиділи там, пили чай і весело розмовляли. Тепер балькончик спорожнів. Цілий корпус майже порожній і скидається на старе покинуте кубло.

Далі від корпусу „Ян". Це старий памятник, що стоїть між чотирьома велитенськими липами. На одній з них дошка, де вивішують оголошення. Тепер тут висить плякат. Володько читає: — Таваріщі крєстьянє! — Далі йдуть заклики, обіцянки. На кінці: — Да здравствует міровая революція!

Ще далі дзвінниця манастиря з образом Святої Тройці. Через дзвінницю брама на подвіря манастиря. Давно вже Володько не бував тут. Ті самі шумливі смереки, ті самі горіхи і каштани. Навколо „холодної" церкви так само, як і колись, ходять хлопці та дівчата. У церкві, чути, співають. Великий будинок, де живуть ченці, зі широкими сходами до помешкання архимандрита.

Все те оглянув Володько. Кожний кутик знайомий і дорогий йому. Там у Тилявці все не так, все інакше і не даремно колись так довго сумувала Володькова мати за цим місцем.

Володько тішиться, що знов буде тут близько, що буде ходити до великої школи. Давня мрія його здійснюється, тільки

тепер уже не те, що перед війною. Семинарія запущена. Учні не так гарно вдягнуті. Не всі однаково. Багато з них носить військові шинелі. Та все таки. Добре, що хоч так.

Після церкви всі сходяться на обід. Приходить Матвій.

— Знаєш що, — каже він. — Нічого не зробимо. Прийдеться їхати нам ще до дому.

Володько витріщив очі. — Семинарія, — продовжує Матвій — тільки що вернулася. Ще нічого не влаштовано. Двоклясна школа почнеться аж за два тижні.

Серце Володька опало. — Але наука буде? — питає він голосом надії і розпуки.

— Казали — буде. Зостався б тут, але ти ж знаєш. Дома роботи до погибелі. Не будеш тут дармо їсти та бомки стріляти. Ні.

— Певне, — згоджується Володько.

І через два дні батько та син відїхали. Нарвали повний віз яблок, слив, грушок. У Тилявці того нема, а Матвій має повне право на овоч. Тож він садив ті яблуні, ті сливи, ті груші, що сьогодні засипають усіх своїми чудовими плодами.

Дома знов праця. Поле, рілля, ширінь. Вітер гуляє, сонце кладе навкруги ознаки осени. Досівають добрий шмат поля над шляхом. Володько від самого світанку скородить. Чорна, пухка рілля. Копита коней глибоко грузнуть у її поверхню. Сонце поволі обходить свій денний шлях і спокійно та гордо вступає туди ген за село, за черешні Івана Пустяка.

Володько не шкодував своїх сил. Цілий день віддавав своїй ріллі все, що мав. Ще півгодинки і кінець. Він з приємністю в останнє обійде кілька разів коло межі Івана Кушки, заверне коні, пройде ще над шляхом і, дійшовши до свого подвіря, витрусить борони та заволоче їх на місце.

Але поки що зупиняється і сідає перед кіньми на ріллі, щоби перевести дихання. З приємністю відчуває прохолоду землі. Босі, брудні ноги відпочивають, ніби на перині. Коні тяжко зідхають і протягають до нього свої морди. Він підставляє їм долоню і вони лапають по ній своїми грубими волохатими варгами.

— Ну, ну, — розмовляє Володько з кіньми. — Ось ще трошки і кінець. Напрацювалися? Молодці. Прийдемо і дістанете вівса. А ви любите його? І ти Шпачка, і ти Карий. Обоє дістанете. Ну, певно. Само собою...

Тварини розуміють його. Мягкі їх оксамітові носи з приємністю роздуваються, ніби бажають дати зрозуміти, що мова їх юначого пана цілком їм подобається. Вони пощипують його кашкет, сорочку.

— Здравствуй маладєц! — зненацька чує Володько над собою. Від несподіванки він здригається і піднімає голову. Майже над його головою на велитенському білокопитому каштані сидить і посміхається гарна панна. Володько знає її. Це дочка жолобецького пана Каліновського. Він нераз бачив її, як вона сама, або в товаристві якогось офіцира, проїзджається верхи. Тепер

вона сама. Мабуть побачила Володька з дороги і нечуйно по ріллі підїхала. Струнка, рожевощока. Одягнена в червоний вовняний светер. На шапочці червоний серпанок. Сідло жіноче на одну сторону.

— Ну, що? Втомився? — питає вона дзвінким, чудовим голосом по московськи. Володько ніяковіє і зводиться на ноги. Червона барва заливає його шорстке обвітрене обличчя.

— Нєї — кидає він уривно, хитнувши головою.

— Це ти сам усе зробив? — питає вона далі.

— Певно, що сам... А тож хто, — відповідає він здивовано. Панна всміхається. Володько спускає очі.

— Любиш ти коні? Так?

— Певно, — коротка й самозрозуміла відповідь.

— А як ти звешся?

— Володько Довбенко.

— Володя. Гарно. Твій батько там живе?

— Умгу, — кивнув головою.

— Чудесно. Так ми сусіди. Можем бути приятелями. Ні?

— Ні, — як утяв Володько.

— А тож чому? Не подобаюсь я тобі?

— Не тее... Я тут не буду.

— А тож де будеш?

— До Дерманя їду. Там на вищу школу подамся, — хвальнувся він.

— Он як! Ага! Тому ти не хочеш зо мною знатись. А нижчу вже скінчив?

— Певно.

Панна голосно сміється, кидає добраніч і відїзджає. Володько проводить її поглядом. Виїхала на шлях, оглянулася і махнула рукою. Кінь біжить. Червоний серпанок має на вітрі. Володько так довго проводить її поглядом, поки вона не зникла з його погляду.

Коли залишився сам, в його голові миттю ще раз зявляється цей несподіваний образ. Хтось до нього прилетів, заговорив дзвінкою мовою, усміхнувся і зник. А він ось знов сам зі своїми кіньми.

— Вьйо, коні мої!

Коні слухняно рушають і тягнуть борони. Скоро кінець. Володько підбадьорився. У нього прибуло силн, а на устах, на очах радісний сміх. Перед ним все ще рожевощока гостя, сині очі і червоний серпанок.

— Вьйо, вьйо, коники! Вже скоро кінець!

Цілим єством чує Володько величну радість повного життя. До нього все сміється радісним сміхом і йому сильно хочеться невтомно гнатися вперід.

І гарний захід сонця, що так само спрацьоване, спокійно, маєстатично сідає за обнятий пожежою ліс, і гарний, повний міцних випарів, сутінок вечора, що заливає все навколо і творить чар неймовірної насолоди доцільного, великого і необхідно-по-

трібного буття. І навіть втома гарна, приємна і здорова. І коли до цього шматочок якоїсь втіхи, крихітний проміньчик чогось нового, щира усмішка рожевих уст — о, тоді стократ благословенне життя. Чути, як воно, барвисте, тріпотливе, б'ється у кожній билинці, у кожній грудочці сирої землі.

Он Матвій вже вийшов, щоби в останнє провірити Володькову працю. Широко ступаючи, він іде здовж межею, зупиняється, розчавлює чоботом якусь груду, піднімає і викидає на межу якийсь віхоть перію. Володько обходить над дорогою в останнє. Коні піднімають вуха, бо чують відпочинок. Сонце перекотилося за черешні Пустяка, торкнулося далекої, чорної смуги лісу і вгрузло в його густу масу.

Вечором ціла родина збирається в хаті. Коні вже побрязкують при жолобі ланцюгами і смаковито заїдають обрік. Володько миє руки та обличчя. Мати ставить на стіл вечерю. Батько присідає на лаві, тримається рукою за бік і говорить: — Ах, щось, різало ма', в боку коле.

„Ну, те в боку", думає Володько і поглядає на батька, на якому не помітно нічого. Але раз він каже, значить, коле. Дрібниць він не любить завважувати. Бувало, протяв до кості пальця, лайнувся, шарнув ним об холошню, щоби кров стерти і теше далі. А не вгавається кров, обвязав якою ганчіркою і все.

— Ви б, тату, полежали трохи, — завважує Володько. Батько не відповідає. Мовчки всі сідають до вечері.

Якась велична, чарівна сила звязує цей гурток людей. Нема в них радости і є в них радість. Нема в них горя і є воно велике. Он він, голова цього найкращого з царств, поглядає на всіх невеселими очима і як не відчути того погляду, в якому стільки великої скорботи, стільки Божого, стільки незабутнього.

На другий день Матвій не звівся, як звичайно, зі свого леговиська. Йому тяжко дихати і зовсім не хочеться їсти. Субота. Завтра неділя, чотирнадцяте число — день, коли Володько мусить відїхати до школи. На полі ще безліч праці. Володько роздумує: як залишити все те на руки хорому батькові?

— Може б ви, тату, до лікаря. Га. — каже Володько. Матвій відповідає не відразу. По хвилі поворушив устами і повернув голову.

— Ніколи, бач, не ходив з такими хоробами до лікаря, не піду й тепер.

Змагатися з ним зайво. Ше й тепер слово його — як сказав, то сказав. Тільки в самих тяжких випадках звертався він до лікарів. Решта — сама природа лікар. Але тепер він подібний на дуба, бо стоїть на найвищому місці. Житєві буревії і громовиці не жалували його. Та все таки дні його несчислені, бо чує він у собі силу небуденну.

Ввечорі остання нарада, що буде з Володьком. Першим заговорив, лежачи, Матвій. — Ось тут лежу і думаю, каже він. Ти, Володьку, підеш завтра пішки до Дерманя. Інакше не виходить. Мати довезе тебе до Москалівки і вернеться. У ліс їхати бабі

тепер небезпечно. Нападуть гультіпаки, скинуть її з воза і заберуть коні. Там он коло рова за Васівцями вбили так цього літа чоловіка. А я ось трохи полежу і встану. Не бійся, встану...

Так і має бути. Володько виходить ще на двір. Має дещо попоряти, приготовити назавтра воза. Хвильку став і постояв у темноті. Ніч. Зорі. Навкруги тиша. А може йому відмовитися від школи. Для Володька це велика жертва, але ж батько... Може він життям своїм жертвує. „Встану...“ А що, як ні. Бог його знає, що їм догаряє. В боку болить, у спині болить. Ні звестися, ні зїсти.

Прийшов до хати. — А може я, тату, поки ви встанете, того... Може от поорю трохи, а тоді вже...

— Раз тобі сказав і досить! — твердо промовив Матвій. Тепер він ще впертіший, ніж коли іноді.

Володько більше не перечить. Настя вже й торбинку для нього приготовила. — Ось пара білизни, каже вона. Друга пара на тобі... Поки хватить. Їсти ось на дорогу маєш, а там щось таки дадуть. Приїдемо, віддамо.

До того Володько додав: кілька малих зшитків, течку з цінними для нього паперами, шкільне свідоцтво і „Кобзаря“. Одягу має досить. Перешитий з австрійської „шинелі“ плащ, офіцирський мундир. Чоботи перешиті з Василевих. Дещо широкі холяви, але коли вичистить ваксою, блищать, мов сонце.

Але менше з тим. Нема часу про це думати. Коли ліг спати, інші думи до голови тиснуться. Думає про роботу, що лишається, про хорого батька, про те, що зустріне його там, на новому місці. У хаті темно. Батько не спить. Мати, як і завжди в таких випадках, стоїть перед образами і довго в темноті шепоче. Той шепіт зветься молитвою. Хто знає, що твориться в її великій душі, але Володько виразно чує, що мати молиться за нього. Так і чує, здається, як благає вона: — Боже великий. Ти бачиш нас і наші турботи. Допоможи нам. З великої своєї ласки вділи нам частину щастя і благослови наші починання. Благослови, Боже, його, мого малого сина і пошли йому ангела свого, щоб хоронив його від усього злого. Поможи йому в його науці і виведи в широкий світ, де більше місця, як у нас.

Розуміє те Володько і йому стає приємніше. Може і справді до нашої темної малої хати приходить Бог і ніхто, крім матері, не відчуває так виразно його присутности. З цією думкою хлопець засипляє.

На світанку другого дня прокинувся і почав збиратися в дорогу. Мати нашвидко готує сніданок. Володько йде запрягати коні. Прощання без плачів, без цілування. Плачуть та обіймаються пани. Володькові таке не личить. Ось уже має відходити. Батько не може встати. Лежить навзнак по груди вкритий старим кожухом. На обличчю ледь помітна блідість. Очі дещо поглибшали. Ліва його долоня лежить на грудях. Шкоруплі товсті пальці підігнуті. Права відкинута на постіль.

— Ну, каже він, дивлячись у стелю, йдеш? Іди. Не журися. Батько твій також не їздив бричками, а ходив. Главне, будь че-

сним і не падай духом. Чесна людина, чесна праця, чесні діла не пропадуть. Хоч з яких глибин на верх випливуть і люди то побачать. Не лякайся перешкод та кепських людей. Кепські люди — слабі люди. Обійди мовчки напасть і роби своє діло. І ще скажу: той тільки знає ціну „жизні", хто все на власній шкурі пережив. А як матимеш силу та правду за собою... Не бійся. І кепські люди схиляться перед тобою в пошані. Ну, йди вже. Мати чекає. З Богом!

Володько стоїть у ногах батька і слухає. Після нахилився на постіль, похапцем взяв батькову руку і, як лежала вона догори долонею, так і поцілував її в самі мозолі.

— Ну, ну. Будь здоров, сину! — додав він. — А оце тобі на дорогу. Як видужаю, сам приїду.

Володько не дивився, що взяв від батька.

Коло воза чекали на нього мати, Катерина і Хвидот. Кинув усім — бувайте здорові! Коні рушили і повезли.

Спочатку їдуть поволі. Володько сам поганяє коні. Дивиться на папірчик, що дістав від батька і ховає його до кишені. Пять рублів невеликі гроші, але як ще вони придадуться йому. Мати сидить коло нього побіч на вязці соломи. На її обличчю скорбота. Хоче щось говорити, але не знаходить відповідних слів. Після говорить про біду, про батькову хворобу. Обіцяє, що як трохи він поправиться, то приїдуть. Журиться, що в полі ще картопля й насінна конюшина. Хто то викосить її.

Володько все це добре сам знає. Дума тяжка не дає йому спокою, але він гонить її від себе.

Минаються поля, ліс. Коні біжать підтюпцем. Дорога виложена деревляними кругляками. Діброва. Товстючі столітні дуби. Пастушки пасуть товар і гріються коло вогню. Ранок холоднавий.

Жолобки. Старе, занедбане село. Похилі з тяжкими соломяними стріхами хати. Дорога йде в долину. На другому боці долини панський палац з парком. Там стояв штаб корпусу. Дорога йде попри парк. Вигін, місточок, велитенські осокори. У парку сосни, смереки, каштани, берези. Вище овочевий сад. Буда садівника, з якої валить дим, і хата з чорними вікнами.

Коні йдуть поволі на гору. Глибока обсаджена дикими грушами та березами дорога. Далі поле аж до Рохманова. На ліво в стороні села Обичі, Залуже. Ще далі за ними на обрію смуга лісів. Там північ. На південь поля, а десь там у долині село Кордишів. Але його не видно. Поле, поле і поле.

Переїхали Рохманів. Над шляхом багато жидівських хаток. Збоку місточко Шумське, став, гребля і погорілий великий млин. Повернули на ліво. Болотяні Васьківці. За ними поле аж до Москалівки.

Великий „казьонний" суражський ліс. Чорно-білий стовп з понищеними таблицями. Молода смерекова посадка і садиба лісничого. Тут Володько прощається з матірю. Злазить з воза, кладе на себе торбину, через плечі плащ і гайда. В очах матері сльози. Володько не розуміє, чого тут плакати. — Коли дожене

тебе яка підвода, попроси, хай тебе підвезуть. Може якраз добрі люди трапляться. Йди, дитино, хай тебе Бог благословить... і помагає...

Уста матері тремтять, але плач стримує. Володько цілує її в руку й відходить.

— Зайди там до дідуня! — гукає навздогін мати. Їй не хочеться одразу їхати назад. Вона хотіла б ще щось сказати йому. Стоїть і хрестить за сином дорогу. Ось він оглянувся. — Добре, мамо! Зайду!

— А може чоботи подеруться... Попроси, хай поладять...

— Добре, добре!

— Та тітки Зіньки не забудь! Відвідай Катерину. Вона напевно щось тобі допоможе!

Відповідь Володька вже невиразна. Він вже на звороті дороги. Ще хвилинка і його заступили стрункі молоді смеречки. Мати дивиться. Піскова дорога й смереки перед нею, а більше нічого. Повернула коні і відїхала.

А Володько вже сам. Ліси і тиша. Лише час від часу проходять якісь святочно одягнуті люди. Вони кажуть „дзіндобри" і питають Володька куди він іде. Володько відповідає одним словом. Не має часу на розмови. Він думає. Навколо темний ліс. Дорога піскова. Але все таки Володькові приємно йти. Як колись, так і тепер йому приємно, коли починається щось нове, невідоме. Згадує всіх рідних та знайомих у Дермані. Ноги мягко ступають по сухому піску. Шелестить під ногами опалий лист. Дорога спускається вниз.

Йде, йде, йде. Дерева не рідшають і не густішають. Велитенські їх стовбури поволі пересуваються перед очима. Ззаду чути голосне вйокання. По часі Володька наганяє підвода. Маленький драбинячок, запряжений двома гнідими шкапинятами. Шлеї, віжки і все, що на них, портняне. У розбитій їх гриві репяхи. Біжать підтюпцем.

На голій дошці драбинячка, звісивши через щаблі ноги, сидить дядько. На ньому палаткові штани й австрійські військові черевики. Володькові хотілося б попросити, щоби підвіз, але шкода розставатися зі своїми думками та самотою. Ноги ще не болять і хоч дорога ще далека, але і часу шмат добрий. Ах краще хай собі їде.

Але дядько не так думає. Він цікавий, що це за мандрівник такий з торбиною на плечах та палицею в руках. Порівнявшись з ним, притримує конята.

— Дзіньдобри! А куди, хлопче? — питає високим викриком.

— До Дерманя, — просто відповідає Володько.

— Ого! То ж то буде далеко! То ж то десь онтуди... Аж за Мости. А ти ж звідки?

Володько відповідає одним словом. Дядько цікавиться далі і довідується про все. Він дивується, що батько пустив такого хлопця в дорогу. — Онтам оон, коло мостів, знов чоловіка вбили. Теж часи настали. Просто вбивають, та й годі.

— Мене не вбють, — каже Володько. Дядько галасає на цілу губу. Володько йде при возі. Нарешті дядько спохватився.

— Пробачай, — каже він. Нема на чому сісти, але,як хоч, примостись отам на лютрині. Все таки трохи підїдемо. Я тут недалеко, верстов дві. З Гісерни.

Володько сів спиною до дядька і звісив ноги назад. Приїхали до Гісерни. Дядько лишився, а Володько посмаляв далі. В полудень досягає Зеленого Дуба. Це половина дороги. Відпочив і підживився. Тут починається справжня Волинь. Там з-заду за лісом ще Поділля. Інші люди, інші краєвиди. Спереду Волинь. Сувора, тінна, стара земля. Люди більше похмурі, менше говіркі, але дебіліші, рівніші й охайніші. Села кращі пічнуться. Ось тільки минуться піски, пічнуться хмельниці, плянтації цукрових бураків. Більше критих залізом хат, менше соломи.

Володько чує цю землю, бачить її красу, її радість і горе. Він наближається до того місця на землі, де вперше побачив світло сонця та відчув першу радість життя. Зате ціле його єство повне вдячности до цього клаптя великої своєї батьківщини.

Довга, тяжка дорога. Над вечір ноги відмовляються йти. Торбина стала значно тяжчою. Кілька разів відпочивав і аж поночі опинився на дерманських полях. Але ноги мов дубові. На щастя вітер зірвався і попихає його в спину. Через темноту збився з дороги і замість на Запороже, попав десь на Тихонці. Довго лазив по чужих городах і дражнив собак. Нарешті натрапив на якусь хату, де ще світилося. Там, мабуть, були гості. Щось пили, їли, гомоніли. Володько застукав у вікно. В темних дверях сіней зявляється дядько.

— Ти, стало бути, як? На хрестини? — питає дядько, не бачучи Володька. Він хитається і тупцяє, ніби стоїть на горячому. Володько починає виясняти чого бажає. Голос його за довгу дорогу ослаб і дядько довго не може розібрати, чого той хоче.

— Ага! — нарешті зрозумів дядько.—Так ти, стало бути, зі скубентів? Ти, значить, вобче, так сказати до нашої семинарії в образованіє йдеш. Правильно! Харашо! А може чарку горілки? Хаарошая! Первий у нас самогон. Послєдня новость сезона. Панімаєш? — і він сплюнув через поріг. — Таки ні? Ну так, Гануню! — гукнув він до хати. — Покажи йому навпрошки, щоб махнув отак через займиська та під гору. Там буде видно. А ти-ж, пробач, чий будеш? Яка твоя личность і фамилія? Ооо! Матвіїв! Отого, що у Тилявку вибрався? Почому не знать! Знаю! Так ти сам його накоренок? Це тобі от і на... А я думав, яка очмана по вечорах шляється. А то аж із Тилявки. Ганууую! — підняв він голос. — А покажи йому, та виведи. Цеж Матвіїв. Він до Єлисея Гуци прошкує, просто з Тилявки пятдесять, диви, верстов учухрав.

Гануня нарешті, зявилася. Провела Володька над долину і показала куди йти. До дядька свого прибув Володько аж пізно в ночі. Ледви достукався, не хотів їсти, скинув зі себе верхню одіж і, зовсім знесилений, лІг на тапчані спати.

— о —

Рано на другий день Володько прокинувся, а вставати не хочеться. Ноги його попухли. Лежить, протягається, вслухується до болю в них. День ясніший від вчорашнього. За вікном вітер похитує гіллям горіха і шкрябає ним о бляшану стріху.

Після встає, снідає, оповідає останні новини з Тилявки. По сніданку рішає відвідати школу.

Виходить через затильні двері на садок. Сливи обсипані синіми соковитими овочами. Яблуні ледь втримують свій тягар. По листі розлита холодна роса осени.

Володько йде вниз через Мотрин садок та Ляшове займисько. Старі, косаті берези ряботять жовтавістю і час від часу з них зсипається кілька золотих лусочок. Сходить вниз, іде берегами до монастиря. Під монастирем ставок з острівцем по середині. На острівці та навколо ставка старі осокори. З їх листя капає роса і по гладенькій, чистій поверхні ставка викреслює рухливі кола, що швидко збільшуються, взаємно перетинаються, добігають до берега і там никнуть. У воді відбивається синє небо з ковтунястими хмарами. З осокорів спадає лист, падає на хмарини і, здається, разом з ними пливе під беріг.

Володько йде далі. Ось подвіря школи. Кілька великих дверей. Коли б Володько знав, у котрі з них входиться, то він одразу б увійшов. А то став і вагається. Острах його бере. Він ще ж ніколи не входив у такі великі двері. Хто зна, що там за люди за ними. В кожному разі не такі, щоб Володько почувався перед ними гаразд. Він приготовив своє „свідєтєльство" і шапку зняв. Ну, Володьку! Сміливо вперед! Добре. Він одважився, виходить по камяних сходах, відчиняє великі, білі з мідною клямкою двері і входить у коридор.

Школа вже почалася. Тільки що скінчилася перерва, по клясах гудуть школярі. Коридором біжать до кляс учителі. Коло вікна стоїть священик і розмовляє з молодим кучерявим у галіфе панком. Священика Володько знає. Це ж дерманський батюшка. У нього на устах вічно-насмішкувата міна. Здається, він не розмовляє, а кпиться. Володькові не хочеться самому підходити до батюшки, але той помітив його.

— А тєбє чево? — питає Володька.

Володько ніяковіє, цілує батюшку в руку, подає своє свідоцтво і каже: — Я, батюшка, хотів би записатися до школи. Нашу школу я вже скінчив і ось тут свідоцтво.

І батюшка, і той другий у галіфе розглядають свідоцтво. Володько стоїть, мов на шпильках. Йому здається, що саме тепер важиться його доля. Батюшка перечитав і каже: — Так, так. А ти чей?

Володько сказав.

— Ааа, ето тот Матвєй, што в Тилявку виєхал? Знаю. Ну, а как? Єсть там у нас какоє мєсто? — звертається до кучерявого панка.

Той хитає головою. Володько запирає дихання. — Нєт мєст. По трі на партах сідят, — заявляє панок.

— Господін учітель, — просить Володько. — Я так далеко йшов. Ми були з татом перед двома тижнями і нам сказали, що школа аж за два тижні буде.

— Ето да! Но тєпєр нєт мєста і канєц. Нєт. Понял? Іді сєбє дамой.

— Гаспа...

— Нєт, нєт, нєт! Нєльзя! Школа переполнєна! — заговорив батюшка. Слишіш-же, што нєт мєста?

Після цього батюшка і кучерявий панок підходять до кляс. Володько залишається сам на коридорі. На душі в нього тягар. Він зовсім не допускав, що і тут можуть бути перешкоди. Сказали, йди до дому і кінець. Добре їм казати. Тільки років жив цією думкою, а тепер іди й кінець.

У клясах іде навчання. Які щасливі там сидять хлопці. Володько не може їм не заздрити. Алеж він ніяк не може вертатися до дому. Що скажуть тато, знайомі. Скажуть: — Ну, от. Пішов. Поставили його там на „акзамин", а він тобі ні-бе, ні-ме. І прогнали.

Володько стоїть коло вікна. Не піде звідсіль. Обдумує, що має сказати тому вчителеві, щоби він його зрозумів. Бож він не розуміє його. Не може ж так бути щоб не було там якогось одного місця. Він буде стояти. Він не великий пан і з приємністю перестоїть тих кілька годин навчання. Не може ж він, ніяк не може вертатися до дому.

Година довго тягнеться. Володько стоїть і сподівається. Надія не покидає його. Він хоче. Він неймовірно хоче. Він знайде якесь слово і ті зрозуміють його.

Нарешті дзвінок. Година кінчається. З кляс виходять учителі, а за ними роєм сиплють школярі. Володько переймає батюшку.

— Ти єщо здєсь? — питає той здивовано. — Ступай дамой! Нєт мєста і больше нєчево гаваріть!

І батюшка пішов. Він навіть не хоче з ним говорити. Всі вчителі також і не звернули на Володька ані найменшої уваги.

Володько відходить. Та сама дорога, але він не помічає вже ні ставка, ні осокорів. Йому боляче. Не розуміє, чому люди такі недобрі. Він так мало собі бажає, а вони і того йому не дають.

Дома не сказав нічого дядькові. Порішив піти ще завтра, а може якраз приймуть. Але і завтра не помогло. Батюшки вже не бачив, але й інші навіть не хотіли Володька чути. Прийшов до дому і хоч-не-хоч, а росказав дядькові.

— А тиж їм сказав, що пішки аж з Тилявки йшов? — питає дядько.

— Певно, що сказав.

— А „свідєтєльство" своє показав?

— А щож. Певно.

— А чому ж ти не попросив добре?

— А хіба ж я не просив. Ще й як. Нема, кажуть, „мєст" і все.

Дядько Єлисей далі не питає. Він міркує. Володько міркує

також. Обом їм невесело. Після дядько каже: — Ну пожди. Завтра ми обидва з тобою підем... До самого архимандрита.

Серце Володькове підскочило. Надія, мов блискавка, знов мигнула на його захмареному небі. Добрі дядько. Ні, що не кажіть, а Володько таки в щасливий мент народився. Всі за ним. Хай там ті ще почекають. Ми побачимо, хто переможе. А дядька він завсіди любив. У них короткозорі очі, але вони багато знають. Кожної вільнішої хвилини у них завжди книжка в руках. У війську „унтирцером" були, татар вчили і з ними татарської мови навчилися. Вони люблять співати:

І кепести чекарган,
і барчак тукарган,
і кузук утарган,
матер булис семинга

Оповідають про старе, про князів та генералів. Щось неприємного, скорбота якась, чи що... Дядько напів поважно, напів жартом питають: — А чи знав ти князя Ашкінази?

Володько всміхається і йому знов добре. Нема смутку, нема горя. А коли і є, не треба перейматися ним до глибини. Перш за все пошукати можливості для виходу з тяжкого становища.

На другий день дядько натягає свої „нові", ще з-передвоєнного корту штани, взуває вояцькі чоботи, не менш від штанів історичного кашкета, бере улюблену свою суковату палицю й обидва з Володьком ідуть до монастиря.

Приходять. На монастирському подвірю спокій. Увійшли до будинку, де живуть ченці і запитали, кудою зайти до архимандрита. Їм показали. Довгий, темний коридор. З обох боків багато дверей. Широкі, старі сходи провадять на другий поверх. Там показали їм одні двері. Єлисей відчиняє їх і бачить, що за ними ще одні двері. Увійшли.

Опинилися в мешканню архимандритового келєйника. Це блідий, зі синіми на скранях жилками, хлопчина. Він вічливо привітав гостей, просить сідати й зачекати. „Його преподобіє" зараз прийдуть. Чекання. Невеличка келійка. Стіни закопчені. Чорний образ Хреста в терновому вінку і якогось епископа, подібного на Миколу Чудотворця. Пахне карболкою.

Володько зідхнув. Дядько подивився на нього і моргнув рудоватою бровою. Не журися, мовляв.

По короткому часі двері раптом відчиняються і входить архимандрит. У чорному, високий, стрункий, подібний до Христа, він одразу подобався Володькові. Ясні хоробливо блискучі сині очі. Борідка каштанова клинцем. Такої ж барви довгі коси, розділені по середині виразним проділом. Володько з дядьком підходять під благословення.

— Ну, гості мої? Кажіть, що вас направило до мене, — заговорив архимандрит.

— Ваше високопреподобіє!—зачав дядько. — Оце прийшли

ми до вас просити, чи не могли б ви з ласки своєї допомогти нам примістити оцього хлопця до школи при семинарії. Це є син мого брата. Живе у кремянецькому „уєзді", пятдесять верстов звідсі. Прийшов він таку путь пішки, а школа не приймає його. Має добре „свідєтєльство".

Архимандрит глянув на Володька, підійшов до нього, поклав свою руку йому на голову. — Ну, каже він. Бачу, що він дуже хоче вчитися. Добре. Я переговорю з управителем. А ти завтра приходь туди.

Володько ожив. Ці кілька слів вернули йому віру в справедливість. А також він певний, що є радість велика, тим більша і яскравіша, чим темніше її тло і чим тяжчий шлях до неї.

Вийшовши від архимандрита, Володько до цілого світу сміється. Радісно йому. Так багато стало простору і так весело світить велике сонце. Ах, як приємно ступається по такому просторому світі. Йдуть — дядько і він... Як мало треба було, щоби зробити їх щасливими, щасливими в повному розумінню слова.

На слідуючий день Володько вже у школі. Учитель, той самий у галіфе, показав йому його місце. Школярі, що сидять на тій лавиці, не хочуть, щоб Володько коло них сидів. Їм і так тісно. Володько притаковився зовсім на краєчку лавиці. Йому все одно. Йому не треба багато місця. От краєчок один і досить. Зате він слухає виклад. Говориться про славян, про їх племена. Перед кожним учнем невеличка книжечка в червоних політурках. Шкода, що Володько не чув усього з початку. Ці вже другий тиждень учаться. Але не біда. Головне переборене. Володько все таки переборов, досягнув свого.

А тим часом оповідається, як славяни йшли до варягів, як просили їх: „Земля наша велика й обильна, но порядка в нєй нєт. Приходітє, княжітє і владєйтє намі". Володько уважно це слухає. В його уяві повстають нові образи. Починає знайомитися з минувшиною свого краю.

Проходять дні. Володько вчиться. Пізнає, що найкоротше віддалення між двома точками це проста лінія. Довідується про пасати, монсуни, брізи. Рюрики. Усе нове, все цікаве. Усе пориває за собою. Ціла Володькова увага там у книгах. Забув за поле, за свої коні. Лиш час від часу пригадує собі дому і журиться, що то робить хорий батько.

Товариші все ще не приймають його до свого гурту. Нічого. Вони ж ще не знають Володька. Як вони можуть так скоро пізнати його. Почекайте лиш, дайте оглянутись, знайти себе. Дайте йому можливість врости в оточення, навчитися сміливо ступати по широких салях, голосно й отверто вимовляти слова, яких є повні уста, але яких не пускають на зовні скромність, непевність, сором. А тоді знов розгорнеться Володько і всі побачите, що ви помилилися.

І так сталося. Володько швидко вростає у тверде середовище школи. Першим відкриває його вчитель, той самий, що не хотів його прийняти. Після першого запиту на лєкції Володько

виходить із честю. Другий підкреслює його вагу. Третій зміцнює і закріпляє її. Сусіди — перший Володимир Галабурда, другий Леонід Товстий, що не вимовляє літери р, мякшають, рохманіють. Вони ще, правда, величні й недосяжні, але погляди їх час від часу спадають із недосяжної висоти і на Володька. Решта товаришів також наближаються до нього міліметровими кроками. А Володько все росте, все ширшає. Ось він вже і ступає сміло. Якоїсь суботи достукується до бібліотеки. Там повно книг і Володько може їх читати. Просто — бери і читай. Скільки хоч, читай. Майн-Рід, Жюль Верн, Марк Твейн. Боже, скільки тих чудернацьких назв. Які дивовижі, які чудесні краї, які люди. Хіба ж можна жити отак і не спробувати зробити мандрівку на місяць, познайомитися з чудесним капітаном Немо, обїздити з ним усі бігуни попід морями й океанами? А хіба ж не золоті приятелі Том Соєр та Гек Фін? Хіба не розкіш проїхатися з ними по повних водах казкової Місісіпі, пережити стільки дивовижних пригод, здобути великі скарби? Так! Розкішно, гарно, чудесно! Добре погрузнути в таке життя, жити ним і ще раз жити, гризтися з потворами, поліпами його глибин, збагачувати себе скарбами найглибшого його дна, захованого там колишніми мандрівниками. Рости, ширшати. Знати всі сміхи, всі болі, всі розкоші душевного прагнення, що не знає тих меж, за котрими вже не знайшлося б нічого, що притягало б людську цікавість.

—о—

Революція росте. Смутні вістки долітають із далекої півночі. „Аврора", „Смольний". Большовики. Назви, що якось ширяться, ростуть, хвилюють мужиків.

— Земля і воля!

— Усе народові!

— Поміщицькі землі без викупу! Так. Без викупу. За що кров проливали? По десять десятин на душу.

Мов буревій летять домагання з душі мужика. Встав, оглянувся, на право й на ліво підозріло зирнув: можна! Так. „Слабода"! Скрізь „слабода". Ось ліси віковічні якоїсь княгині, що живе десь у Парижі. Он сіножаті, поля, двір. Підходь сміло, закладай пилку під товстючу сосну, вали її і при до себе.

Маленький чоловічок з „раскосимі очамі" осідлав імперію, пхнув на неї всі підземні сили. Розгойдався мужик, запінився люттю робітник. Солдат повертає цівку рушниці, гарматне гирло в обличчя „родіни". Зікраті очі, засмальцовані тупі носи. Стискаються кулаки і кривляться, в лють покусані, сині уста.

А в Києві „дєд Чорномор" зручною рукою кермує нервовою сектою „щірих". Грибами ростуть вони у спілки, союзи, комітети, ради. Зібрання, засідання, палкі слова, патлаті голови, звіти, привіти.

І поплили на села перші „оголошення". Ось і в Дермані на брамах приходської церкви, на липах коло Яна зявились вони на барвистому папері й „мовою" промовили: — Українці! Увага!

— Хто такі Українці? Звідки вони взялися? Далой! Чотирі

роки з одного „котєлка“ їли і тепер відділяться. Нє желаєм! Сукини сини, під мужика підшиваються!

— Правильно! Далой!

Володько ходить до школи в товаристві Климового Петра. Обидва однолітки, сусіди, ще малими дітьми разом бавилися. Володькові кепсько. З дому ніяких вісток, а тут сталася прикрість. Нема білизни, розлітаються чоботи. Дядина вже нарікати пробує.

У саму прикру годину, коли берегами, куди треба ходити до школи, вода, мокрий сніг, Володькові чоботи „зовсім добрі“, перешиті з Василевих ганебно зраджують свого володаря.

Ось квапляться хлопці до школи. Володько навмисне підкульгує на праву ногу, бо відчуває, що підошва зовсім відмовляється на далі триматися свого законного місця.

Гарна це година. Володько любив, коли оловяне небо заложить ціле склепіння, з якого виринають і легко спливають до низу лапаті пушинки. Вільхи стоять непорушно, мов птахи, що наслухують якусь небезпеку. На землі росте білий килим, що ліг геть скрізь — мокре не мокре, гора не гора. Он там килим промок і, видається, ніби там розлив хто рідкого олова. Там он зовсім чисто і мягко. Зайдіть от собі і сядьте отам під вільхою на кіпчику. Сядьте, посидьте, послухайте, як тихо торкаються сніжинки сніжинок...

Але Володько з Петром не мають на це зовсім часу. Вони ж квапляться. Западенні перелази... Скачи по них, мов скажена собака.

— Стій, — і Володько лайнувся. Клята підошва, брудна і мерзенна, з погнилими деревляними штифтами таки відлетіла. Он лежить, чортова паскуда, і кпиться з Володька. Червоні пальці ноги й собі вигулькнули з розквашеної онучі. Ага. Он як раз верба і під нею зовсім добре можна собі присісти. Володько й сам бачить те місце. Йде, сідає, стягає чобіт, розмотує онучу. Нічого не лишається іншого, як видерти з онучі стрипка та добре загнуздати чобота. Що ж іншого робити? Петро не хоче чекати. Але скорше. Чорт зна, які погані чоботи носить той Володько. Через них приходиться спізнитися до школи.

І спізнилися. Учитель уже в клясі. Он сидить за катедрою. Розстелив свій журнал і перекликає учнів.

— Ааа, моє поважання, панове спізняйки! Ну, ну. Почекайте сідати. Постійте собі он там.

Хлопці стоять, усміхаються. Володьків чобіт бажав би десь провалитися краще крізь землю, ніж тут на очах усієї кляси сторчати.

— Ну, на місце, — сказав учитель.

Гаразд. Хлопці з приємністю сідають на свої місця. Після лекцій співанка. Семинарія готує виставу „Наталку Полтавку“. Зразкова школа бере також участь. Карпо Пилипович утворив хор і думає виступити також. Володько всіми силами намагався попасти в хор і попав. Ось він уже в хорі, співає зовсім моло-

дечим тенорком. Сьогодні він все ховається за спини своїх товаришів.

— Довбенко. Стань спереду!

Гаразд. Довбенко стане, хоч це йому зовсім мало спричиняє приємности. Клятущий, щоби він згорів, чобіт увесь час розповзується, не дивлячись на ніякі спини. Стоїть Довбенко і співає: „Стоїть гора высокая". Сумний і одночасно веселий мотив. Гора, гай. Річка сріблиста і верби напевно такі, як там у Лебедщині, що позвішували довге віття до самої води. „До тебе, люба річенько, ще вернеться весна. А молодість не вернеться"... Так. Неухильна правда. Радісно і приємно бути молодим, здоровим. Що значить яканебудь маленька прикрість, — коли роздумати як слід, то це щось зовсім непомітне. Гурток співаків, дзвінкі, сильні голоси і між ними Володько зі своїм також дзвінким голосом. І радісно йому так жити з малими прикростями і з великими приємностями.

Дома того самого дня Володькова прикрість щасливо кінчається. Дядько сам оглянув чобіт. — Ого... Арди ма, хіджі ма... Він, видно, хоче кепести чікірган. Майн лібер Гот. Нема іншої ради, як викинути його на вишки і хай там спочиває. А знав ти коли, як граф Румянцев там сражався, князь Потемкин там разив?... Нічого Владимир Матвієвич. Ми тобі зараз чобіток анті-пікіс винайдем.

Пішов до комори, пошпортався деякий час там і виніс чобіток анті-пікіс.

— Дивись яке бульдо. З-під самого Луцька привіз, як їздив до окопів. До нього мабуть і пара була та десь стратилась. Якийсь покійник австріяка в ньому землю нашу топтав... А дивись, яка підошва... Як сталь. І цвяхи ще всі. Га? Якраз на праву ногу. Взуєш і будеш франт Іванович.

Другого ранку Володько дійсно франт Іванович. Офіцирський бахматий мундир. Посріблені гудзики. Спряжені ходаки — правий тупоносий — дебелий, лівий гостроносий — делікатний. Але до школи можна йти. Можна буде й на „спектаклі" гульнути.

„Наталка Полтавка". Що можна до цих слів додати. Терпилиха, Возний, Петро, Макогоненко. Наталка. Скільки турбот, біганини, сміху й смутку наробило це імя.

Семинарія гуде, ворушиться. По салях, коридорах ревуть співаки. У головній салі будують поміст, лаштунки, вішають завісу. Здоровенне полотнисько. На нім луг, левада, річка з лілеями і похилі високі верби. Далі копиця сіна, молодиця з граблями на плечах. А ще далі хатина зі соняшниками, рожами, плотом і горщиками на кілках. Стовп синього диму зводиться з комина хатини і сягає попелястих, мов ягнята, розсипаних по блакиті хмарок. Україна. Така вона. Такою чують змисли її мешканців. Тепло, запах, велитенська тиша спнята в барвах, тонах, дужим сонцем.

Володько все більше і більше відкриває оті широкі лани, оті левади, оті особливі хмари. Починає навіть розуміти матнисті

штани, крисаті брилі, косники в білих вишитих сорочках. Ні в Дермані, ні в Тилявці, ані ніде в околицях так не ходять, але це нічого не значить, що й там на справжній Україні, де козаки, Січ, де Дніпро з плавнями і порогами, так не ходять. Там справжня, приваблива Україна. Хочеться наслідувати її. Він з приємністю буде рахувати себе українцем, мешканцем такої чудесної землі. І також приємно йому, що вибрали його до хору. І тут він не останній! І тут він братиме чинну участь у такому гарному ділі, як вистава української комедії. Вийде на поміст, буде звідтіль дивитися на всіх людей, співатиме, подивиться, як є за лаштунками, все огляне, затямить і іншим, тим, що ніколи такої штуки не бачили, роскаже.

В суботу „генеральна репетіція". Саля вже повна. Чекання. Річка, верби, хата зі соняшниками підносяться і никнуть під стелею. Виринає гай, криниця. І верби знов зявилися, а під ними дівчина з відрами. Наталка. Байдуже, що то передягнений першокляснник Буцманюк. Кому прийде в голову божевільна думка сумніву, що це не справжня страждаюча великим коханням Наталка. Байдуже, що голос її не зовсім дівочий, штучний. Хто не хоче чути, чого не треба, не почує. Вона співає так жалісно, що серце мліє. Навіть чути, як вітри віють і дерева гнуться.

Возний. Ха-ха-ха. Який рудий. І фрак його такої самої барви. На голові дивацький капелюх. Штани картаті з червоною хустиною, що теліпається зі заду в розрізі фраку. „Ловко", тєсто-як його. Чудесно. Луснути зо сміху можна. Сам дідько не видумав би кращої дивовижі. І палиця геть чисто — „рихтик" до всього лицює. Навіть табачниці не забули дати йому, бо хіба без табачниці міг би обійтися такий чепурний панок.

А Макогоненко. Ой, Господи! Свита, червоний пояс, вуса. Справжній дядько Гапон, коли вертається з „трахтиру" до своєї куми Килини Підпідьомчихи. Ну ж втяли. Басом таким реве „ой під вишнею". Возний табаку нюхає та слухає і сердиться, що тєє-то-як його Наталка щезла, а замість неї оцього навіженого принесло.

І Терпилиха-тітка мироносиця така примиленна. Це ж Трохимчук. Їй-Богу, він. І плаче, капосник, мов справжня мати. Голосок такий... ех!..

Петро зі щоками, мов огонь. Шапка смушева і вусики, мов у Князькового сина, отого відомого, що всім дерманським „франтам" шиє найкращі галіфе і френчі.

Це ж театер. Це ж той поміст, на якому ще і ще раз виступають дивовижні люди з-під далекої Полтавщини. Виступають і обдурять невинно-чудесними своїми скорботами, викличуть хвилювання, вичавлять вогкість на очах і справді щирий сміх. Після йдемо далі у світ, а вогкість очей, сміх і навіть запах картини несемо зі собою. О, напевно радісно буде згадати ті постаті в дні, коли прийдеться робити звіт прожитого.

Володько вже не потребував би більше дивитися. І так затямив кожне слова. Але все таки пішов і другого дня. З при-

ємністю пішов. Причепурився, як міг. Ваксував свої чоботи до блеску. Він же виступає на сцені. Про це знають усі і всі знайомі будуть на нього дивитися зі салі.

Саля убрана. На стінах Шевченко, Франко, гетьмани. Перший раз жовто-сині прапорчики зявилися. Володько он далеко ззаду в самому куті притаковився. Він ще раз, поки не покличуть його співати, переживає трагедію Полтавки. Саля набита. Пани наїхали зо всіх околиць. З Мизоча, з Верхова, з Гільча. Білі такі, прозорі. Цвітуть по салі, мов лілеї, особливо он там далеко спереду на тих червоних, позичених у директора, плюшових стільцях. А тиша навколо велика. Володько оглядається навколо в свому куті. Спинається на пальці, щоб якось і собі кинути погляд на сцену. Ось близиться до кінця. Завіса падає. Саля зривається і клекотять оплески. Затремтіли спітнілі стіни. Володько бочком протискається до переду. Вони виступають. Карпо Пилипович, вилизаний у своїх галіфе-ероплянах, бундючно шикує своїх хористів.

Готові. Хор стоїть непорушно і чекає, поки підніметься завіса. Володькове серце чітко тукотить. Карпо Пилипович дає знати і завіса полопотіла до гори. Володько не бачить ні салі, ні людей у ній. Він дивиться просто в рот Карпові Пилиповичу, який відчаяно розмахує руками. Пісня виходить значно гірше, ніж було на співанках, але по скінченню чорне провалля спереду вибухає такою трієкотнею, що Карпо Пилипович, нашвидко відкланявшись, завдає тон на другу пісню. Це вже ліпше. Володько починає відчувати себе. Щось два рази поворушив навіть головою. Помітив також, що в чорній прірві перед ним повно облич.

Кінець. Гураган оплесків. Завіса рішуче відтяла з-перед очей салю. Хористи виходять. Вони можуть собі йти до дому, щоб не заважали публиці при танцях. Жорстока несправедливість. Вони навіть не мають права подивитися, як танцюють.

На салі гримнула орхестра. Вязанка пісень Давидовського надає всім крила, підносить. Публика виходить і розливається по „фойє“ та коридорах.

Тут знов щастя всміхнулося Володькові. — Гей, там, хлопці! — гукнув Карпо Пилипович. — Стільці зносити!

Чудесно. Хлопці кидаються зносити стільці. Вони ще незовсім зайві, а там, мовляв, побачимо. Можливо якось замішаються в юрбі і хто там на них буде звертати увагу. Володько щасливий неймовірно. Власними руками торкається ще теплого вишневого плюшу. Ах, яка божевільна насолода носити ці стільці. Бігає, гримотить кованим чоботом і, видається, ніби на одній нозі гицає.

І ось саля чиста. Одні, Шевченко, Франко і черга дрібніших панують по стінах. Шевченко суворо ловить на мушку погляду кожного, ніби продивити його хоче. Франко байдуже й абстрактно по верх усіх дивиться. Жовто-сині прапорчики, мов екзотичні метелики, почіплялися кутиків їх рямців. А по середині великої

стіни владною і певною мовою твердить плякат: „Встане Україна і розвіє тьму неволі".

Але, хлопці, Володьку! В кут! Робить наступ струнна оркестра. Ось вона увійшла, розмістилася. Раз, два і бризнув вальс. Салю заливають, заповнюють... Навколо мигає серпанок, плечі, коси. Володько тиснеться в кут. Коли б тільки розпорядчик не заглянув сюди. По своїй дурній звичці він напевне не захоче зрозуміти Володька і лишити його в спокою. А тут за спинами людей він зовсім непомітний і нічого такого кепського не станеться, як він і собі послухає вальса та полюбується, як оті шалені люди крутяться. А тут йому зовсім вигідно. Він і не думає лізти на презент, отуди до переду. Хто хоче, то і звідсіль все побачить. Само собою....

А саля живе. Музики розгойдують „Дунайські хвилі". Ходором пливуть пари. Приємно, радісно. Володько бачить це по перше у свому життю. Гордий, що може це бачити, що пробився через мужицьку гущу до ясної, залитої музикою, салі. І хоч він тут не яка важна персуна, одначе це неважно. Неважно йому грати якусь персуну. Важно бути тут, бачити, чути, пізнати розмах життя, щоби після роздумати над ним, розповісти матері, своїм товаришам з Тилявки, розбудити й у них бажання піднімати ся з низу до верхів, де так радісно, просторо й ясно.

І мимохіть згадав хатину свою, матір, батька. Забули його, не їдуть. А хто його знає, чому не їдуть. Бачить виразно батька, як той лежить, вкритий старим кожухом, і дивиться у стелю. В очах докір. Це Володькові. Це він, невдячний син, кинув одинокого і недужого батька, а сам отут розкошує по балях. Хто ж там тепер молотить, хто воду носить, хто порається з худобою. Катерина. Коли б хоч Василь скорше вернув.

Ах, той розпорядчик. Таки помітив. І хочеться йому по всіх закутках лазити та турбувати чесних глядачів, які чейже ніякої не роблять шкоди. — До дому, до дому, хлопці! Спать пора!..

Теж опікун який найшовся. Хоч-не-хоч, а відходити таки треба. Онде і Карпо Пилипович такою тобі їжицею поглядає. Щастя, що вчіпилася йому до руки якась брюнетка. Копиця чорнізного волосся, горіючий червоний бант на ньому. Він прилип до неї, блискучі білі зуби, сміх. Він, видно, зовсім забув за свої речівники та прикметники...

Володька і спілку далекого кута попрохали опустити салю. На дворі падає густий лапатий сніг. Багато саней, повкривані дергами коні. Через широкі вікна рветься на зовні яскраве світло з неменш яскравими тонами орхестри. Під вікнами купи воячні „нижчих чинів", що кількома поверхами стоять, шкірять зуби і лаються. На них вергає густо освічений сніг, що поволі розтає.

Неба зовсім нема. Зникло в безмежному сіро-чорному просторі. Тепло і радість поволі залишають тіло, яке грузне в холодну зледенілу ніч.

Революційна ніч, напружена ніч. Ген там навколо в цьому

снігу і мороці, живуть революційні люди. Вони зазначують своє існування стрілами, які чути зо всіх боків, бо ж кожний, хто приходить з війни, приносить зі собою „вінтовку". Стріляють, куди попало. Навіть ніч не робить їм спину.

На „Горбаях" чути спів. Розпучливий голос виспівує „Коробочку". Чути пяний, хорий світ. Чути, як гуде той голос надмірним болем, ніби це голос раненого звіря. Навіть вільхи на лузі стоять напружено й жахаються.

На повіки очей падають сніжинки, розтають і лишаються з них малюсінькі краплини води. На щоках збігають холодні потічки. Хлопці йдуть мовчки, швидко під гору. Володькові чоботи кляпають на ногах. Це є „Ляшове займисько". Того самого Ляша, що повісився і що часто переходить дорогу, коли хтось іде сюдою в ночі. Але нема часу думати про Ляша. В голові безліч інших думок.

Хлопці вибігають на гору. Ось і садиба дядька. У вікні „векикої хати" видно світло. Так пізно світло, думає Володько. Приходить до хати. В кухні обтрусив зі себе сніг. Він вже знає, чому так пізно світиться. Он мама сидять на тапчані під гарячим бугаєм. [1]) Ноги підгорнули під себе, а великі їх чоботи, недбало стоять коло тапчана.

— Ах, ти мій шмаркачу, — першою заговорила мати. А де то ти по ночах лазиш? То ти так вчишся.

— Ви приїхали? — ніто здивувався, ніто особливо зрадів Володько. Підійшов і поцілував у руку.

— То він, чуєте кумо, на „приставлєнії" був. У семинарії в нас усе приставлєнія йдуть, — пояснює з печі дядина Одарка.

— А тато де? — питає хлопець.

— Не може він. Мало зводиться. Щось йому в боку... Певно то граната наробила. Совається в постелі...

— А ви самі приїхали?

— Хто ж мав приїхати.

Так прикро. Забув і за чоботи. — Щож є татові?

— Перед Дмитром, продовжує мати, якось звівся. У клуні стріп вітром знесло і лиха година надала йому полізти на таку височ пошити стропа. Гоооподоньку святий. Як зліз, кричма кричав, за спину хватався. А коли б тобі, хоч що сказав. А то: ох, ох, ох!.. І зуби заціпить... Господи, Боже мій!

Володько стоїть, ніби камяний. Ніхто не скаже, що то не батьків син, хоч і подібний на матір. Ні один мязь його обличчя не ворухнеться, хоча в очах бачить він батька зі заціпленими устами і чує виразно його охи.

— Ну, а хто ж на господарстві?

— Взяли якогось галиціяна з плєнних вуйка Павла. І Хвидот і Василина до нього, як до свого. Ходив у поле, дещо заволочив, дещо попорав. Тепер коло хати совгає, сеє-тее шкорпає на дворі. Святе письмо читає, на картах ворожить і все червоний

---

[1]) Так зветься хатній мебель.

дощ пророчить. Каже, впаде червоний дощ, що буде подібний на кров. Кріваві ріки, каже, потечуть. До чого він ото торочить, один Бог знає. Кажуть, він з ума зійшов. Але чоловік трезвий і грамоту знає, і робить потрохи на харчі, як то кажеться. Привезла он тобі шкорбуни. Сама у Зінькá замовила. Наказувала: не зробіть, чуєте, малих. Хай ліпше більші. Чи то онучу добру взуєш, чи що... Завжди чобіт не має бути, як то в жижликів мійських... Ніби їх ото прилив на ногу. А прийдеться взутися чи роззути, то мучиться, рве взуття, пручається.

— Але ж мамо!... Вони величезні!

— Нічого. Зате взуєш онучу суконну... Небійсь, не померзнуть ноги.

Далі Настя оповідає, що до них знов якийсь обоз приволікся і став у селі. Всі москалі збунтувались, кажуть: далой войну! Кидають усе, геть чисто все: коні, вози, ну геть усе, як було, а самі, хто знає куди, розходяться. Найгірше оті коні... Господи! Що та бідна худібка такого зробила... Вигнали їх на поля, ніби собак. Ідіть собі... А худоба гарна. Ой, люди мої, гарна. Приходить москаль до нашого: — купі, дєд, лошадь. А скільки? Еет, каже. Дай бутилку самогону й бери. Наш двоє купив. Не хотів даром. За кару кобилу двадцять, а за, як то каже Хвидот, киргиза шістдесять карбованців заплатив. А, Боже, що то було за лихо. Тиждень кониська на ноги не встали. Але поправились. Ось і сюди ними присунулась. Цілий день плужилась. Все хода, все хода. Вечір застав мене на Мостах, а поки доплужилась до Дерманя, мало не на північ звелося. Ох, біда... Отак, люди мої... То се, то те і ніяк не можна було зрахатися. Думаємо: Матінко Божа. Та воно ж там і без сорочки, і без чобота. І хто знає, хто йому їсти дасть...

— Ну, коли вже він у нас, вставив дядько, то біда невелика. Ми так і гадали, що там у вас не все в лад іде.

Володько слухає матір, взуває свої нові чоботиська і шкорбає по хаті. Радий і сумний. Якось би хотілося не так. Хотілося б по людськи. Хотілося б на себе щось кращого надягнути, як у інших хлопців, які мають усе на себе приміряне, все акурат.

Довго ще гуторять, міркують і кладуться. Володько лягає на лаві під вікном, бо на його тапчані лягає мати. Укривається він маминою бекешою, бо під вікном студить.

Лягаючи, мати довго молиться Богу. Після ще довго в темноті розпитує сина, що та як... Хочеться їй знати все, тай батько, либонь, цікавиться. — Лежить ото... Щось набреде на думку і запитає: ну, а як то там наш „скубент"? А ти, дитино, не дуже то до отих безбожників прислухайся. Ото на днях вернувся Корній ет-тоїв. Наївся, кажуть, лєшні, встав і навіть лоба не перехрестив. А Хома встав і каже: а тож що? Турок ти, чи що? Не бачиш он образа, ікони святої?

— Плюю я на вашу ікону. Так, чуєш дитино, і сказав. Уляна як почула, то їй, сердешній, руки й ноги потерпли і язик занімів. Хома за поліно і поліном, і поліном... Та по Корнієві, та по Кор-

нієві. Той за нагая. Боже святий! Батько ж наш не раз читав колись: і повстане син на батька, а батько на сина. Чи ж це вже не так є. І до чого воно отак дійде. Але ти памятай, дитино. Памятай все таки, що ти господарський син. А господарський син проти Бога і батька не піде. Ооо, то ні. То вже я вірю, що ні. Якийнебудь хлюст хіба... Виродок, хорони, Боже. А також науки пильнуй. Вчать там вас хоч чому путньому? Хоч заповіди Божі не забув? Га?

— Ах, мамо. Те що навчився колись, не забуду.

Зза бугая озвався дядько. Він, видно, також не спав і все слухав. — То, різзун їх матері, й у нас страшне твориться. Каміняків матрос у шапці до церкви заходить. Од свічки цигарку прикурює і, що хоч, йому роби. Бо що ти йому тепер зробиш. Слобода вже така велика, що всяка неміч пурисом стала і не підступай. Хто йому тепер рівня. А онде дивіться, що з двором зробили. Правда, не люди самі почали то. Почали москалі, але ж на якого чорта все бити, нищити. Двір є двір. Понятно. Що народові землі тра, також понятно. Але, різун їх маттері; нащо його той лемент робити. Пішли, розбили, розтрощили. Ет, плюнути хочеться і тільки.

— Спи вже старий, — завважує з печі дядина. — Кума також за день намерзлися і хочуть задрімнути.

— Ох, Боже, Боже! — зідхає Настя. Вона нижиться і горнеться до теплого бугая. Володько мовчить. Його думка займається одночасно кількома справами. І хорий батько, і прохання матері... Болюче і зрозуміле прохання. Але що ж він винен. Віра тікає з душі. Нема сили втримати її. Вірити — не знати, знати не вірити. Він же й не знає, і не вірить. Прикра пустельна середина. Він прагне знати все до безмежности, а дійде до кінця пізнання, далі знов буде вірити.

То знов у очах мигає освічена саля. Рояться людські постаті. Спів, музика. Он чоботи з темноти вилазять. Дивиться на них і ніяково стає.

Ніч уже давно панує. Шумить вітер. По бляшаній стрісі хати стукотить гіллям розлогий горіх. За вікном вибріхує сусідський Боско свої невибагливі розмови з ворохобною ніччю революції.

Цієї самої ночі пограбували манастир. Відчинили всі льохи, вигнали з келій послушників. Все, що знайшли в льохах, вичистили. Кажуть, пяні большевики. Наджорився один з другим ханжі, самогону, зібрались бандою і хотіли на „приставлєніє“ влізти. Семинаристи виперли. Так вони до манастиря. Сушеný, сливи, пшоно — все, як є, під ноги. А після у приходського батюшки двадцять тисяч золотом вимагали. Дві години босого на снігу протримали і дарма.

— І де вони в чортяки набралися оті большевики? Яка халєра породила їх на світ?

— Каторжани! Не знаєте. Всі каторги повідчиняли. Он зі Сибіру, кажуть, сто тисяч їх суне.

— Катаржан?

— А щож. І спину їм нема, бо ж їм все ніпочом. Моє-твоє. Для такого жизня все одно сплювак. Кулю в лоб і шлюс.

— А де ж власть? — грізно питає котрийсь. — Он у Довгощика також були, пять тисяч стягнули і молодицю споганили. Олійникові записку підкинули: таку-розтаку твою, як не приготуєш десять тисяч золотом, кулю в череп заженем і баста. На Горбаях цілу ніч свиню смалили і стріляли в небо.

— Какая тепер власть! Вон у Києві Центральна Рада, кажуть, восько собірає. А какой сознатільний чоловєк пойдьот сьогодні воювать. За кого, спрашується?...

— Чому ні. Пішов би всякий, але надо режим встановить. Без режиму не піде.

Народ. Затиснуті, спраглі уста, напружене кантате чоло. Очі впоєні в каламутну далечінь, ніби очі божевільного, що зненацька наткнувся на неймовірно яскраву ціль. Але як пізнати її? На очах сіра шкаралуща. На душі вируючий накип їді, що збірався там впродовж століть. Стрясає дико і нервово головою, пручається пустити в рух застояну, заржавілу думку.

Одного дня оголошують, що на Шинківцях будуть роздавати тараню. Десь там залежалося багато тарані й її порішили роздати народові. Кажуть, буде велика зборня. Йдуть усі чоловіки. Цікаво. Володько також не промине такого видовиська.

Пішов. Перейшов через двірський сад. Сила народнього буревію залишила тут виразні сліди. Пошарпані будинки, повиривані вікна позіхають у простір. По алєях розсипані папірці. Володько піднімає один такий папірець. Писано латинкою. Сховав до кишені. Пригодиться. Дома розбере, що там написано.

На Шинківцях тьма-тьменна народу. Ось мурований з червоної цегли і критий смоленою бляхою будинок колишнього банку. Обчовгані мідяні клямки, витоптані пороги, забруджений поміст. Махорчаний дим розводить у просторі ханаберні викрутаси.

Здається, сто тисяч дядьків прибуло за таранею. Їх жінки, їх діти. Цілі покоління скупчиличя ось тут. На них шинелі, фуражки, папахи. На плечах не позаростали, не злилися зі загальною сіриною сліди від пагонів. На обличчях загар окопів, у очах вибушні вогники.

Не за таранею прийшли вони зо всіх своїх „кутків“ сюди. Порядний мужик за такою, пробачте, гнилою паскудою навипередки не поженеться. Зібралися, щоби збити себе в гурт, в лаву. Разом у гурті виразніше чути силу свою.

— Власть. Давай тверду власть! — Гукають вони. Он по селі гасає пяний москаль і топчеться, по чому попало... Он ступають страшні матрози, які не забули ще силу океанських хвиль. Краяти землю їм хочеться. Пороти твердінь непіддайности мужика.

Той он оповідає, що такий то кум і сусід Тодосько за яблока дві тисячки лупнув. У ночі прийшло до нього пятьох з „ружжами“. — Руки вверх! Дайош генгі! — Тодосько виняв тисячки і віддав. Жизня кожному за гроші дорожча. За неї віддаси все.

А знаєте, як Бурачиха Санька за „своїм“ побивалася. Лисий тесть Марко не давав їй проходу. Ночами, бувало, гонився за нею по снігу до сусідів. Казав перед людьми: — Ну, люди, сестрички, братчики і всі православні! Я на віру вашу (був католиком) пристав, я церкву поновив, я дзвона в триста пудóв спорядив, батюшці чистошовкового підрясика справив, але „їй“, невістці, моїй скусі не можу против ставити. Надто вона шиковна, як лебедиця, все одно... Як княгиня, тільки трон дай. І дав би. Сто тисяч у банках ляснуло, а других сто розклав перед нею, мов карти. Ні. Не взяла, сатана. Одвернулася. І цим, клята, ще більше прикула. Не будь я Криницький по вуличному Буряк, як не візьму її...

І почав пити. Пив, пив... На раз дві літри перваку виджорив. Баби з другого кутка на руках притягнули, мов стерво яке, пробачте. Саме син Яська з кавалєрії при шпорах прибув. Батько пізнав його аж на другий день. А на третій, вчера серед ночі, якісь люципери застукали у вікно. Яська жінку в постелі лишив, зірвався. — Хто там? — Отвори! Свої! — Засвітив і тільки відхилив двері... — Баах! Куля просто в кишки пішла і вирвала спину. А Буряк, ніби в другій хаті спав і нічого не чув. Сьогодні он усіх попів звозить, тисячки на похорон сипле. Такий великий, гидкий, страшний злочин, що взиває пімсти з неба, а суду ніякого. Бо хто буде судити.

Зі семинарії прибуло кількох учнів. Наліплюють оголошення. Дядьки, слово по слову, добірають толку. — Ага. Землю без викупу обіцяють. Додумалися. Знають, що коли не дадуть і питати не станемо. А ну списки робити. А ну доста з таранею возитися. Заставє доки буде лежати.

На фаціяті банку хтось почіпив червоний „хлаг“. Небо грізне, сіре. Хмари, мов з олова литі. Очі дядьків прудкі, мов шріт.

Аж коли зложили комітет і зробили списки „бєдного малоземельного класа“, Володько порішив покинути Шинківці. Мав ще важливу справу до Галабурди, який мешкає під могилками. Задумав роздобути „перший сорт обріза“. Хтось там десь продає. На це метець Галабурда. Молодший дядько Перхвен в літку привіз австрійську „вінтовку“, але вона тяжка, як халєра, і бє, мов грім. Легкого, доброго обріза Галабурда обіцяє за три копи волоських горіхів і за чвертку самогону роздобути.

Іде Володько через пригірок Плоске. У низу, коло Харитонового займиська, якась очмана з рушниці пахкає. Одна куля під самим Володьковим ухом пролетіла. Якийсь сучий пасинок напевно жарти строїть, на мушку ловить з далека. Краще зійти в долинку, а то ще зловить. Баах! Дзз! Володько присів. Після він швидко біжить в долину. Навздогін продзичало ще кілька куль, але плювати йому на них. Все одно ніодна не вцілила.

Коло приходської церкви знов натовп. Володько міркує, що це мабуть похорон Яська. На дзвінниці бють у щити та рейки. Зайшов.

На хорах виспівують протяжне Господи помилуй. Розсвічено всі свічники, велике й мале паникадило. Повно ялівцевого диму. Править кількох у чорних ризах батюшок. Братчики й сестриці оточили підковою відкриту домовину і тримають у руках горіючі грубі воскові свічі. Старий Буряк схилив своє, в довгій вичовганій від клякання холяві, коліно перед чорною домовиною. Обличчя його не видно. І так стоїть непорушно, мов тесаний з каменя.

А побіч бліда, мов стеаринова, стоїть непорушно його красуня невістка. Стоїть рівно і тримає через хустинку палаючу свічку. Зо свічки капають воскові окапки, з очей сльози. То і друге попадає на її загорілу з довгими пальцями руку. Але вона цього, мабуть, не помічає. Її очі спрямовані просто вперед і невідомо, що бачать вони.

У домовині прибраний і вдягнутий у військове мрець. Голова його відкрита. Покрита відрослою золотавою щітиною, його борода задерта догори. Очі заплющені й опалі. Чоло плитке і жовте, ніби виліплене з воску.

Правлять панахиду, але панахидного настрою не помітно. Люди спокійні. Зігнутий у чемерці Буряк. Видається, ніби він прикидається. Навіть заплакана красуня невістка не прозраджує повної глибини болю.

Володько глянув на священика. Це ж його протримали босого на снігу. Ах, ні. Це певно не його. Той панськуватий, делікатний піп, що має матушку в ракових окулярах, виглядає як і колись. Його уста такі ж насмішкуваті, як і тоді, коли Володько зустрів його у школі. Править сміливим голосом і певне вимагає від Господа Бога „убєнному рабу Божому воїну Йоану" місця на лоні Авраама й вічної памяті.

Церква не така тепер, як колись в ті часи, коли привозили сюди Володька хорим. Нема святости, урочистости. Революція і сюди внесла свої тони, настрої. Ті самі везерунки на стінах. Ті самі святі. Он під самим зводом куполи той самий суворий з розіпятими руками Бог-Саваоф і навіть ті самі смугляві по кутах бані євангелисти. Лишень не так тепер радісно тут, не так затишно, не так тепло. Все це носить на собі сліди скритої, холодної байдужости. Один спів торкає Володька так само як і колись.

І це Володько дуже виразно відчуває. Цей час має свій запах, свою барву. Храм не має тепла. Опустів. Весь жар і тепло забрала вона, революція. Вона ограбувала святині, образи, позлотку їх риз. І навіть кадильний дим не пахне ладаном, а ялівцем.

А може це недостача віри. Володько не завдавав собі цього питання. Не було коли. Тепер не ті часи. Тепер і смерть не така. Хто сьогодні жахається смерти. Звикли.

Коли скінчилася панахида, було досить пізно. До Галабурди вже не пішов. Пішов до дому.

Зима швидко приходить. У мясниці прийшли німці. Володько побачив їх по перше коло манастиря на масляну. Прийшли, у шоломах усі, багато кулеметів. Розташувалися коло манастиря

на вулиці, пів дня постояли і відійшли. Не чіпали нікого. І чого їм когось чіпати. Кажуть, вони хліба потребують. Кажуть, голод у їхніх.

— Господоньку, Господоньку, — тошніє Одарка, — і „наш" там десь бідує. Коли б хоч побачитись. Коли то він вернеться.

— А дивно якось. Бились з ними, воювалися, а от дивись, прийшли без бою і хоч би що...

— Бож не чули хіба, що Центральна Рада мир заключила з ними.

— Щось я не вірю... Тоді чого ж вони прийшли до нас.

— Контрибуції хочуть.

— А халєри ясної не хочуть? Їм ще контрибуції захтілось.

— Коли тільки за помєщиків і за буржуїв стоятимуть, біда їм буде.

— Ага! Коли тільки... Хіба он не чули, що у Верхові зробили? Людей на сход зібрали і казали все помєщицьке вернути.

— А Центральна Рада ж як? Чого мовчить?

— Хіба вони Центральну Раду слухають. Вони слухають своїх командирів.

— Ну ще побачимо.

До села прибувають все нові й нові фронтовики. Нема вже фронту, зо всіх усюдів вертаються розсипані по цілому світі люди. Кожний, де б не був, де б не ходив, місця того, де вперше світ побачив, шукає. Багато не вернулося і вже не вернеться.

Наближається весна. Великдень цієї весни радісніщий, ніж минулих весен. Цілнй піст працювали куби, тому самогону не бракує. Розкішні соняшні дні. По гаях, лішниках витикаються перші весняні квіти. Бруньки дерев набрякають, а берези обнизалися жовтенькими френдлями.

Володько шалено любить такі дні. По полях, гаях, яругах, здається, ходить якийсь невидимий, дбайливий господар і приводить до порядку все, що попсували зимові веремії. Там підбарвлене все свіжими яскравими барвами. Там непомітно знесена брудна снігова замета, і навіть висушене та засіяне квітами те місце, де вона лежала.

Гарна весна. Гарне село Дермань. Гарні, живі, веселі, працьовиті люди. Ось ще кілька днів і захлинеться все навкруги, як глянеш оком, білим цвітом садовини. По лішниках розіллються співи соловіїв і тоді ніхто не знатиме, що значить смуток. У ширінь і далечінь, по пагорбках, розляглося чудесне, з білими хатами, прадавніми церквами, пишними садами-гаями село Дермань.

Але Володька гнітить весна. Як тільки виїхав дядько Єлисей перший раз у поле, Володько пригадує дому, пригадує хорого батька. Він уявляє собі, як батько встає ранком, довго розворушує закляклу потрощену спину і поволі ступає на поле. Протрахло воно. Сонце лле та лле водоспади промінів. Над чорною нивою серпанком мерехтить випар. Жайворонки розсипались по синьому чистому склепінню над землею і радіють безмежно.

До Дому! До батька! Допомоги йому треба. Але й школа тримає міцно. Не можна ж отак: розпочав, не докінчив і пішов. Сам батько так не дозволить. Скаже: то вас уже розпустили? І тоді бреши, а ні то на другий день назад пожене. Одначе Володько дуже добре розуміє, що батькові допомога потрібна. Не буде ж він сам і за плугом ходити і сіяти і скородити.

І як тільки минув Великдень, почав Володько міркувати, як би і школу скінчити і батькові допомогти. Всі предмети науки знав добре. Цілий курс майже пройдено. Лишається тільки дочекатися розпуску та дістати свідоцтво. Та коли це буде.

Хлопець вирішує звернутися до учительської ради, щоб дозволила йому скорше лишити школу. І несподівана радість. Йому дозволяють це. Йому видають свідоцтво і з Богом. Свідоцтво гарне. Таке свідоцтво не осоромить його перед батьком. Прийде, виложить: дивіться! Даремно не стратив часу. Батько подивиться але не здивується. Чого б там дивуватися. Його син і не сміє дістати інше свідоцтво. Інакше, хай іде не „на школи", а свині пасти. Нічого даром не дається.

Так. Володько лишає Дермань. Лишає дядька, своїх приятелів. Його вже тепер не цураються, не кепкують, не оминають. Його проводять добрі хлопці зі школи, прощаються і просять навідатися до них у літку. Аж тоді десь, як садовина поспіє. У Тилявці напевне нема таких садів, як у Дермані. Добре. Володько не промине навідатися, а в осени, як Бог дасть здоровля, знов прибуде до школи.

Виходить Володько в далеку дорогу зовсім раненько. Ледь на світ благословляється, ледь обарвилось небо на сході, а Володько вже палкує. Ось знайомі хати, сади. Люди ще не скрізь повставали. Свіжо. Повіває сухий, східний вітер. Ах, далека та клята дорога. На пішака аж надто далека. А чекати, поки приїдуть, ніколи. Річей своїх не забрав зі собою. Колись приїдуть і заберуть.

Знов знайомі ліси, піски, самота. Ніхто в цих лісах не ходить, ніхто не їздить. Лише час від часу який зачовганий полячок проповзе пісковою дорогою своїми череватими конятками. Дубовий ліс ще не розвився. Лиш по землі зеленіє трава та розквітчались весняні квіточки.

Володько йде швидко. Не зупиняється, не роздивляється навкруги, як тоді в осени. Нема часу. Хотілося б ще цього дня дістатися до дому, але ледь чи вдасться це. Коли б яку підводу нанесло. Присів би і підїхав би. Ноги відпочили б, а тоді хоч цілу ніч іти.

В полудень на Зелений Дуб дійшов. Сів на пригірку під сосною коло колодязя і пополуднував. Зїв кусень старої паски, що лишилася від Великодня. Зїв шматок сира. Після витягнув з колодязя відро води і все те порядно запив. Дещо прикро з губами. Суховітер обпікає їх і вони засихають та репаються. Ноги також промовляють за себе. Поки йшов — нічого. А сів, посидів і вставати не хочеться. Так би й сидів тут до ночі. Ах, як приємно було б тепер присісти до когонебудь і підїхати.

Як на-то-те з гори затарабанив віз і зза кущів виїхала якась підвода. Володько зрадів. Подивився на коні. Здається, шустрі стригуни. Ще зовсім молоденькі, але нічого собі. На возі дебелий обвітрений дядько.

На більше Володькове щастя дядько підїхав до колодязя і почав напувати коні. Володько визвався витягнути води. Дядько недовірливо зпід насуплених брів подивився на хлопця і мовчки погодився на це. Володько запрацював, викрутив кілька відер і налив повне корито. Коні пють, а дядько посвистом піддає їм смаку. Напилися. Дядько все ще мовчить, загнуздує коні. Володько також не знаходить відповідних слів для розмови, хоч розмовитися необхідно.

Нарешті дядько питає: — А ти звідки будеш?

— О, з далека. З Тилявки.

— З Тилявки? А де то є? — байдуже, поволі питає далі. Володько коротко і ясно вдовольняє його цікавість. Дядько поправляє на конях шлеї і сідає на віз. Підвезе? Не підвезе? Треба сказати. Ні. Не повертається язик. А дядько вже рушає.

— Чіпляйся там зі заду, — вже на ходу кидає дядько. і Володько миттю використовує нагоду. Підбіг, підскочив і присів зі заду на голій дошці. Коли хлопець уже сидить, на дядька находить сентимент. — Сідай, чуєш, зручніше. Тягни он опалку під себе.

— О, мені й так добре. Дуже добре. Оце трохи підїду. Чортові ножиська болять, знаєте...

Але дядько видно наговорився вже вволю і більше не має бажання. Дорога саме йде в долину і дядько нагнав коні. Володько рівнож не виявляє великого бажання провадити розмову з таким насупленим типом. Їдуть трусячком. Дорога мягка піскувата. Володько вдоволений. Не знає, куди їде дядько, як далеко відвезе його. Все одно. Коли дядько звертатиме туди, куди Володькові не подорозі, хлопець зіскочить з воза і все.

Переїхали долину. З обох боків дороги поруб. Ще перед війною почали тут рубати ліс, наставили гелеток, стосів, кіз і так залишили. Вже засіявся і підріс молоденький запуст. У запусті безліч рясту, співають птахи. Дорога зводиться під гору. Коники звільнюють біг і йдуть ходою. Дядько щось міркує, киває головою і звертається півзворотом до Володька.

— А, того... Ти ж звідки того... Йдеш? То ж Тилявка аж десь отуди... під того, під Кремянець.

— Я йду з Дерманя.

Перерва. Мовчанка.

По хвилі: — Аааа! З Дерманя. То десь того... отуди, як до того... Отуди під Здовбуново.

— Еге. Коло Мизоча.

— А того... А що ж ти там... робив?

— Я там учився. Там є школи. Там є семинарія, — не проминув похвалитися Володько.

— Симинарія? Ого! То мусять бути того... великі училища.

То ти, значиця, з отих, як його... Зо студентів. Ой ті студенти... Я б їх коли б узяв. А добре, що німці прийшли. Їй-бо добре. Там люди того... скаржаться, а я кажу: добре і шлюс.

— А тож чому?

— Порядок зробили. Чому? Він ще того... чому питає. Я б, коли би був яким міністром, чи там урядником, то того... зібрав би отих самих скубентів та всипав би кожному по двадцять пять нагаїв і май.

— А тож чому ви так на студентів? — осмілюється запитати Володько.

— Чому. Він ще того... питає. А революцію хто робив? Хто, спрашується? Студенти, каторжане. А ще соцілісти. Тож нація. Скинули царя і порядку нікакого. От так все на вспас, твойомайо. Ганархія повна. Вилізе тобі на бочку такий горлатор, розверне ротиська і репетує... А до роботи візьми, то його, не бійсь, і гаком не затягнеш. Бо вже у студентах побував, на каторзі. Там усе за дурничку. Там не треба рано вставати, йти в поле, орати, сіяти. Там сів собі, закурив дилікатну папіроску і попльовує. А наш брат, землю верни. Наш брат, піт лий. Наш брат, рийся в гною, як отой жук подорожний. От яке то правлєнія. А коли ти чого добився, так він тобі в очі твоїм трудом цвіркає.

Дядько зовсім розійшовся. Кострубата, тяжка його мова, розгладилась, набрала міці, вогню. Володько просто захопився.

— І добре, продовжує дядько, що прийшли німці. Вони бють наших хахлів. То істина правда. Вчора, кажуть, у Шумську стоїть на греблі їхній патруль. Іде мужик. Гальт! кричить той. Це, ніби по їхньому все одно, що стой. Це в них так. Але наш що. Що мужик понімає. Йде собі, тай годі. Німець, як підбіжить, вихопив з такої кабзульки якогось патика і давай молотити дядька. Збив, збив і ще на гавпвахту потяг. Так то. Але порядок завели. Тепер тобі от не підеш, куди очі бачать. Тепер гальт, цурік, то роби, а то не роби. Їде клятущий конем, підїхав до криниці, виняв градусника і воду міряє. Каже, щоб коневі в зуби зашпари не зайшли, щоб не дуже холодна була вода. Воно то в нас у криницях води не гріють, але дивись, сто чортів його матері, який тобі порядок. І нам того треба. От чого нам треба. Порядку. Був цар, був вратник, був порядок. А тепер що стало? Каторга пішла порядок робити, а тож звісно...

Володько й собі переймається розмовою. З початку легко, далі все певніще і певніще починає перечити дядькові. Він, мовляв, тієї думки, що порядок потрібний... Це признає кожний. Але щоби вміти порядок робити, треба вчитися. Не всі вчаться тільки на те, щоб закурити делікатну папіроску й попльовувати. Були й такі, але вони приносили більше шкоди, ніж добра. Тепер учаться на те, щоби вміти краще жити, краще господарити, краще уряди вести. Цар. Воно правда, що за царя був порядок, але який. За царя мали право тільки одні. Ті могли вчитися, ті могли уряди займати, а інші нічого. Десь там якийсь мужик міг достукатися чогось ліпшого. Але то коштувало його багато праці та

намаги, бо мусів сам, своїми силами пробивати собі дорогу. А за дворян, за багатих людей гроші робили.

Дядько слухає уважно. Після зазначає: — Воно то як розсудити сознатільно, ти маєш правду. Але зачем робити революцію?

— Революцію роблять для того, щоби дати право всім без розділу. Всім клясам народу.

— Еее! — махає рукою дядько. — Када нема порядку, то й право нипочом. Перш треба навчитися порядок робити, а тоді право давати. Так я думаю.

Їдуть все далі і далі. Володько вдоволений, що може стільки підїхати. Ось уже Гісерна. Ще один великий переїхати ліс і там Москалівка. А далі поля, бита дорога. Дядько переходить з політики на господарські справи. Питає Володька, хто його батько. Дивується, що той такий самий господар, як і він, а задумав так марнувати свого сина. Володько знов перечить. Він намагається пояснити дядькові, що він зовсім не збирається вчитися на пана, а тільки, щоби бути розумніщим, щоби вміти ліпше господарювати.

— Еет! — Для того вчитися не треба. Дай мені тільки досить поля, то я тобі без науки докажу, який з мене господар.

Володько знов перечить. Він згадує отих самих німців, яких дядько так вихвалював. У них, мовляв, усі люди вчаться, тому вони й порядок знають. Дядько, видно, признає Володькові рацію, але перечити не перестає. — Не кажи. А я тобі скажу. У них вже то в крові. Так!

Володько знов переконує, що й німці не завше в себе мали порядок. Були й у них заколоти і революції. Але вони вчилися, всі вчилися і тепер вони у всьому толк знають.

Переїхали Москалівку і виїхали на поля. Піски лишилися в лісках. Знов чернозем. Зі сходу дме прудкий вітер. На полях вовтузяться люди. Орють, сіють, скородять. Ніде не видно революції. Ген на південь у соняшній далечині біліють якісь хуторі. Підїзджають до Васьковець. У селі неймовірне болото. Колеса грузнуть по маточини. Конята ледь тягнуть воза. Дядько лається. Нарешті вилазять із брудних Васьковець і наближаються до Шумська. Якось дивно. Володько найбільше знає ці місця ще з тих часів, коли тут було скрізь повно люду, обозів. Тепер порожно, тільки з далека видно на головному мості греблі, стоїть німецький патруль у шоломі.

Виїхали на шлях, що йде на Кремянець і дядько зупинився.

— Ну, каже він, тепер ми розминемось. Я їду отак через місто, а тобі, здається, сюди на Кремянець.

Володько дякує і злазить. Дядько зовсім подобрів і шкодує, що не може далі підвезти. Але може хто буде їхати з міста і Володько знов попроситься.

Нічого. Володько і так вдоволений. Він зовсім відпочинув і, коли прийдеться йти пішки, також не біда. Ще раз подякував і йде.

Сонце ще досить високо. Хотілося б йому до заходу сонця

добитися до дому. Йде через село Рохманів. Дорога тут ліпша, виложена деревляними кругляками. Побіч здебільша жидівські, обідрані хати. Виходить у поле. Вітер сильніщає, напирає зі заду і помагає йти. День, хоч весняний, але непривітний, холодноватий, сірий. Уста зовсім порепалися. У роті й у носі висихає. Ноги відпочили і тепер майже не чути втоми.

Як завжди, так і тепер, Володько виразно помічає зміну країни і людей. Там, за лісами, коло Дерманя, йому значно більше подобається. Якісь яскравіші, виразніші люди. Ціле життя якимсь дзвінкішим видається. Тут сіріще. Села тут і не бідні, але вигляд їх надто простацький. Люди здебільше байдужі. Тут і революція не так помічається. Нема тих великих сходок, нема промовців. Землі і тут домагаються, але не так пристрасно. Де причина цього? Не треба далеко за нею ходити. У Дермані школи, манастир. А тут. Ті маленькі, під соломяною стріхою хатини, що звуться школами, хіба то школи? А он Жолобки, Угорське і багато інших подібних, скільки стоять на землі, не бачили в себе школи. Не диво, що й люди тут сірі, лишайні, розчухрані, мало не дикі.

На вечір Володько дома. Смеркає. Ще здалека почув його собака Пундик і вибіг назустріч. Зворушливі обійми, лестощі. Он рідний хуторець. Садочок розростається, а навкруги поле. Вітер свобідно шугає, бється об мури хліва і хатини, на клуні місцями позривало сніпки і, майже зовсім, зірвало стропа.

Володько входить до хати. Там одна мати з Василиною. Привітався, поцілував матір у руку. Стара заметушилася. Вона зовсім не сподівалася, що той прибуде.

— Яка низенька хатина. А плита. Зовсім низька. Мало не по коліна, — каже Володько.

— Бо ти вигнався, — радісно зазначує мати. — Було таке кордупленя, а то дивись...

Володько аж тепер помічає, як багато він за зиму виріс. Тепер він мало не парубок. Справжній „скубент". І делікатности набрався. Все тобі так зручно в нього виходить. Навіть мова злагідніла. Не така уривна, кострубата.

Зовсім смерком приходить з поля батько. З ним Катерина. Хвидот ще ходить до школи, а після школи пасе товар.

Батько побачив Володька і першим його словом було: — Ну, так уже прийшов? Розпустили?

Володько привітався з батьком так само, як і з матірю. Поцілував брудну батькову руку. Він боявся одного, що застане батька дуже слабим. Але тепер нічого такого особливого не помітно. Батько ходить що дня в поле, працює.

При вечері коротка розмова. Володько показує свідоцтво. Батько взяв папір у руку, подивився і зараз повернув. Не сказав нічого. Володько вдивляється тільки у вираз батькового обличчя. На цей раз усі прикмети вказують, що батько вдоволений. Далі відпочинок, гасне лямпочка. Володько аж тепер чує свої ноги. Але нічого.

Другого ранку Володько вже в полі. Знов вітер, рілля, жайворонки. Знов простір і рідна, чорна земля, а Володько син її, справжній син найсильнішої з матерей.

VIII

Шаліє весна. Цвітуть і одцвітають сади. Земля пре зі себе силу велику. Ростуть і хвилюють жита. Небо наганяє потопу сонця і дощу.

Володько господарить з батьком. У його розпорядженню коні. Чудесні „казьонні" тварини з таврами на стегнах. Кара блискуча кобила і гнідий кінь-киргіз. Їздить ними до ліса, возить гній, водить на пашу, до води... Особливо подобається Володькові „киргіз". На ньому чудесно їдеться верхи. Всівся, гикнув і понісся стрілою.

Село швидко міняється. Вернулися з війни Стратон, Кузьма, Іван. Не вернулися тільки Хомів Мирон, Тарасів Василь і Ониськів Нестор. Це з Дерманців. Зі сільських невернулось богато. Матвієвого Василя також нема, але він ще служить у якомусь українському полку. Неділями знов збираються селяни в Матвія і ведуть розмови.

Одного разу приходить вістка, що в Києві змінилася влада. Настав якийсь гетьман. Що то таке — ніхто не відає.

„Плохо дєло". По містах якісь гайдамаки завелись. Одягнеться в таке тобі рябе. Червоні штани, синя блюза. Просто, як циган який. А по селах, кажуть, карательні „отряди" пішли. Скрізь, де тільки пан був і де люди не вгляділи панського майна, тепер біда. Приходять, чуєте, збирають людей, ложать по черзі на стілець, скидають штани і сиплять по двадцять пять кожному. Це тобі не жарт.

Матвій з приводу того так висловився: — Воно дурне правлєнія. Що там за гетьман і хто він — не знаємо. Але коли б він мудрий був, не допустив би, щоб його люди і під нього таки копали яму. Як не кажіть, а проти народу не можна йти. Не можна народові волю велику давати, але ж і не можна над ним канчуком правити. Треба, щоби було справедливо. Розібрали маєтки. Бо війна прийшла. Революція. Нащо до революції гнали. Думаєте, що революцію робили революціонери. Ні. Офіцирня, паничики. Оці самі, що тепер по селах їздять і народ нагаями порють, поки їх не вишпурнуть під сто чортів. Ех, я казав і кажу. Люди не бачать правди, а вона є. Є правда. Всім є досить місця на землі, тільки треба вміти розумно і чесно жити. Скинули царя — добре. Бо цар не був у себе паном. Не був хазяїн. Відібрали помєщикам землю — також добре. Бо хіба їм, отим паничикам вона потрібна. Яке государство буде терпіти, щоби такі обшари землі марнувалися. А по моєму, коли помєщик добрий господар, хай господарить. Ні, — забрати йому землю і віддати чесним господарям. Бо землі таки мало. Це признає кожний. Але коли би добре та до ладу її розділили — всім хва-

тило б. А найважніше: земля належить тому, хто її любить і на ній добре працює. Государство буде тоді багате, як усі будуть працювати... — хто б він не був. Чи то пан, чи мужик, без розділу... І треба дивитися не на того, хто має, а на того, хто не має. Прийди і запитай його: а чому то ти не маєш? Він тобі скаже: Так і так. Я ось маю дуже мало землі, багато дітей. До старости, до громади: люди добрі? Є це працьовита людина? Є це чесний хазяїн? Так, скажуть люди. Є це чесний і справедливий чоловік, не злодій і не пяниця. Йому треба без викупу дати землі. Хай має і собі і дітям. Норму на все. А коли це злодій, гультіпака, пролітаріят усього світу, геть із ним. Государство від такого все одно нічого ніколи не дістане.

Те саме і з панами. І між тими є такі самі. Одні ведуть хазяйство, працюють, інші по заграницях грошики протринькують, з лярвами гуляють, людей зневажають, Бога поганять. Відняти землю таким і баста! Без викупу! Хай іде собі і, що, хоче робить! Хоче за працю береться, хоче здихає, хоче Божим духом живе.

А ще треба народові просвіток дати. Це дуже важне. Темний народ по темному робить. Колись, росказують, цар і пани не хотіли народу вчити. Кажуть, думали темним народом лекше правити. Передумались. Не по тій лінії думали. І звірина тресована потрібніща, ніж дика. А ми ж, як не як, люди. Ми також не худоба і розум маємо. Своїм розумом, без помочі доходимо: так а, не так потрібно. І коли би вчили нас, не було б революції, не було б отих грабунків, отих злодюг і зправа, і зліва. Бо зараз не чесні люди бій ведуть, а, пробачте, ті, що не працювати, а грабувати хочуть. От що. В тім то й біда. Кажу, люди мої! Біда тепер тому, що всі чесні люди, не хочуть кидати отієї самої, землі яка вже для них не радістю, а прокляттям стає. І ще найважніще, що нема в тих людей шани до себе, не чують сили своєї.

Старий я вже і не маю сили починати все наново. Але я вже бачу, що треба робити. Світ новий настає і ми, хто знає, чи будемо в ньому голос мати. Але дітям своїм наказую: діти! Мусите перш, ніж торкнутися землі, пізнати себе. Вчитися мусите. Всі до одного. Чуєте? Всі до одного. Не на панів учитися, а на господарів, на дохторів, на потрібних і чесних людей. От воно. А то здоровий чоловік землю рив, а гультай з паном власть держали. І вони вміють держати її. І тепер гультай з паном бій веде, грасує по наших полях, по нашій праці, а ми сидимо і мовчимо. І нас затопчуть, бо ми ще не вміємо обстояти за себе. Але кажу: правда завжди на верх вийде. Прийде час і ми, люди мої, чи наші діти до голосу прийдемо і своє государство востановимо. Це стане, бо ж інакше не можна буде жити.

Солодко і радісно чути Володькові розумування батька. Може вони і не такі, як треба, але вони всетаки правдиві. В них нема фалшу. І головне, він дійшов до цього сам. Ніякі книги, ніякі вчителі, чи ораторі. Боже мій. Скільки в цій людині

розумного, доброго, справедливого. Яка непереможна воля жити. Всупереч усьому. І не тільки жити, а рости, ширитись.

Ось не встигли одгреміти гарматні перегроми і Матвій знов зводиться на цілу свою величину. Поширилися чутки, що деякі пани поспіхом землю розпродують. Кажуть, що й угорський пан хоче продати добрий шмат поля і ліса. Одної неділі Матвій бере в руки палицю і ступає своїм розмашним ходом на Угорщину. Пішов і оглянув молодий запуст. Кусочок чималий. Цілі двадцять десятин в одному загоні. Ціна, кажуть, тисячу карбованців десятина. Це ж просто даровизна. Купляти!

Люди кажуть: — Ее, знаєте! Хто його знає, як ще воно буде. Думаєте, що той гетьман вдержиться. Наврат. Раз проти народу — баста! Тут чоловік стягатиметься, купуватиме, а прийдуть інші й відберуть. Ні. Таки ліпше вже зачекати.

Вагання Матвія збільшується і збільшується. Вчера перед вечором заходив Стратон.

— Дайбо здровля! Чули, що зробили з Мощаницею? Приїхав он з Дерманя Титко. Чорно зробили. Німці.

Це останнє слово вимовляє Стратон таємничо. — Чужа кров, що ж... А що робить наша власть? Кажуть, Таксарі почали за свої розбиті тартаки впоминатися. Воно понятно, але, що можна зробити таким способом, як вони задумали. Послали в село німців, щоби контрибуцію для жида стягти. Мощаничани виставили за селом кілька „пуліньотів“ і сипнули по німцях, бож знаєте... Коли вже вони прийдуть стягати контрибуцію, не проси змилування. Зате, по кількох днях до села прийша ціла німецька рота. Виловили матрозів і інших главарів, зачинили їх у маказині і живцем спалила. Кажуть, живих людей у вогонь кидали.

Матвій подумав. — Не віриться, щоб це правда була. Де ж видано, щоб живих людей палили.

— Ну, знаєте. Хто його знає. Титко каже, що йому самі Мощаничани розказали. Все, каже, село розбіглося. Хто куди бачив. І кобто покарали винних. А тож невинних якраз, бо хто винним чувся, хіба дурний дома сидіти.

— Ні, сказав Матвій. Не втримається ця власть. Он усе більше про большевиків гуторять. Ті золоті гори обіцяють, а ці одразу з нагаями та канчуками заходилися.

Від цього часу Матвій занехує думку про нову купівлю землі. Він весь стурбований. Оповідання Стратона вплинуло на нього надзвичайно. Він знає Мощаницю, знає людей з неї. Колись навіть купив у одного мощаницького дядька корову. Дивний світ для Матвія настав. Незрозумілий. Він знав свою силу і вагу і вперто, сміливо йшов від перемоги до перемоги. Але настають часи, що вимагають інших сил і інших борців. Матвій розуміє це, але не чує більше сили вступити в лави нових змагунів. Він починає розуміти, що змагання тепер не за землю, ту, яку він десятину до десятини сточував та тісний родинний вузол вязав, а за право влади над тією землею. Він поволі починає

розуміти, що й він не був паном своїх мрій, а був він лиш знаряддям якихось вищих від нього сил, які щойно тепер зводять жорстоку боротьбу за втримання влади над ним. А що ж він? Невже він чесний, справедливий працівник, що ріс, як росте дерево з низу до верху, не має сили озватися за право своє? Мабуть так. Мабуть не має він тієї сили. Він не має змоги відірватися від скиби, з якою цілинно зрісся. І тому ходить він тепер якийсь безрадний, якийсь пригноблений.

За пару днів прийшлося поїхати до Кордишева до млина. Виїхали з Володьком раненько. Дзвінкий літній ранок. Тиша. Сходить потужне сонце. Ліс жолобецький співає небуденну пісню, хоч вічно одну і вічно незмінну. Їдуть долиною над річкою. Над рівною зеленню лугів вигойдується туман. Зрідка вилітають з молодого очерету чайки, попадають під зливу ранішнього проміння і там виблискують сріблом своєї барви. Які вони вперто неспокійні. Скільки настирливости. Хижі їх голоси скаржаться і плачуть сердитим плачем.

За цілу дорогу мало зустрічають людей. Не видно революції. Здається відгула війна, вернувся мир, спокій. Он на лівому схилі долини хвилюється пшениця жолобецького пана. Між нею цвітуть волошки і червоні маки. На лузі та очереті цвіте дика коситинь. Спокій.

Коло млина, як звичайно, завізники. Сидять на сонці селяне, курять, регочуть і очікують своєї черги. Знаходяться такі, що знають Матвія.

— Ааа, дайбо здровля! Як маємось? Що доброго, дядьку Матвію?

— Та звичайно. Доброго тепер не жди.

Матвій з Володьком зносять мішки, важать їх. Завіз великий і зараз змолоти не вдасться. Прийдеться залишитися на ніч. Ось тільки підживляться коні й назад. Володько поїде, а Матвій залишається.

Поки підкормлюються коні, Володько йде оглянути млин і став. Дещо нагадує йому Лебедщину, але тут став значно більший, глибший. Стависько також велике. Вода в ставу чиста так, що видно дно і зграї рибок. Над ставом крутяться і кигикають чайки. Володько сідає на самому краєчку деревляної запруди і вдивляється в прозору воду. Онде лізе рачок. Так давно не бачив цих цікавих тваринок. Йому приємно сидіти так на сонці і бачити життя, що нагадує дитинство. Але разом, яка велика ріжниця між теперішнім і колишнім. Як неймовірно далеко пішло життя наперед. За цей час відбулася війна, почалася революція. Міняються влади. Змагає до самостійности його пробуджена країна і от-от здобуде цю самостійність. Вона вже вважається самостійною і Володько її громадянин. Він уже це розуміє і йому, навіть, приємно це розуміти. У нього вливається якась частинка гордости від того розуміння. Цей млин, ці люди, цей став — все, все навкруги це Україна і навіть отой рачок у ставу, це вже багатство України. Як радісно, як приємно. І дарма, що он ті селяни так

мало почувають себе господарями своєї держави. Вони не можуть цього почувати. В них немає такого радісного, приємного чуття.

Матвій покликав Володька. Хлопець сам не счувся, яким чином виникли в нього такі думки. Все це навіяв спогад дитинства. Він зірвався і пішов до батька.

— Ну, так поїдеш до дому, — сказав той. — А завтра рано приїзджай.

Володько відчіплює опалку, гнуздає коні. О, ви, мої добрі коні, думає він. Гладить блискучу пружню шию карої. Вона дивиться на Володька добрим байдужим поглядом. Кіргіз також не перечить нічому. Їм обом байдуже. Вони пройшли війну, пережили дуже багато. Зазнали ці тварини всячини і коли б не купив їх Матвій, їх кости напевно валялися би по ярах разом з тими, яких цілі стоси отут валяються та свідчать про прикрі часи. Добрі, щирі, спокійні тварини.

Володько любить свої коні. Нема причин їх не любити. Він сідає на віз і їде. Їде нешвидко. Шкода гонити коні, а часу досить. Коло хуторів Ляхівці доганяє двох гайдамаків. Володько багато чув про гайдамаків, але ще навіть не бачив їх. Не мав якось нагоди бачити й аж тепер, невідомо звідки, вони тут взялися.

— Стой! — різко гукає один з них. — Куда єдєш, маладой человєк?

Володько зупиняє коні й пояснює. — Харашо! Так і нас с сабой подвєзьош! Пригай Мітька! — звернувся він до свого товариша.

Володько перечити не бажає. Підвезти їх не така біда. Гайдамаки дещо лаються, що мало соломи на віз намощено. Володько пояснює, що він зо млина їде. Одвіз мішки, тому не міг набирати більше соломи.

Гаразд. Їдуть далі. Володько трохи дивується, що гайдамаки розмовляють по московськи. Ну, але що тепер дивуватися. Їдуть. Яке йому до них діло. Перед Жолобками один з гайдамаків звертається до Володька: — Слиш, козак. Ти атвєзьош нас сєводня до Кремєнца. Лошаді імєєш харошіє. А что, ані казьонния?

Володько чує і знає, до чого той провадить, але мовчить і не оглядається. „Казьонниє"! Тоді коли вони сновигали по полях, грузли в снігових заметах, гибли, мов мухи в осини... Небійсь... Тоді він один з другим не бачив, що то „казьонниє". Вйо і Володько чомусь злісно хльоскає по конях батогом, ніби ті щось винні.

— Не можу я вас везти сьогодні до Кремянця, — раптом сміло озвався Володько... Гайдамака підняв голову.

— А почему?

— Бо не можу!

— Ето не аргумент... Павєзьош... Да, да. Павєзьош, павєзьош! Ні то ми і лошаді твої канфіскуєм... Ета казьонниє.

Володько далі насуплено мовчить. Що казати. Він дуже

добре розуміє тих нахабних і дурних парубків може зі сусіднього села, які живуть скорше інстинктом, ніж розумом. А раз мають револьвери при боці, що їм тоді на перешкоді дещо поглумитися над безборонним.

І ще зміцнився Володько у запозиченому від батька переконанню, що ніхто тепер, по війні, не думає творити порядку. Нема сили в людей, щоб наново взятися за працю. І хто би то не був, чи ось ці гайдамаки, чи большевики, всі вони однакові вороги порядку і справедливости, бо всі вони хочуть ще бенькету, революції, хочуть пожити, бо нащо „стільки то років кров проливав". І всі вони найбільші вороги тих, що працюють та щось мають. Революція, права чи ліва, перш усього лягає тягарем на господарів. Ті дадуть, що мають і кожний, хто не прийде, не скаже „на", тільки „дай". Це селянське пересвідчення знає Володько і тому поділяє байдужність своїх сусідів до всіх. „Еее, всі вони обнакові!".

Але Володько, як син землі, може бути іншим захоплений. Цього захоплення покищо не поділяють ні Стратон, ні Іван, ані навіть рідний батько. Воно має свій ґрунт не на землі, а в душі. Він прочитав уже Кащенка. Він вивчив Шевченка. Він знає, що були колись Січ, Запоріжжя, вільність. Його душу полонила романтика того привабливого давноминулого, з чубатими козаками, з дніпровими порогами, зі степами широкими. То була Україна. Так. Це Україна, його батьківщина, дивна й незнана земля, що має дві обличчі: одно чорне з потом праці, друге радісне, усміхнене, рожеве, як барва рожі, зрошеної росою. І це приваблює Володька. І за це він хоче битися з кимсь. Він хоче сам битися і звести до бою батька, сусідів — чорних, зачовганих працею чоловіків... Володьку! Ти смішний.

Коні біжать. Ось уже Жолобки. Гайдамаки сидять і курять. Виїзджають з долини на пригірок. Їдуть вулицею. Підїзджають до кращої більшої хати.

— Стій! — чує Володько. Оглядається. — Стій тут. Підем снідати. Хто тут живе?

— Дяк, — відповідає Володько і зупиняє коні.

— Прекрасно! Он і дяківни тіп-топ виглядають. Стій і чекай на нас.

Зіскочили і побігли на подвіря. Володько сидить на возі. Коні стоять і помахують хвостами. На них падають гедзи і тнуть. Гайдамаки сховалися в сінях, звідки одразу чути гармідер. По деякому часі вибігла стрункa і гарненька, вдягнена в суконку з доморобнього полотна, дяківна. Вона усміхається. Володько дивиться на неї з-під лоба.

— Чого ти такий сердитий? — питає дяківна. Володько сказав, чого.

— Ну, то ми їх там заговоримо, а ти їдь собі і все... Знають вони, де ти живеш?

А Володько й сам уже думав над цим. Тепер міркує лиш, як його краще „чкурнути". Дяківна допомогла. Пішла до хати

і коли гайдамаки поїдали яєшню, вийшла та махнула рукою. Володько рушив, з початку хода, далі смикнув по конях батюгою і тільки хмара куряви знялася за ним.

Другого ранку Володько був у Кордишеві й усе оповів батькові. Той зазначив, що тепер не дасться вдержати ці коні.

І його слова справдились. Через кілька днів до Тилявки прийшов відділ німців. Виявилося, що це той самий відділ, жо так особливо розквітувався з Мощаницею. Зі собою мали вони ще багато мощаницької здобичі. В однім добрім мощаницькім возі зломилося колесо. Почали шукати по хуторах чогось, чим би можна того воза замінити. В Матвія стоїть на подвірю добрий „казьонний" віз. Побачили його і без слова заміняли на мощаницького. Та на цім не кінець. Володько привів саме з паші коні. Німцям сподобались вони... Оглянули, відвязали кару кобилу, щось гергочуть і ведуть геть. Ціла Матвієва родина в лемент, але це мало впливає на німців. Володькові сльози стоять на очах. Німець вивів кобилу на шлях, веде за повід. За ним ступає розгублений Матвій, а за Матвієм Володько. Вони не хочуть вірити, що той чужий чоловік забере їм їх власну коняку. Вони йдуть і на щось надіються. А може... А може він таки змилосердиться...

— Пане! — просить Матвій. — Не беріть мені її. Я не буду мати чим робити в полі.

Який він дивний, той Матвій. Це ж все одно, коли б він благав отой камінь, щоби він зірвався і летів птахом.

Але Матвій всетаки не падає духом. Йому приходить на думку неймовірне. Коли дійшли аж до церкви, Матвій виймає з кишені свого пуляреса, видобуває з нього „катеринку".

— Пан! Гей, пан! — кличе Матвій і підходить аж до самого німця. Той оглядається, Матвій тицяє йому катеринку. Той робить вираз ображеного, але пройшовши кроків десять, зупиняється. Володько бачить це і в його душі острах та надія. Кобила байдуже стоїть, помахує хвостом. Сонце ллється на її чорну гладеньку спину, на клуби й відбивається. Ось вона зводить високо голову, випростує пружні шпичасті вуха.

Німець протягає руку і бере в Матвія стовку. Натомість передає Матвієві повід Карої. Володько підстрибує.

— На! — гукає Матвій. Володько підскакує, миттю злітає на кобилу і з копита пускається в чвал. Матвій суворий і сердитий поволі йде вулицею. Він міркує. У нього вже виникло тверде рішення продати ті коні. Не мине їх революція.

А німець пішов собі далі.

Ще через кілька днів прибули до Матвія купці. Сторгувалися і забрали Кару і Кіргіза за три тисячі й сто карбованців. Половину „миколаївками", половину „хвартушками" та „осиковатими". На цих останніх герби й атрибути Української Держави. Але н Матвій, ні Володько не виявляють з того великої втіхи. Не чуються вони в своїй державі. Хтось, десь невідомий править тією державою, з якої тільки і є, що ті „осиковаті" знаки державної скарбниці.

—о—

Наближаються жнива. Матвій купує нові коні, звичайні селянські коники — сіра кобила, карий кінь і в добавах до того, купує великого, молодого, але дуже запущеного коростявого шпака.

Перед самими жнивами сталася подія, що лишила Володькові глибокий слід. Одного дня з Дерманя прибуло кілька молодих жінок. Між ними дядькова Єлисеєва Палажка і молодша дядина Мотря. Ідуть до Почаєва. Це по перше, від коли затихла війна. Кличуть також Катерину і Володька.

Володько на такі справи перший. Мандри, відвідини незнайомих місць... Іти широким шляхом, полями, лісами, селами... Звільнитися трохи від турботи і гризот щоденних... Думати над долею рідного краю і любуватися його чарівною красою — на це Володько перший. І мати не проти цього: — Бувало, дітоньки, й сама ходила... Десяток разів, милі мої, ішла відвідати святе місце, де сама Мати Божа на камінь ступила і лишила вічний слід.

Ще з вечора палахкотить у челюстях печі вогонь. Печуть коржі і смажать мясо. На другий день раненько — ще сонце не винеслося з-за жолобецького ліса — відхід. Володько накульбачив на себе торбу. Чоботи позвязувані на палиці, а йде босоніж.

Пражить сонце. На право й на ліво поля мов застиглі золоті озера. От-от підкладай косу, серп і вали дорідне жниво.

Ідуть через Кремянець. У місті тихо, чисто. Коло будинків поліційної управи вартовий у шоломі. Німець. Стоїть і насуплено дивиться. Дивні, суворі люди. Нема в них усмішки.

Перейшли Широкою і звернули на Костельну до гори. Коло будови колишньої „уєздной касси" Володько зупиняється. Вдивляється в напис „Повітова скарбниця" і над цим тризуб. Приємно. Ніщо інше не вказує, що це українське місто, хай хоч щонебудь.

Далі на гору. Звідтіль видно ціле містечко. Білі, великі будови ліцею, собор, манастир. Сади розкидалися по взгірю. Гора Бона нагадує забутий, врослий у землю велитенський шолом. А навколо села, сади і знов села.

Велична земле моя, радість моя! Благословляю красу й ширінь твою і люд правдивий, щирий, простий. Може, земле моя кохана, і над твоєю долею засяє ясна зоря свободи. Ще крок, ще тільки один крок... І чудесна, опоюча, свята свобода розгорне золоті свої крила над цими селами, садами, полями.

Як неймовірно радісно. Володько забуває все те, що було недавно. До нього вертається його божок, божок цікавости, радости, божок молодої сили. Ще далеко, дуже далеко, двадцять два кільометри той Почаїв, але з гори Хрест уже виразно видно золоту баню його дзвініці, що палахкотить у соняшній зливі. Вона стоїть на чорній смузі ліса, мов маяк на скелі океану. Ліси, яри. Сходять мандрівники в низ. Баня Почаєва ховається. Під ногами міняється грунт. Між гаями крейдяні поля, вбогі розбиті села, виснажені люди.

Слід війни помітно надто виразно. Рівнина Іква спорота здовж і поперек окопами. Чагарники колючого дроту вростають буряном. Де-не-де, на місці колишніх сіл зводяться хатки; через непокриті стріхи курить дим, голі діти вибігають на дорогу.

— Дайте, тіточко, кусничок хліба! — протягають худі, мов патики, рученята. Подорожні скидають торби, виймають хліб, дають. Урадувані діти біжать до своїх недокінчених хат.

Дунаїв. Село, де всі мандрівники відпочивають, полуднують, пють чисту, мов лід холодну, джерельну воду. Ще один перехід вюнкою сошею, через ліс і вже Почаїв. Ось тут, кажуть, стояла колись каплиця. Під нею завжди відпочивали мандрівники. Володько стільки разів чув про ту каплицю. Тепер з неї лишився тільки один фундамент. На її місці поставили хрест, на якому прибита скарбонка для пожертв.

Ціле село розбите. Залишилося лиш кілька хат і деревляна церква зі збитою і похилою на бік банею.

Володько сидить на камені в гурті мандрівників і думає. У ногах сіпає біль. Засмажене сонцем обличчя горить. У голову тиснуться думи над минулим, теперішнім і будучим. Уявляється йому війна, що бушувала тут ще недавно. Уявляються ті люди, що робили з цієї землі руїну, билися, клалися трупом, щоби все так нагло урвати і безславно зникнути.

Проїзджає кілька сірих німецьких авт. От хто господарі краю цього. Страшні, залізні люди! У цих треба вчитися володіти і правити.

Поїли, попили, відпочили, обділили жебрущу дітвору та калік і далі.

Дівчата веселі, сміються, жартують. Володькові радісно, але йому ніколи сміятися. Його приневолює до поважности надзвичайна хвилина. Зворушливе, дивовижне, надзвичайне видовисько, яке пройшло перед його очима, це війна. І от тепер він ступає по тих місцях, де кожний камінець кричить війною. По дорозі валяються розбиті військові вози, ріжні речі, набої. По полях розсипані ями від стрілен, що рвались тут ще недавно. Деякі місця скидаються на краєвиди з місяця, як їх показують у книжках.

Почаївський ліс. Старі товстючі дерева. І тут помітно війну Розторощені стовбури, укриття. Порозкидані, зіпсуті речі.

У лісі дещо прохолодніло. Йдеться лекше. Жарти і сміх стихають, бо ще пів годинки, ще пара кільометрів і перед очима Почаїв. Виходять на взлісся.

Всі зупиняються, стають навколішки, хрестяться. Володько в полоні враження. Він хреститься також. Перед очима велитенська, маєстатна постать лаври зі всіма її будовами. Володько безліч разів бачив її на малюнках і от аж тепер нарешті бачить її власними очима. Це вона та гора, де „пасли, пасли пастирі, пасли овци на горі, та й увиділи Божу Матір на скалі". Це тут змагалися здобути святиню турки, що впали жертвою кари матері Бога.

Сила враження, віри охопила й узброїла його. Він бачить

лише великанську білу, залиту передвечірним сонцем святиню, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідньої землі спливали люди, щоби бодай тут, разом із водою зі „стопи" Матері Бога, зачерпнути підсилення віри — єдиної опори жорстокого селянського існування.

Он клячать гурти в білих свитках і постолах. І ці сірі розчухрані постаті, з цілими горами клунків на плечах, бозна з яких лісів і багон, принесли на показ світові свою біду, свою темноту. Он стоять вони навколішках і їх безбарвні очі горять великою вірою.

Віра. Страшне недоторкане слово. Над світом війна, над світом пожежа, а вони клячать у поросі. Які сили піднімуть їх із того пороху й уведуть у храм, де зустріне їх усміхнений Бог і скаже їм встаньте! Ви образ і подоба моя! Огляньтеся на себе і пізнайте своє вбожество, віднайдіть у собі гідність мого найкращого творіння, яке я назвав найкращим імям. Встаньте і будьте самі собою!..

Вдарив великанський дзвін і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

— Ну, люди! Вже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші, під звуком великанського дзвону слова ті видаються закликом.

Всі встають, назувають на ноги взуття і йдуть. Все ближче і ближче лавра. Все ближче і ближче мета. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне око.

Приходять. Скрізь люди. Шукають місця для нічлігів. Багато хат розбитих. Знаходять одну хату, де їх приймають. Ще не оправлена вона від війни як слід. Нові двері, нові вікна, полатаний поміст. Меблі зганяні. На стіні стародавний з тягарками годинник. Чоловік, жінка, двоє русявих, живих малих. Мандрівники займають передню кімнату і розташовуються по помості.

Перед спанням ідуть „на вечірню". Зі страхом і трепетом вступають під зводи велитенського храму, де розноситься спів, ладан, золотий відблиск сяйва свічок і електрики. Он золота ікона над стопою. Он-де-о ті відомі з чистого срібла дзеркала. Кажуть, німці підміняли їх. Он де місце, де стоїть чудодійна ікона Матері Божої. Під нею милиці людини, що колись належали каліці, який вірив і сдужав. Малюнки чудес, які сталися тут, на цьому місці.

Володько на деякий час стає знов тим малим Володьком, який не має часу ні молитися, ні роздумувати над усім, що бачить. Він увесь увага, ввесь переживання, ввесь уява. Розкіш святині полонює його і треба все оглянути, пережити нутром і затямити кожний непомітний звук великої душевної музики.

Другий день. Молодиці, дівчата спішать на ярмарок. Там буди з всіляким дешевим крамом. Свистуни, гармоньки, кульчики, бляшані хрестики. Юрби дівчат купчаться коло балаганів, торгуються, купують. Он стоїть безногий чоловік із катеринкою. На катеринці папуга, що тягне „щастя". На хідниках під парканами

янчать каліки, риплять своїми невибагливими струментами лірники. Висвистують свистуни, виграють на губних гармоньках, вигукують продавачі.

Володько оглядає все, цікавиться, але не знаходить для себе нічого гідного уваги. Він кидає жінок, які захоплюються торговлею і піднімається на гору, проходить брамою на лаврське подвіря. Там відчинені образарні, книгарні. Володько заходить до книгарні. Він хотів би купити якісь книжки, писані по українськи. Але таких немає. Книжки все русскі. „Святітієль Пітірім Тамбовскій", „Сєргій Радонєжскій", „Серафім Саровскій". Он відома „Откровєніє воїна із каріта". Бачить також „Ад і рай". Ці книжки нагадують Володькові дитинство. Не любить він тепер такого читання, але чомусь купує „Ад і рай" і „Откровєніє". Ніяково так вийти, не купивши нічого.

Далі йде під дзвінницю, задирає голову до гори. Висока. Мури які! Сила людська непроста річ. Все зробить. Заманулося полізти на дзвінницю. На другому поверсі велитень дзвін. Коли знімали його і вивозили „в глуб Росії", пробили цілу стіну. Тепер вона забита дошками, а дзвін знов на свому місці. Поліз далі, виліз на самий останній поверх, туди, де стоїть машина годинника. Війна зупинила його і він не рухається. Через дірки в його „цифербляті" німець слідкував за руським. Розказували ж, що руский хотів з „орудій" креснуть по дзвінниці та побоявся гріху.

Тепер Володько сам висадив голову через дірку і з острахом оглядає далеку землю, всипану дрібненькими людьми. Навколо у простір летить зір і не бачить собі межі. Отам десь Галичина. Звідтіль їхали дядьки, що вісьтали. Там Австрія. І ще далі там багато держав і багато народів. Шкода, що зір так близько сягає, що нема крил у людини, що сила не в стані здобути того, чого прагне душа. А Володько дуже, дуже хотів би відвідати ті далекі дивні краї, побачити, як там живуть, що там роблять. У його уяві встають постаті минувшини тих країн. Вальтер Скот навчав його історії, Жюль Верн фізики, Купер географії. Там шалені міста, там Париж, Берлін, Льондон. Там височенні Альпи і безконечний ширізний океанський шлях у країну Тома Соєра та на місця пригод Майн-Рідовських героїв.

Знімись, хлопче, махни дужим крилом і край кришталеві простори, привабливі і чарівні.

Через годину Володько знов у храмі, знов спів, розкотисте басування архидіякона, від чого тремтить цілий масив будови. Хлопець іде в печерські церкви. На сходах малюнки. Цілі натовпи угодників Божих, що посходилися сюди з цілої Росії та оздобили ці мури. Все печерний, темний, висохлий народ. Все терпеливці і страдники. Все носії великого одушевлення своїх часів.

Тут і Йов Печерський спочиває. Он домовина його, а над нею чернець. До домовини підступають перелякані, ледь дихаючі жінки, а чернець грубо попихає їх своїми сильними руками і басом підганяє: — Ну там! Жівєй!

Перелякані жінки не чують цього. Вони зачаровані святістю

місця і штовхуни ченця приймають, як належне. Але на Володька робить це дике враження. Він не тиснеться побачити мощі, а стоїть осторонь та оглядає.

Після сходить у найнижчу печерну церкву. Тут залишилися сліди та запах війни. І вирвані з іконостасу двері, та оголений підставець престолу; солома, що лежить так, як лежала тоді, коли в ній розкошували воїни чужого народу і навіть ті скинуті зі стіни чорні олійні образи з прохромленими обличчями, все це говорить винятково дивною мовою, мовою, яка влазить у святе святих людини і розростається там до неймовірних розмірів.

Піднімаючись між кольонами печерців по сходах на гору, Володько не чув святости. Поведінка ченця, прохромлені святі, солома... Яка це святість? Чому не встане Йов і не прожене тих, що поневіряють людським побожним наставленням.

І аж на галєрії, з якої відхиляється перед зором ширінь рідної землі, Володько знов бере себе в руки. Тримайся хлопче! Ще не час тобі спотикатися і падати. Дивись, сонце яке і як горить воно великим огнем. І дивись, яка держава лягла на право й на ліво, взад і вперед від стіп твоїх. Вона є державою духа і віри. Іди вперед і будь... Зазначи своє буття вогнем нової віри, розложеним на попелищі старого вогнища. Іди і будь!..

Обтяжені свистунами, коніками, іконами, шкляним намистом і всяким подібним почаївським крамом вертаються мандрівники у свої села. Спека добігає до найвищої точки. Захід проривається, з-за обрію догори рвуться гнідо-чорні клуби, розмальовують небо на бронзу і стає шумно. Громи тріскають хльостко, сердито і несподівано. Дощ люрить на раз потоками. Мандрівники серед чистого поля, щойно минули шпилясту, на рівнині одиноку, гору Гостру. На ній високий хрест і кілька химерно покалічених інвалідів війни у вигляді дерев. Мандрівники всі бачать, як гатять у ті нещасні рештки гірської окраси небесні сили свій гнів і стріли. На голову, за комір, у рот, мов із ринви, ллється тепловата безсмачна вода і по короткому часі всі подібні на топленників, яких щойно врятували. Спідниці дівчат липнуть до ніг і перешкоджують у ході. Вони пищать, гнуть голови, ніби при купанню, коли бавлячись, люди хлещуть один другому у вічі воду. Але Володькові це не шкодить. Навпаки. Від спеки розболіла голова і потоки води охолодили жагу і вибухи крови втихомирились. Жита похилилися, трава заяріла, ліс шарпнувся сюди й туди, ніби бажає вихитатись із грунту і відлетіти під гуркіт і світло неба, в невідоме...

До дому дотягнулися пізно в ночі. Кожний суглоб, кожний шматок мязів, кожна кісточка щемить, догоряє. Втома звалює людей у провалля твердого сну. Сплять у клуні на соломі, а над клунею бють громи, котить хмара за хмарою, лле ударно дощ. І так треває до раня. Спати в таку ніч мертвим сном у сухому і теплі, це втішатись великою насолодою кпин з люті могутніх сил неба і землі, в певному переконанню, що всі їх намагання безсилі перешкодити нам...

Наступають жнива. Перед Петром приходить до дому Василь. Він став справжнім вояком. У його посвідці звільнення написано „козак (такого-то) полку"... Говорить Василь по українськи. Слова „загально", „головний" і багато інших, невживаних на селі, замінили йому „вобще, главній"... Він виріс, став розумніший. Батько спитав:

— Що ж вас розпустили? А як же „государство" буде? Без войска?... Німці господарять?...

Василь оповів, як їх полк поділився, як українці відійшли і сказали: „Не бажаємо більше разом із кацапнею! Дайош нашу армію!" До Винниці сила москалів стягнулось. Так ми викотили наші „максими", як брязнули по них — не стало москалів. Зброю, сучі коти, зложили і в кацапію відійшли...

— А проти німців так і не встояли?..

— Ні. Чому. І німців не боялися та наказ прийшов. Склали зброю і розїхалися.

Матвій крутить головою, морщить широке чоло, мацає його цілою долонею, ніби воно гаряче. Видно він невдоволений.

Жнива минають. Поля криються жовтими стернямм. Ясні, дзвінкі ночі, коли рідке повітря далеко переносить кожний звук. Падають з неба зорі.

IX

Цієї осени до школи в Дермані виправляють Довбенки двох членів своєї родини. Хвидот скінчив сільську початкову школу, але що він там того навчився. Тепер чоловік з такою наукою все одно що й без неї. Підросте дитина, піде між люди — скрізь розторопніший той, хто грамоту знає. А хто своїй дитині ворог. Хай іде, вчиться, росте, набирається розуму.

Двадцять девятого серпня виїхали Володько з Хвидотом з Тилявки. Везе їх сам Матвій. Обидва хлопці міцні, загорілі, з мозолистими долонями.

Володько лишається по старому в дядька Єлисея на помешканню, а Хвидота дають до тітки Зіньки на Залуже. Це досить далеко від школи, геть аж під верхівським лісом. Але що робити.

Батько відїзджає... Володько знов у Дермані. Знов рідні сади, лішники, займиська, стежки й перелази. Любить Володько це розлоге, хороше село. Сади знов сипнули овочем... Стоять яблуні, мов розцілювані дівчата. Ранок. Сонце зводиться над манастирськими шпичастими смереками. З листя яблунь скапують сльозини холодної роси. Десь-не-десь вдарить об вогку землю твердий саблук, чи воскова довгощепа, або золота ренета. Груші хунтівки, мов зелені дзвінки, обчіпляли галузки дерева. Сливи наливаються синім вином і, коли пєш оком їх барву, мимохіть пянієш.

По взгірях, по горбках та ярах розкидалися садиби. Здебільша мурованні хати — криті бляхою. Клуні на мурованих стов-

пах. Камяні хліви. Кожна садиба втопилася й захлинулася садом. Від садиби до садиби перелаз. Стежки збігають садами, лішниками, поплутані без пуття і ліку. По них ходять босими ногами моторні й химерні дівчата, голосні молодиці, струнки та дужі парубки.

Дерманці не знають смутку. Життя їх пружнє та метушливе. Палке кохання, буревійна гульня і така ж їх революція.

Ні одно село не знає стільки сходок, стільки крику, стільки гамору, як Дерманъ. Німці дещо збили пиху того села, але бундючні матрози, що зграями прибувають зо всіх морів та океанів, заповідають буревій. Що неділі коло церкви та манастиря юрбами стоять цибаті військовики. Мова їх терпка. Біда вам, німці, буде...

По гаях, лішниках стрілянина. Навіть Володько з Петром частенько беруть свої обрізи, напихають кишені „патронами" і тарахкають „по чом зря" у стару черешню панкового лішнику. Всадив патрон, — тарах!.. Луна геть покотилася, а черешня рану нову дістала, скорше зі світа зійде. І так порохнява. Досить настоялася, народилася.

У Пилипівку счиняється метушня. Кажуть, німців під сто чортів женуть. Повстанців веде якийсь Петлюра. Хай. Досить німецького „правлєнія". Давай „рабоче-крестіянску" власть.

Молодшому Володьковому дядькові Пархвенові бракнуло олію. Всипав у мішечок на макуху ріпаку, взяв баньку в руку і поклегав до Мизоча.

Пішов і нема. Дядина Мотря метушиться, бігає. — Щось мені, чуєте, так сотужно... Щось так не по мені...

Хилиться до вечора день, вечоріє, смеркає... Нема Пархвена. По смерку прибігає хтось і гукає: — Їдьте скорше, бо під Мизочем німці Пархвена ранили.

Дядько Єлисей за коні і гайда. За годину привезли Пархвена. Лежить на санях блідий, мов із крейди січений. Під носом кров, на чолі кров, руки в крові. Ноги замотані замерзлою в крові рядниною. Права нога його перебита. Ледви живим довезли.

Кажуть: у Мизочі „отряд" Рикуна напав на німців. А вони люті, мов роздратовані оси. Оточили Мизіч і нікого не випускають. Винесли над гору від Мизочина кілька кулеметів, сікнули по жидівських хижах. Тільки вікна висипались, а з людей нікого не чіпило.

Пархвен олію набив і несе спокійно в баньці. Пішов стежкою і якось минув німецьку заставу. І вже коли був далеко під пригірком, побачив його німець.

— Гальт! — крикнув він. Пархвен не чує. Він спішить з олієм до дому. Там чекає на нього Мотря.

Німець прицілився, бабахнув і пропала Пархвенова нога. Впав у рів коло дороги. Холод, сніг. З ноги тече річка. Навкруги ні одної людини, тільки від Мизочика кулі посвистують.

Щастя, що хтось його там побачив. А ні, то гегнув би й кінець.

Одвезли Пархвена до Острога. Хто знає, чи вилікують.

У селі ширяться еспанка. Мруть люди. В сусіда Івана помирає одна за другою три молоді дочки. Плач, похоронні співи.

Одночасно по займиськах курить дим. Це самогонщики. Юрба людей у кожухах та „шинелях" оточила „куб" і очікує „перваку". Куб стоїть, побулькує в середині. З рурки холодильника попшикує пара. Під рукою вже приготована пляшка. Ще хвилинка, друга і пара перестає йти, а натомісць тоненьким цюрком линувся первак. Червона, зашкорупла рука підставляє чарку, тримає, поки набіжить повна і несе її під зарослі вусом уста. Хильнула... Ааах! Ух! Міцний чортяка! Пробуй, куме!

Кум пробує, сусід пробує, всі пробують. Було мовчки, а по пробі стає гамірно.

Вечорами в хаті Єлисея „зборня". Вернувся матроз Балтійської фльоти, Сергій Корнійчук. Він одинак. Хату має, кілька десятин землі. Але не має ні батька, ні матері. Прийшов до дому і „повний пролєтар". Одна з вибитими вікнами пустка в садку і це все.

Але зі себе „герой первого сорта". Карк, пика. На руці годинник. І грамоту знає, на крейсері писарем був, а пише здорово. Виведе стрічку і без лінійки, а як струна проста.

Бував у Кронштаті, Петрограді, Гельсенфорсі. Знає, чим відріжняється Керенський від Лєніна. Перший — сукий син, буржуазний прихвостень, другий — товариш Лєнін, вожд большевиків-комуністів, що несе всьому трудовому народові свободу, рівність і братерство. Селянам усім несе він землю без викупу, скільки кому треба. Касує приватну власність, бо земля не належить нікому, тільки тому, хто на ній працює.

І ще знає він, хто такий Троцький, Мілюков, Гучков, Терещенко. Перший пролєтар, решта буржуазія і капіталісти, що ссали кров трудячого пролєтаріяту.

Знає він і про Петлюру. Контрреволюційна зволота, кілька тисяч десятин на Полтавщині. Не менша „гидра контреволюції" і Грушевський. Кому не відомо, що в Києві стоїть його миловарний „завод".

Це ж ті, що хочуть „самостійної". Це ж вони, що пишуть „мовою оголошення". Але нас не відділиш від „рускаго брата, з котрим чотири роки разом кров проливав, з одного котьолка їв".

— А я ж, що кажу, — зазначує Єлисей. — Куди його відділятись. На яку погибель, сто болів ув його ма', ділитися. Сказано: чим більше хазяйство, тим і „пользи" більше. Ні? — І виговоривши своє переконання, Єлисей по своїму кутом рота прудко спльовує, що значить поважне ставлення справи.

Володько горить, мов сірник. У нього не має ні слів, ні відваги, але казати щось треба. Не можна про такі речі мовчати.

— Не треба, кажете, ділитися. Бо ви не знаєте... Вам здається, що москаль ваш брат, а він ваш „експлоетатор". (Оо, Володько вміє і вчене слово підпустити). Подивіться: де на Україні великі фабрики чи заводи? Де „оружейний завод"? В Тулі,

в Іжевську. Де обробляють українське залізо? У Москві, Петрограді, бо на Україні, бачте, небезпечно. З неї тільки хліб та хліб помпують, всі заграниці, всі чужі держави кормлять та московську казну поповняють.

Володька слухають, мов старого. Раз він і за українське залізо знає, то чого ще треба. Навіть Сергій нічого ліпшого не втне. Тільки Сергій „сам був, сам бачив", а Володько? Хіба з книжок. А книжка хіба що? Бог? І книжка бреше.

Та Володько не думає піддаватися без бою. Вірять йому, не вірять — все одно. Слово-по-слову, ступ за ступом, в гущу, в незнання, в несвідомість! Вперед, Володьку!

Сергій пригадує про „залізяку на пузяку, геп!" Це, мовляв, „мова" зі „самопер попер до мордописні".

Регіт. Володько горячиться. Він чує в цьому щось жорстоко дике, але йому бракує витревалости, такту переслухати, стати понад це, злегковажити несвідомістю тих близьких і дорогих людей. Володько вибухає, мов динаміт. Він хотів би побити того матроза, але не чує досить сили, тікає у другу темну кімнату і там під бугаєм на тапчані реве придушеним ревом люті, болю і жалю. Тут уперше відчуває Володько трагедію світу, з котрого він походить, але який він любить і в який вірить. Тато, дядько, Сергій і безліч Сергіїв. Всі вони яскраві, виразні, здорові постаті, справжні герої праці і якісь самі не свої. Хтось сидить у їх душах і говорить їх власними устами хулу і зневагу на самих себе. Хто? Хто ти, бісе, що сидиш у душах моїх батьків, дідів?..

І Володько починає гарячково шукати відповіди на пекучі питання. Починає від себе і того вогнища, коло котрого завязалось і розрослось його життя. Починає згадувати кожний виразніший мент свого короткого життєвого шляху, починаючи від того цвіркуна в печі, що навів його і батька на розмову про Росію і рускість... Так. Вони були рускі... „Не такі рускі... Не кацапи... Ні. Ненастоящі... А хахли, люди, простий народ"... Але українці? Ні. Українцями вони ніколи не були, тому яка жура, що честь і шана того імени топчеться. Але як тільки їх свідомість приняла цю нову назву, коли відчули її близькість, вони зненацька оберталися „до фронту" іншою, незнаною, новою стороною і на обличчю їх родились: самоповага, гострота зору в майбутнє, гордість того, що належать вони до цього обновленого, воскреслого з небуття народу.

Це Володько перший зі свого оточення пішов незнаною дорогою самопізнання. І переболівши перші прикрості, він навіть не гнівається на своїх батьків. Він іде далеко наперед і, витерши дурну сльозу образи, гукає веселим дзвінким голосом таату! дядьку, Сергію! Сюди! Не бійтесь. Тут обіцяна земля! Тут сонце і виноград!

Ну й чого я сварюся? — думає Володько. Так ніби мені не ясно, як два рази два, що перемога за мною. Терпіння! Праця! На цьому ось Запоріжжу родились, росли, діставали імена та

прізвища безліч цікавих, дужих людей. Вони геть чисто такі, як треба їм бути, тільки на очах полуда. Зірвати! Мова, старі хати, призьби. Солома міняється залізом. Поволі, крок за кроком. Не можна дико обертати думок. Розум треба тримати при собі, як вірного слугу свого гарячого почуття. Бо все те, і хати і призьби і мова, творить цілість одну, велику, нерозривну з тим, що було, з тим, що є, і з тим, що буде.

І чого ці слова пруться навипередки? Хай пруться. З них буде діло. Велике буде діло. Прийдуть люде колись, дивуватимуться, що були великі майстри, які творили такий величний, такий хороший твір у вогні найбільшої з пожеж...

— о —

Разом із хуртовиною пруть у безвість дні. Нема часу на довгі думи. Бризкає у вікно ледовий дощ. Мов божевільний, шарпається перед вікном горіх і шкряботить пазюринням по огольоденій блясі стріхи. На повіки нижуться голочки інею, ломляться, падають на червоні гарячі щоки і стають перлистими краплинами.

Ще вчера, сидячи самітно в темноті, Володько кулився від прикрих розмов. Сьогодні знов, радісний і повний надій, женеться з Петром до школи.

Там остаточно „українізація". Читанки Курила, прикметники, дієслова. Зникли глаголи й „прилагатільние". Все піддається, бо йде Україна, так, як повінь, як буревій. Нема перепон її шаленому маршеві. Один Ферапонт Яковлевич — камяна душа, „так сказать" малорос, чіпляється за кожний центіметер своєї глупоти. Кляси, коридори, дроворуби, кухарка Грущиха і навіть еее — Михайло Петрович „вєлікій прікмєтнік" — всі проти нього.

Очі й ніс Ферапонта виявляють неспокій. Усміх його гіркий. Двадцять років учив він про „Стєпние края, Чернозьомную полосу" і тут зненацька Україна. Дід Дніпро, Тарас Шевченко, мова... З невідомого, з підземелля, з туманів минулого виступає й заливає кляси, коридори, обступає навкруги пана географа та історика Ферапонта ненависна Україна.

Він не ходить, не сидить, не спить. Він гасає з кляси в клясу, брязкає невинними дверима, шарпає старенького Іванова, в якому короткі й довгі Піпіни починають балакати „мовою".

І не видержав Ферапонт. Цього особливого ранку зявляється в клясі, робить кілька напружених зусиль і починає: —

— Панове! Від сьогодні пічнемо вікладати історію й географію на українській мові.

Всі кляси, салі й коридори розносять нечувану вість. Ферапонт упав! Великий малорос не видержав. Матрози і Пушкін не помогли, зрадили. Йде мова і валить язик. Нема ради...

По Водохрещах повертає з німецького полону дядьків Василь. Вечір. У світлиці на комінку блимає маленька нафтова лямпочка. На лавах куняє кілька сусідів, що зійшлися „посидіти", полаяти погоду, оповісти, хто де помер на еспанку, згадати Петлюру. Переговорили все і замовкли. Одарка сидить на печі, Єлисей під

бугаєм на тапчані „підбиває“ мотузом постіл. Йому зовсім нічого не видно, але свою роботу він знає і пальці зовсім добре заміняють очі. Він виводить під носом якусь стару протяжну пісню...

У кухні зовсім темно, тільки маленька смужка кволого світла продирається через напіввідчинену половинку дверей.

Сінні двері рипнули і хтось увійшов до кухні. Всі піднімають голови. Володько встає зі стільчика, що стоїть перед горіючою грубкою, і відхиляє двері до кухні. З темноти виступає Василь.

— Добрий вечір вам! — каже він повільною мішаною мовою. Вимовив і стоїть, оглядається, ніби хоче отямитися, куди він попав. Маленька хвилинка тиші. З тапчана встає Єлисей. З лав зводяться сусіди. З печі злазить Одарка. Очі в неї великі, здивовані. Вираз ніби переляканий. Палажки нема дома. Вона десь вийшла, може до Харитини.

— Василю!

Це вирівається майже одночасно в усіх присутніх... Боже! Василь! З німецького „плєну“ вернувся. Ніхто не вірив, що живий. Так. Він живий, але він ледви тримається на тонких, мов патики, ногах у черевиках та обмотках. На ньому чорна по коліна „шинеля“ з жовтим нарукавником на лівому рукаві. Щоки повпадали, від чого випявся наперед великий, з легка горбатий ніс. Під носом великі вуса.

Обійми. Одарка плаче. Ну, ну... Чого? Він же вернувся. Не було і вернувся. Чотири роки не було. Ходив далекими дорогами, чужими краями, страждав, а ось живий вернувся і знов у рідній хаті, серед рідних людей.

Зняв чорну „капоту“, сів на лаві, опер довгі висохлі руки на коліна і дивиться глибоким зором по стінах, по стелі, по долівці.

— Знов дома, — проговорив. — Часом навіть не вірилося, що буду тут... — І повів широкою плиткою долонею перед собою.— Був у Остпройсен. Східній Прусії... — добавив.

Одарка, мов задубіла, стоїть перед ним, Єлисей опритомив її — давай йому їсти!.. Чого ж ти!..

— Охляв, — каже Василь. — Три тижні в дорозі. По станціях повно народу. Тьху!.. У Гомелі два тижні в „лазареті“ пролежав. Тиф. Недавно встав. Трудно. Зі Здолбунова, коли б не підвіз отой... Вже й забув... Зі Шинковців один... Мабуть не дійшов би... Да.

Одарка смажить нашвидко яєшню. Василь роззуває поволі черевики, розмотує обмотки. Кожну річ обережно і байдуже бере довгими білими пальцями і складає купкою на боці.

— Все вошиве. На станціях без перерви сунуть. Зі Сибіру, з Германії... Туди й назад. Валить народ. Отак клякне десь коло куба з кипятком і лежить, як стерво.

Розмотав з ніг промочені ганчірки, стягнув протоптані вовняні панчохи, виглянули білі, кістляві, з довгими покоцюрбленими пальцями, ноги. Одарка цебричок теплої води піднесла. Василь миє ноги, всі дивляться на нього. Володько слідкує за кожним його рухом. Він не може погодитися з думкою, що це Василь. Веселий, радісний Василь, якого він так любив, якого стільки

разів згадував. Життя, видно, не проста річ. Зімне, зібгає тебе, видушить із тебе форму, яку захоче, і все...

Ось Василь помився, пішов у кухню, передягнувся у чисте своє. На столі чекає на нього страва.

— Ви мені, мамо, не давайте такого одразу, Це тлусте, — каже він, дивлячись на яєшню, на смажену ковбасу.

— Ну а що ж? Що ти хочеш? Я думала як найліпше...

— Дайте мені молока...

— Молока? Боже мій! То ж ніодна корова тепер не доїться. Сира хіба солоного, масла...

Одарка побігла до комори за сиром і маслом. Прийшла Палажка. Побачила Василя і залилася сльозами. Єлисей знов одвернувся... На очі набігають сльозинки радости і він сам не знає, що казати.

— Ферштеген зі дойч? — чомусь вставив якийсь мудрагель зі сусідів.

— Я, я! — хитає Василь головою. — Яволь!..

— Ах, кічкіне! Сусунате мутелі, — бурмоче Єлисей. — Ах, майн лібер гот! — Він тепер знов має сина. Пропадав і знайшовся. Був мертвий і воскрес. І як не радіти, як не витирати шорстким кулаком мокрих очей і, не знаходячи справжніх слів, як не бурмотіти хоч чужі, незнайомі, в яких так само таїться і блищить велика радість, як у камяній ріні ховаються й блищать зернинки щирого золота.

Днів цих не забудуть ніколи. Вони нагадують дивну книгу, писану великим мрійником.

Зима лагідна і небезпечна мов тигриця. Вітер заходу несе теплі хвилі, топить сніг. Льодові френдлі звисають під стріхами там, де хороняться пучечки червоних китяг калини „прялкам на слину".

З півночі чутки йдуть. Там десь петлюрівці курінями, полками засипали станції. Звідтіль прибувають матрози, що прагнуть великих чинів, промов, походів... Село ні. Село бажає землі та „твердої влади". Осточортіла вже ота западенна „слабода". Хоч і можна даремно рубати ліс, ділити панський лан, зате порядку ніякого. Карбованці пішли. „Осикові" папірці, а „миколаєвки", купами трухлявіють за образом і не знаєш, чи ховати далі, чи викинуть... Був Ніколка, знав чоловік, що хтось над тобою є... Хтось чатує, стрим робить. А тепер чорт-зна що. Ні Бога, ні царя. „Послушаніє й почот" все тобі отак — тьху!.. Халєра знає — що...

Бувало приказ... Висить тобі бамага — номер, орел, печать... Чуєш, що уряд з тобою говоре, що тверда власть, хоч шапку з голови далой! А то: — товариші селяне! Громадяни!.. Сповніть ваш обовязок! — Вязало б тебе, недуга в твою ма', до банти!..

В неділю на церковній та манастирських брамах появляються оголошення.

„Товаріщі сєлянє! Петлюра зі своїми радами не встановляє настоящого режиму. Він несе безвладдя, бандитизм, непорядки. Права селян і робітників загрожені, бо до влади знов

приходять ріжні памєщикі й капіталісти. Далой з памєщицькими та капіталістичними акулами. Закликаємо вас усіх з оружієм в руках встати для захисту права народу. Хай живе вільна соціялістична радянська республика!.."

Підписаний народній повстанчий комітет села Дерманя.

Заклик цей, мов блискавка пролунав селом. Заповідають мітінг. Лави сірих шинель заливають площу коло Яна. Виступають оратори. „Петлюра самозванець обєдінілся с галічанамі, австрійцамі, нємцамі. Он продайот наш народ в капіталістіческую кабалу... Далой Петлюру!.."

— Далой! Далоооой!...

Каміняка дивиться люто на юрбу. Матрозька його шапчина збилась назад. Чоло всіяв піт. Він обіцяє підняти Дермань, повіт, цілу Волинь. Він поведе народ визволяти Україну, встановить порядок, спокій. Поміщицькі, манастирські, казьонні землі — народові.

Перший похід на Здолбунів. Там на станції ціла „батирея" гармат, скоростріли і навіть три літаки.

Сонце світить. Під горою розтає сніг і, не дивлячись на те, що ось тільки масляна підходить, тепло, мов на весні. Дорогою течуть струмки брудної води, а над дзвінницею кружляють сріблокрилі голуби.

Дермань готується до повстання.

Он той двохповерховий будинок, що зветься „корпус"-ом, живе в день і в ночі. Там тріскотить „Адлєр", там дзвонить дзвінок телєфону. Кабель його проліз через вікно, вється між гіллям слив і десь зникає.

У штабі Сергій Корнійчук. Там і Каміняка. Не їсть, не спить, лиш курить цигарку за цигаркою, жує міцними зубами папіросницю. Барва його обличчя нагадує барву шинки. Чоло зрізане пругами випнутих жил і зморщків. На попрузі два нагани.

Зі Здолбунова прибув Комаров. Куций, барчистий обрубок у соляному овечому кожушку. Очі сірі й гострі. Неголена щітина бороди відливає золотом. Під носом „фузики", ніби повбивані...

Жижлик Гнатюк у галіфе, мов аеропляни, в хромових чоботях. На френчі сліди „пагонів". Сухий, хрипкий голос. А Чорнобель-качачі уста також „охвицер". Весь чорний, мов баняк. Наолієна голова розсічена рівним білим проділом, а очі, мов дві шротини.

Це штаб. Це своя „тверда власть" республики Дермань. Коло корпусу щоденно юрби її громадян. Сходяться, зносять зброю, харчі, шикуються в роти, баталіони. З околичних сіл прибувають відділи, приєднуються.

На перший день великого посту армія дерманської республики виступає в переможний похід. Перша мета це здобуття Здолбунова. Завтра Дермань покаже, що варта сила його в захисті здобутків Великої Революції. Він запише себе в історію трівким чином...

На семинарському подвірю шикуються баталіони.

— Сміррнааа! Равнєніє на прррава! Смірна!.. На крраул!..

Обвішений наганами, у матрозькому бушлаті, Каміняка оглядає хоробру революційну армію. Військо муром стоїть і проводить зором свого вождя.

Промова, наказ. Сурмач сурмить вільно і розхід.

Останній день масляної. У манастирі бамкає дзвін, правиться перша постова вечірня. Але церква порожня. Все там, у вирі революції. Ніч надходить. Ясна зоряна з приморозком ніч. До штабу прилітає звістка, що до Будаража прибув відділ кінних петлюрівців. Командуючий збройними силами республики Дерманя негайно засилає відділ війська для ліквідації противника, що мав сміліть зайти на терен республики. Над ранок герої вертаються переможцями. Вісім петлюрівців попало їм у полон з кіньми, шаблями, сідлами, добрими кожушками та чобітьми. На першому поверсі корпусу замкнули полонених. Коні, чоботи й кожушки пішли у „строй". Це перша кінна сила республики.

Другий день — день виступу. Сурма скликає усіх громадян на майдан під манастир. Армія у зборі. В саду закопані казани, в яких вариться обід. Нагода хотіла, щоб у той час мизицький жидок Янкель купив пару ялівок і вів їх попри табор революційних сил. Варта затримала Янкеля та повідомила про це уряд республики. Той не завагався виявити цілу велич своєї влади. Іменем революційного командування обидві Янкелеві ялівки беззастережно мандрують у казани армії, а Янкель дістає „талон" з печатями і підписами до скарбу будучої великої республики.

В полудень з високої дзвінниці сурмач сурмить „призив". Усі, хто є, хоч-не-хоч мусять кинути батьків, жінок і дітей та пожертвувати себе для великого діла.

Не минуло це й Єлисеєвого Василя. Він уже поправився і мусить також відійти. Одарка з Палажкою витирають мокрі очі... — Тільки що, люди мої, приліз... Ледь живий був... Ще не огрівся, не обувся і знов.

Нема часу. Там військо шикується в лави для виступу. На ліквідованих конях герцює начальство й розвідка. Комаров наперед подався до Здовбиці підготовляти грунт. Там чекає на нього любка його — жіночка. Вона мабуть і не знає, що коханий її зненацька президентом республики став.

Над вечір в останнє стали перед корпусом баталіони. Половина без зброї. Нічого. Прийдуть, побачать і переможуть. Буде зброя. Там гарматна батерія, літаки, скорострільні.

— По ротно! Сміррна! С пєснямі шагом маарш!

— Раз-два-три! Лєвой! Лєвой!..

Гримнула перша озброєна рота. Хитаються сірі шапки, хитаються рушниці на смірно, разом помахують руки...

За нею друга рота, третя!.. Кожна пісню виводить, самі ноги вибивають крок, а за ротами юрби дітей, дівчат. По заді два вози і пара кінних.

Пізно вечором вертається Володько до дому. Цілий день сторчав коло манастиря, придивлявся до всього, що діялось на його очах. З початку навіть захопився рухом, гармідером. Повно народу, гутірки, промови. І аж вечором, ідучи до дому, на нього сходить незрозумілий острах за наслідки всього, що власними очима бачив сьогодні.

Острах побільшується дома. У хаті тихо і сумно. На комінку, як звичайно, світиться маленька лямпочка. Коло печі на стільці сидить Єлисей і читає якусь книжку. Одарка лежить на печі, Палажка десь пішла.

Лямпочка дає дуже мало світла і куцозорий Єлисей тримає книжку обома руками під самим носом. Почувши Володька, він підводить голову і питає: — Ну що? Пішли?

— Пішли, — відповідає понуро Володько і ходить по хаті.

— А нашого не бачив? — питає Одарка. — Ми вже вечеряли. Отам картоплі в горщику й огірки з олієм, — додає...

— Бачив, — каже Володько. — Скиданець на коні... Пішли всі, а половина з них без „вінтовок.“ Чорт їх знає, що вони там робитимуть.

Володько бере картоплю, огірки і їсть. Одразу видно, що настав великий піст. Одарка суворо притримується постів.

— А я от тут сиджу і читаю, — каже Єлисей. — Взяв у Іванового Захара оцю книгу. Історія... Ото, як то воно, різун його матері, і колись те саме було.

— Так, — каже Володько. — І колись наші на наших походами ходили, билися, нищились.

Єлисей прикладає носа до самої книги і в голос прочитує; „і всі городи, і всі села, і весь люд хрещений, що називає себе русо-українським встає, як один муж, для захисту краю своїх батьків і дідів. Ворог не видержав великої сили і побіг. Шлях уступу його вкрився трупом, на котром виросла і розцвіла воля переможців.“

„Здавалось, треба тільки прикласти рук і розуму, щоби на руїнах звільненої батьківщини будувати й закріпляти силу й потужність свою. Так ні. Воля сліпила очі, пянила розум. Надто довго предки наші несли ярмо неволі, щоби, визволившися, втримати присутність розважности та рівноваги. Всі стали, як були числом у сотні тисяч, панами. І не один не хотів признати зверхности другого. Що він мені? казав перший. Він так само говорить, як я, так само одягається, як я, так само молиться, як я... І чому я маю коритися йому? Другий казав: він не є ні князь, ні воєвода, ані пан великий. Його імя такеж просте і зрозуміле, як моє. Як може бути він зверхником моїм? Були й інші голоси. Вони подібні на ці, що я сказав вам. Всі зворохобилися... Встав брат проти брата і вбив один другого підступною кулею. І як холодний лик місяця з плямою вічної ганьби перед цілим миром стоїть, так холодні тепер серця мертвих братів, що лежать на землі. Ніхто не сказав їм: брати! Вас родила одна мати і старший хай буде старшим, а молодший його опорою. Брати! Вчиніть ганьбу велику, коли станете один проти другого

з піною люті на устах і вогнем зненависти в очах. Ви прохромитесь на ваші списи і ворог лютий реготітиме над вашими кістками."

Володько перестає жувати і слухає. Які правдиві слова. Де взялися вони тут, якраз цього вечора? Єлисей зупинився. Володько питає:

— А де ви взяли цю книжку?

— Кажу ж — Захар приніс... Прийшов і ми посперечалися. Я одно, він друге. Ну, каже. Принесу вам, каже, історію. Пішов і з манастиря приніс.

По короткій перерві Єлисей пристрастно спльовує і киває головою. Він видно сам собою невдоволений. Після без ніяких передмов висловлює продовження своєї прикрої думи в голос: — А який чорт знає, що ми не рускі, а українці?.. Я за руского царя воював, чин носив, татарами командував. Дід наш польських харцизяк, що збунтувалися, по лісах косою витинав... Звідки я мав знати, що син мій має за Україну встати? Га? Що я Бог, чи пророк? Правильно! Ми ось бунтуємо! Може там і є яка власть, що думає добре, а хто її в нас бачив, чи знає? Чому ніхто не покажеться, не скаже: народе, чорте, бісе, чи як там!.. Так і так. Ми от, мовляв, задумали царя й Росію збурити, а на їх місце Україну встановити. А після розкажи все честь-честю про ту саму Україну. Кожний, і такий і сякий, мусить знати, за що воювать має. А не отак на галай-балай... Україна! Україна! А яка Україна, що за Україна, звідки Україна!?.. Здравствуйте вам... Ось ми за Україну, мовляв. Добро пожалувати, будьте з нами, бо ми так само говоримо, як і ви... Мало хто сьогодня не так само, як ми, говорить... Нє, нє... Це ще не все.

А от із цієї книжки видно: царі й королі гризлися за наші землі, а ми їм помагали. От і так. Але царство наше, царство руске знали ми всі і в душі носили його. Осьдечки Хмельницький Богдан до царя московського царство руске прилучив і я сам у Києві бачив його памятник. На баському коні, ніби на небо виплигнути хоче... І на памятнику виковано: „Єдиная неділимая Росія". От що... А я ще, як в Якутському полку старим унтер-официром служив, не раз бачив: не єдино неділимая. Кацапи, були кацапами. Ми, хахли — хахли. Татари, яких я сам учив, татарами. І раз Хмельницький управляв нашим краєм, значить він був наш князь рускій, що до Московщини зі союзом пішов. От як... І Московщина, як з цієї книги бачу, союз зломала, землю нашу в пустиню обернула, імя наше собі присвоїла, а нас назвала хахлами — значить кінець. Значить нема більше дружби. Значить ти мені, а я тобі вороги смертельні і нічого нам не поможе, хіба брань войскова!

А за той час, потайки від народу, край наш Україною став. Хто знав про це? Співали ми: повій вітре на Україну... Але то десь там далеко земля та лежала... Так звалась вона. Сьогодні, видно, все так звати хочуть. От як... А власть українська, може зараз і є в Києві... Але в нас ні... У нас ще Росія. Ніхто у нас

не пронявся Україною, тому і не диво, що ми бунтуємо. Хай би не боялися нас, а прислали якого оратора і все... Хіба ти не бачив, скільки книжок розкидали між людьми оті о, що революцію почали... А що ж українці? Чому нічого нема?..

— Є. — каже Володько. — Он і Захар знає. У семинарії „Просвіту“ роблять. Хуру книжок привезли...

— Мало! — різко і твердо заявляє Єлисей. — На Дермань не хуру, а сто хур треба. У кожну хату. Хай не пожалують грошей. Осики хватить на папір, а книжка хоч чорта впече. Тай не одна книжка. Живе слово повинні між люд пустити. Скажім: хто не знає читати... А є такі, — взяв книжку і скурив. А живе слово всіх сягне. Чому Петлюра цього не робить?..

— Сам він усього не може зробити. Стільки міст, стільки сіл, — пробує захищати Петлюру Володько.

— То... Хм... Сам. Сам ні. Наказ треба дати. Послати когось. Мало горлаїв?

Дивним став Єлисей. Він, ніби сам на себе сердиться. Книжку цупко тримає у правій руці. Він сердиться, що все так ніби просто, а ніхто як слід не зробить. Чому, мовляв, нема ніде чоловіка. Сказав так і є так.

Не бере цієї ночі сон. Усі знають, що діється сьогодня на світі. Володько довго вичікує, поки дядько не піде спати, щоби скористати з його таємничої книжки. Нарешті до справи втручається Одарка. Вона сердиться:

— Старе дупло, а вічно з отими книжками носиться. І нащо вона тобі?...

Хоч це відноситься до Єлисея, але ж йому не догаряє, бо це не первина. Як розтолкуєш „їй“, що значить книжка? Де є таке слово? Чи ж зрозуміє вона, сухенька, оточена клопотами, горшками, кумами, жінка, що поза тим існує величний світ — вширінь, вдовжінь, взад і вперед, на безліч віків і верстов... Що в тому світі живуть люди... І люди творять історію, вбгану ось у цю купку повязаного паперу. Візьмеш його, піднесеш під ніс і твій короткий погляд стає безконечно довгим. І відкривається перед ним страшна картина, подібна на страшний суд. І чуєш ся ти великим судією з насупленими бровами, бо серце твоє болить — чому так, а не так, сталося? Береш вагу, кладеш на терези добро і зло й бачиш безліч зла і так мало добра. І думаєш: ні. Далі так не сміє бути. Моя мудрість — велика мудрість. Я зроблю так, як сам Бог хоче. Перед моїми очима тисяча помилок, які я розумію, відчуваю і які напевно тепер обмину. Предки! Я болію вашими хибами, але я благословлю вашу відвагу, з якою ви їх робили, щоби показати мені, як їх обминути.

Єлисей думає. Після кладе книжку і виходить на двір. Поки вернувся, Володько вже заволодів книжкою, відхилив першу завісу до входу її великого світу і захлинувся ним.

Увійшов Єлисей. Постояв коло Володька, а після каже:

— А знаєш... Коли вони збіралися, сам радів. Треба ж нам

твердої влади. А ось тепер... Вийшов, знаєш, на двір, щоби послухати на Здолбунів... Чорна ніч і тихо. Шкода, що вони пішли туди. Вони ж пішли, щоби покласти на наше село і на наш люд вічну пляму ганьби... А хіба ж це справедливо?.. А хіба ж наше село не ліпше зі всіх сіл, що є навколо? І як то так?

Ці питання заскочили Володька. Як на них відповісти. Він подумав і сказав: — Може то тому, що тут стрілося дві силі. Сила порядку і сила непорядку. Сила непорядку взяла верх. А зрештою, хто знає. Оті матрози... Самі ж ви сказили, що Сергій все знає, бо він усе бачив. Він бачив, хто зна що. Він усе торочить про Лєніна і Маркса. Ви ж чули. А хіба ж наше село це потребує? Село хотіло твердої влади... Правда ж? А Каміняка з Корнійчуком Маркса. Дурні дурних пізнали і пішли валити Петлюру. А Петлюра... Хто знає, хто він... Але, що він не поміщик, це відомо. Він за Україну і все...

— Бо він сам винен... Сам і більш нічого. Я це казав, кажу й казатиму! — сердито з притиском зазначив Єлисей. Раз берешся за діло, то роби так, щоби пальці твої на всьому видно було. Щоб усі чули, що ти господар. З нашим народом усе можна зробити, але треба руки... Хіба не знаєш, як твій батько перебірався до Тилявки. Поки давав попуст — все розповзалось. А взяв у жменю віжки, закрутив на пястук і поїхав. От так треба.

Після цього Єлисей ще раз сердито спльовує і відходить до кухні, де під бугаєм кладеться. Але спати не спить. Чути, як перевертається з боку на бік, щось бурмоче під ніс, лається.

А Володько пішов у книгу. До нього заговорив його вічний голос, голос бажання знати. Кожна картка це ступ у невідоме. Він читає і бачить перед собою стару Україну. Степи, луги, праліси, дикі трави. Це рай повний звіря всякого, повний меду і квітів запашних. І ходить у тому пралісі чоловік, що зветься козак. У очах його делечінь, за якою не бачить того, що перед ним. А коли гляне в землю — забуває, що крім цієї плямки, на якій спинилось око його, існує великий мир навкруги.

Ніхто не взяв козака за свого і ніхто не випустив його з рук своїх. І так тягнулось літ триста.

Ще оповідає Володькові книга про царства та королівства. Встають в уяві якісь, ніто хижі, ніто дикі царі. Набубнявілі сірі очі дивляться в чорну безодню, де плач, муки, слизька пліснява здовж і вширш безконечної тюрми. Сатана по ній верхи на дикому огирі гасає, топче погнуті спини своїх підданих, січе живі голови сатанським мечем. І ніхто не вирве з його рук влади, бо за ним диявольські, закляті великим проклоном, легіони. Вони такі ж безоглядні як смерть і рятунку від них нема нікому.

Володько бачить ще королів. Ніщо в світі не може бути більш бундючне, зі закопиленою навмисне для показу губою, ніж ці безкості постаті. Вони сходять у гору і в низ по сходах, що нагадують мармор, а в дійсності є звичайним деревом, критим дешевою барвою, що наподоблює барву того каменя. І це якось так дивно виглядає, ніби в комедії. Контуші, лемент, штучні слова,

штучні постави, штучні рухи. Одна, друга, третя дія і падає завіса. Все зникає, тільки лишаються спогади, ліси, повстанці, дивна мова, химерна тінь, чи світло, що час від часу вибухне і згасне.

Далі Володько все знає сам. Знає імперію, що все під себе взяла: і короля і козака і самого сатану. Назвалась імям предків цих самих, що сьогодні, в цю страшну ніч, трощать ту назву і в боротьбі кують нову підвалину нової імперії. Бо сила цих людей — вічна сила. Вона родить нову назву, що стане знов назвою усім королям, козакам, царям... Так хоче вище Веління.

Одарка вже давно спить. Прийшла Палажка... Захекана, перелякана. — Стріляють! — кинула вона одно слово.

Володько шарпнувся і вирвав себе з цупких обіймів книжки. Його чоло, щоки, очі в огні. Як сидів, зірвався і біжить... У кухні зривається Єлисей, натягає босоніж чоботи, накидає кацана. Всі біжать на двір.

Там чорна, дзвінка, зі зорями ніч. Там, де на небі Великий віз, видно заграву вогню, що піднімається і промінює з низу у верх. Звідти ж чути глухе, довге, майже безупинне тукотіння, так ніби з якоїсь ями. Всі знають ці звуки. Луна їх ще не ущухла у вухах від часу, коли геть у поперек цілої землі лежала лінія смерти, з назвою фронт.

Це кулемети. Вони тукотять без перерви. Час від часу двократно вибухають сильніщі звуки. Буууву-буух! Буууву-буух!.. Ту-ту-ту-ту!..

Єлисей, Володько й Палажка стоять зі запертим диханням. Нема слів і не тра слів. Все ясно і зрозуміло. Там у ту сторону лежить Здолбувів. Туди пішли дерманські хлопці шукати, одні — твердої влади, другі Маркса і Лєніна...

Вернувшись до хати, Володько ще довго сам собі міркує над тим усім, що діється на рідній землі в цей час. Після заснув.

Прокинувся в досвіта. Ледь світ побіг до манастиря. Там уже рух. Щойно привели полонених „петлюрівців". Привів їх Скиданець. Цей подібний на справжнього рубаку. В кожушку, на ремені револьвер, через плече карабінка, при боці шабля. Здається, його куций зріст створений на кіннотчика. Просто вростає в сідло.

Полонені, мабуть, старшини. Одяги все нові. Чоботи зі жовтого ременю. Їх долучили до тих, що привели перед парою днів.

Вістки, які привіз Скиданець, підняли дерманців. Успіх повний. Здолбунів зо станцією в руках повстанців. До них підходять усе нові і нові ватаги. Захоплені цілі потяги зброї та набоїв. Завтра вимарш на Рівне.

Під вікнами „корпусу" мітінг. Захоплені звісткою дядьки вимагають „повної мобілізації всіх до пятидесяти літ". Хто не попослухає — під полевий суд і амба!

В полудень прибуває начальство. Зявився Комаров, Каміняка. Серед полонених перевели ревізію і все, що знайшли, включно до чобіт, конфіскували на потреби армії дерманської

республики. Пішли чутки, що конфісковано двадцять пять тисяч гривень, які знаходяться на схованці у Комарова та Каміняки.

Одночасно перед „корпусом" почали все більше і більше прибувати й гуртуватися учасники походу. Коли і як встигли вони вернутися — невідомо. У декого при поясі бомби, через плече кулеметні стрічки. Чоботи, руки, обличчя заліплені грязюкою.

Почали ширитися нові чутки, що успіхи Дерманців зовсім не такі блискучі, як це видавалося Скиданцеві. Кажуть, той сукин син навіть і не бачив бою. Він крутився з конем позаду, а коли на станції зупинили поїзд, що вирушував саме на Рівне, в якому затримано вісьмох старшин, так Скиданець першим кинувся шугати по вагонах, чи не знайде чого. А після визвався допровести полонених.

Дома, куди Володько прибув на обід, застає Василя. Він тільки що вернувся разом з кількома сусідськими товаришами. Усі від ніг по вуха в грязюці. Усі лаються останніми словами.

— Комаров! Брехун, самозванець проклятий. Людей без оружжя під „пулємьот" послав, а сам у Здовбиці з лярвами цілу ніч піячив. Ми в ночі підійшли під Здолбунів. Зо станції саме рушає поїзд. Нам подали команду, хто має „вінтовки", смали по поїзду. Сипнули кілька „залпів". Поїзд став. Кинулись до нього. Найшли один вагон „вінтовок", але всі без „затворів".

Корній і ще кількох вдерлися на перон. Там стояло кілька „орудій" і скриньки „снарядів". Корній одразу орудію за комір, обернув її лицем до цементового заводу і почав кресати по коміну. А там петлюрівці. Засіли в заводі і строчать, сукини сини, з кулємьоту. Наші крикнули ура, але що те ура, коли ми без вінтовок. Ми тільки за залізничий вал показались, а тут по нас як сипнуть... Ми назад. Один Корній кашляє та кашляє по заводському коміну. Ми ж прилипли до землі і лежимо. Холодно, мокро. Нарешті над ранок чуємо десь крик: Слааававаа! Післали кількох хлопців у розвідку. Через пару мінут ті летять: Хлопці! Спасайтесь, хто як може. Від Здовбиці „цепю" наступає петлюрівська піхота. Сучої матері! Ще погибнемо тут, чорти знають защо. Зірвалися і в ноги.

— Гади! — закінчує — Василь. Розстріляти мало. Все Каміняка, чортова заволока, збурив людей, а тепер, хто знає, що буде. Прийдуть, спалять село і все. Бо ж якого диявола ми туди йшли? То армія, регулярна, вооружонна, а ми, як барани, з голими руками. Тьху, бий тебе всі громи!..

— А я хіба не казав! — підхоплює Василеву злість Єлисей, забувши те, що сам радив іти на Здолбунів. — Казав я: не йдіть! Не знаєте, проти кого і за ким — сиди один із другим у запічку і не рипайся. Ні, пішли, всунули голову в багно й от маємо. Йди його тепер одного й другого вкуси за зад. Комарова й Каміняку під народний суд! Під суд їх!..

Надійшов вечір. У кожній хаті мітинг. Село гуде і буриться. Невдоволення, протести, вимоги кари на „верховодів". На другий

день усіх скликають на велику сходку. „Верховоди“ будуть виправдуватися за свої вчинки.

Тьма-тьмуща народу посунула до манастиря. Там уже знов зібрано роту війська, переважно зі сусідніх сіл — Бущі, Борщівки, Будаража. Вони не втікли до дому, а лишилися при штабі.

Першим виступив Комаров. Говорить з ганку „корпусу“. — Товаріщі салдати й крєстьяне! Да здравствует робоче-крєстьянская повстанческая армія. До наших свєдєній дашло, что вєдьотся протів нас пропаганда. Гаварят, что ми проїгралі пєрвий бой. Какой бой? Кто гаваріт? Виступай, кто гаваріт, что ми проїгралі. Дєзєртіри, труси, хами, буржуазниє прихвости так гаварят. Но ета явная ложь! Ми імєєм ваєнний атдєл лучшіх революціонних сіл. Ми імєєм плєнних петлюровцев, над каторимі сейчас устроїм наш народний салдатско-крєстьянскій суд. За намі сіла народа! От Бєрдічева наступаєт руская рабоче-крєстьянская, красная армія, которая смєтьот всю пєтлюровскую сволоч з ліца землі. Кто тєпєр скажет, что ми проїгралі? Виступай, сукін син! Я сам пєрвий вганю тому мєрзавцу пулю в лоб вот с етаво нагана...

І Комаров вишарпнув з кобура револьвера. Обличчя його люте, червоне. Говорить різко. Дикий крик разом із бризками слини виривається з його широких розтяжних уст.

Це впливає на юрбу. Помітне схвильовання. Каміняка зібрав гурт бабів, вимахує перед ними револьверами: — Щоб мені до завтра був тут хліб! Зрозуміли? А ні, куля в лоб!

Комаров піддає думку зараз розпочати суд над полоненими. Завести їх у салю в семинарії.

— Під суд їх! Правильно! Чого лазять по наших селах і обдирають народ!... — почулися вигуки...

— Що там з ними довго цяцькатись? На дзвінницю їх — вниз головою і амба!..

Комаров знайшов вихід для народнього обурення. Все захоплюється новою подією. У кожного заграли очі.

Полонених вивели з „корпусу“, — завели в салю семинарії і примістили на театральному підвищенню. Юрба хильнулась в салю. Через пару хвилин велика саля набита людьми. На сцені коло полонених прокуратори — Комаров, Каміняка і весь штаб. Стіл. На столі револьвер і кусень паперу. Секретарює Сергій Корнійчук.

Юрба хвилює, мов розбурхане море. Що там ще, мовляв, довго з ними. От вивидім на могилки і дрючками їх!.. Побємо і все!.. Ні! Ні! Розстрілять! На дзвінницю! Вниз головою.

Виступає ще раз Комаров. Він зясовує провину контрреволюційних прихвостнів буржуазії. Він вимагає для всіх петлюрівців кари смерти.

— Правильно! — реве юрба. — Бий їх! На дзвінницю і вниз головою! Смерть їм!..

Хто проти смерти петлюрівців? Ніхто. Секретар. Прошу запротоколувати одноголосний присуд.

Полонені тихо сидять купою на сцені. Деякі хвилюються, інші спокійні. Один високий і стрункий більше всіх виявляє неспокій. Хвилюється, поривається щось сказати, просить слова. Але слова йому не дають. Аж коли запротоколовано смертний присуд, Комаров звертається до людей:

— Чи маємо дати останнє слово тому петлюрівцеві?

— Дати! Ні! Дати! На останнє слово має кожний права! Хай говорить!.. — заревла юрба.

Неспокійний полонений зривається з місця, вибігає на край сцени перед стіл і запальним, гострим голосом починає.

— Люде добрі! Українці!.. Чи знаєте, кого судите сьогодні? Чи знаєте ви, що перед вами сидять найліпші сини таких саме людей, як ви, які так само говорять, як ви, так само моляться, як ви! Ми є не петлюрівці, а вояки української армії, яка бореться за нашу хату, за нашу державу, за нашу землю і волю. Ви не знаєте, що ми боремося не за поміщиків та буржуїв, а за Україну, за цю землю, на якій тисячі літ живе наш народ. Але наш народ був цілі століття в московській неволі. Ним правили царі, що звели нас на хахлів, на гній, на підніжків, на отаких от, як ви дурнів, баранів, що слухаєте кількох оціх катаржанів...

— Стой! — гримнув Комаров.

...Які ведуть вас на загибель... Не слухає, а ще сильнішим голосом кричить полонений. — Ви нас убєте, але знайте, що завтра прийде сюди...

— Стой! — гукає Каміняка і хватає револьвер.

— Хай говорить!.. Далой!.. Хай говорить... Кожний має право на слово! Слабода! — вибухнула юрба. — Слово! Слово!

...А завтра, — продовжує полонений, — прийде сюди полк українського війська і ваші хати зрівняє зі землею. Але мало хати... На вас і дітях ваших лишиться вічна чорна пляма, що ви в цей страшний час, коли наша молода Українська Держава веде смертельну боротьбу з одвічним нашим ворогом, москалями, виступили проти свого війська, своєї власної Держави Української... Подумайте, що це значить! Подумайте!..

Тут Каміняка не видержав, напнувся і, як тигр, плигнув на промовця... — Малчаать! — ревнув його страшний голос. Але промовець, видно, не бачив перед собою нічого крім люті, жаху смерти і безодні людської темноти... Всі сили його досягли найбільшого напруження. Блискавичним помахом руки він вибиває з руки Каміняки револьвер, який летить між публику. Сотні голов ревли невиразними голосами. На допомогу Каміняці кинулись Комаров і секретар, але проти них муром, як один, стали всі полонені, які зовсім забули про небезпеку.

Постава і вчинок полоненого миттю прихиляє до себе цілу юрбу. Кілька десятків чоловіків ринуло до сцени.

— Стой! Не смій піднімати руку на плєнного! — Гримнув дебелий дядько Сидір, хватаючи Каміняку за руку.

— Раз свобода — всім свобода! Кожний має право слово сказати. Чи так люди?

— Правильно. Хай говорить далі! Далой Каміняку!... — реве народ.

Повстанчий штаб бачить, що справа стоїть кепсько. Промовець входить у силу. Він відчув вагу слова свого, відчув голод отих усіх, що стоять перед ним, на правдиве щире слово. І коли Каміняку з Комаровом відзброїли і посадили з боку, промовець почав говорити далі...

— Люди добрі! Я, ми всі і ціла Україна не обвинувачуємо вас. Ви є може ті найліпші сини своєї держави, бо ви з ризиком життя свого йдете шукати „твердої влади". Ви хочете порядку і ми розуміємо це... Але вас обдурюють і бунтують усякі темні продажні типи на подобу ось цих, що судять нас ось тут в мурах цієї української учительської семинарії... Нас, старшин української армії! Нас, що несуть життя своє за визволення цілого нашого народу з неволі московської, нас, що хочуть привернути цілій Україні спокій, владу і порядок. А ці мерзотники обдурюють вас. Вони ограбували нас, забрали наші одяги, гроші, а чи знаєте, для кого вони то забрали?...

— Правильно! Гу-гу-гу! Ага... Де, сукини сини, гроші? — заревіла юрба.

Це влучає в саме серце народу.

Дядьки приходять до притомности й один, той саме Сидір, вискочив на сцену, високо здійняв затиснутого пястука і крикнув:

— Люди! Прошу слово!..

— Говори! — крикнула юрба.

— Правильно сказав цей український охвицер. Подозволю собі поставити товарищеві Каміняці і товарищеві Комарові слєдующий вопрос, де, спрашується, ті дєнгі, які ви забрали в оцих людей?

— Нема! Забрали! Пропили! — загомоніло скілька голосів.

— Стоп, люди! — підняв руку Сидір. — Ще вопрос.

Каміняка зірвався і почав кричати:

— Я тєбя, сукин син, на місці вбю!.. Як собаку!.. Ти!..

Але Сидір стоїть непорушно, мов камяний стовп. Старшина промовець за ним. Решта полонених напружено чекають, що буде далі. Вони чують, що більшість у салі на їх боці. Виразно помітно гнів народу проти Каміняки...

Комаров уже не пнеться більше наперед. Ціла його хоробрість погасла, мов свічка. Блідоватий прищулений, він забився під самі лаштунки сцени і звідтіль визирає... Сидір розтягнув широкі, барви буряка, губи, внизав зір у Каміняку.

— Тии! Як ти не замовкнеш... — зашипів він люто. — Досить із тебе, зволота ти проклята, народ дурить. Бандити!.. Ууу!.. Де гроші дів?.. Народе! — звернувся Сидір до людей. От моя думка... Всіх оцих плєнних товаріщов відпускаймо на всі чотири сторони. Хай ідуть собі, звідки прийшли. А щоби вони не наробили нам у селі якіх бешкетів, то виведемо їх за село і пустім... Кто желаїт, може пригласітся в конвой. Тольки за село і досить... А оцих — показав на Каміняку і товариство, — маємо посадити на їх місце, бо вони не отвєтіли на наш вопрос... Чи не правильно я кажу?..

— Правильно!.. Само собою... Де дєнгі народниє?.. Хай відповідають...

Виступив Каміняка. — Товаріщі крєстьянє! Дєнгі єсть!.. Я прі сєбє нє імєю, но ані сховани на потреби войска... Плєнних можете відпустіть... Як хочете... Але дозвольте нам з товарищом Комаровим піти до штабу і винести всі наші отчети.

Сидір на таке не погоджується, але юрба ділиться на двоє. Одні дозволяють Каміняці й Комарову піти до штабу. Інші ні. Врешті всі годяться відпустити їх. Полонених відпускається також на волю. В допровід зголошується знов таки Скиданець...

Вечоріло. Люди наговорились і почали розходитись. — Еет... Чорти зна що... Хай про мене один другого живцем зжере... Халєра їх бери всіх разом.

— Одні так, другі отак... Одні за Ордія другі за Овсія і розберися в них. Чесному чоловікові спокою не дають...

— А все таки той „Петлюра" здорово того... Молодець!.. Я покметив, що він рехтельний чоловік. Коб заслали отаких на села більше і знав би чоловік, за кого і що держати... А то ж стовпотворенія. Чи ж не ганьба, щоб отакий Каміняка, шмаркач, пробачте, якого я знаю ще отаким о зікратим бахуром без штанів, цілою громадою кермував. Деж таке видано? І батько його не був господарем і дід, кажуть, зі Знахорцем кінською політикою через Бущенщину управляв. Хіба люди забули, як його дідові по смерти Доманиха зуби коцюбою вибила. — Оце, каже, за мої гуньки! А це за кожухи! А це за намітки та полотно! Бразь, бразь по зубах коцюбою і поки люди бабу відволокли — у мертвого злодюги зуби висипалися. Але нічо не сталося. Люди його ломаками прилюдно забили, щоб на Сибір не заслали. Бо що, кажуть, Сибір. Завезуть туди, пошляється між каторжанами, набереться ще більше злодійського ремесла, вернеться і знов біда. Кажу. То вже кров така. Большевики... Кажуть, дають без викупу землю. Го-го-го!.. Якщо ними такі Каміняки управляють, то та даровизна в сто раз боком вилізе...

— Ну, а куда ж?.. За ким підемо?..

Куда. Нікуда! Пока незвєсно, хто управляє — нікуда! Коли темно навколо — люди сплять... От і все... Просвєщеніє треба людям дать... А з Каміняками нам не подорозі. От забрали у людей гроші й уже, один з другим, у кулаці затиснув. Дідова кров... Твойо — мойо, а мойо — не твойо!..

— Хо-хо-хо! Правильно, кольки його матері.

Так гуторять дядьки і поволі розходяться. Каміняка з Комаровим і рештою штабу подалися до „корпусу". Полонених з місця вирядили в дорогу. Скиданець миттю зявився з конем і повів їх. Дорога мокра. Поволі розтає сніг. У деяких місцях земля випнулась на зовні чорними мягкими латами.

Полонені почвакали виміняними чобітьми в напрямку Мизоча. За ними на коні бундючно їде Скиданець.

У приходській церкві ударили в рейки та щити на вечірню...

— о —

Володько вернув до дому і не встиг доїсти своєї вечері, як до хати увігналась Тетянина Харитина і крикнула:

— Петлюрівці!

Всі — Єлисей і ціла родина, зірвалися мов опарені.

— Де?

— На Поповому! Он на Тихонах уже ловлять людей. Чути стрільбу... Люди вибігають на поле і бачать: від Мизоча наступає на Дермань видимо-невидимо петлюрівців! Тікайте, хто куди може!..

— Чорт зна що! — виривається у Василя. Куди підеш у ночі? В Бущенщину!.. І Василь побіг на двір. За ним вибігли всі. На дворі рейвах. На всіх подвірях люди. До Володька прибіг Петро...

— Ну, що?.. — питає Володько...

— Петлюрівці! Наступають... Від Попового!.. Біжім до манастиря...

— Ні! — каже Володько.— Вибіжім „під гору" і подивимось.— Добре! Володько гукнув, що він з Петром женуться на розвідку... Вибіжать за Тетянину хату, подивляться, прибіжать і скажуть.

Добре. Раз-два і хлопці за селом „під горою". Темно. Повіває західний вітер. Під ногами мокро. Засапані зупинилися. У грудях сильно калатає серце. Заперли дихання і слухають... У темноті за ровіцькими хуторами чути біганину, рейвах. Хлопці присідають до землі.

— Бачиш? — питає шепотом Петро.

— Ні.

— Не бачиш! Дивись... Отам... Отам... Лавами... Оооо! Встають, біжать і падають знов... Наступають... Бачиш? —

Володькові виразно мигнули в очах якісь чорні постаті на ровіцьких полях, що зриваються від землі, біжать і знов падають... Саме в той мент з Тихонівських займиськ виривається і розноситься в темноті вечора протяжне:

— Рятуууйте!.. Ратуууйте!.. Гвааалт!..

Нема ніякого сумніву. На село напали петлюрівці. В очах хлопців мигнули страшні картини. Підпалені хати, стрілянина... Тікати! Бігти до манастиря. Бити на сполох. По цілому тілі, мов блискавиця, пробігає жах, сила й бажання життя. Де рятунок?..

Мов шалені, хлопці біжать до села і кого не зустрінуть, гукають: — Спасайтесь! На село наступають петлюрівці.

Люди метушаться. Баби в плач. — Бач! Не казала я... Сидіть тихо. Не рипайтесь, поки вас не зачіпають. Ні! Що то ви, дурні баби... Ми ось вам!.. І бачите. Послухали отого катаржанина, отого западющого безбожника, отого злодюгу... А тепер їх халєра найде, а ми за все покутуй!..

Молодші, особливо учасники славетнього здолбунівського походу, накинувши на себе, хто що мав тепліщого, дали чосу в Бущенщину. Поважні дядьки хапаються за палиці і палкують до манастиря. Володько з Петром поперли також туди.

Коло манастиря Содома й Гомора. Перед „корпусом" велитенська юрба дядьків. Гукають, вимахують руками. До них при-

лучаються все нові і першим питанням кожного є: — Де той, сукин син? Де він?..

— Втік! Втікли всі. І гроші забрали...

— А хто вартував? Такі ж собаки, як і ті, кого вартували. Давай їх! З підземлі давай! Он село в „опасності". Підпалять село, а ті катаржани втікли. Давай їх!..

Але крики дядьків даремні. Каміняка і вся чесна кумпанія встигли щезнути, як віск від лиця вогню. Дядьки ввірвалися до „корпусу", рознесли на тріски штаб, розбили машинку. Сидір, який і тут виявив найбільше притомности духа, почав кричати, щоби втихомирились, бо він просить слова. Поволі втихомирились. Сидір пропонує вислати напроти петлюрівців депутатів від села з білим „хлагом". Не татари ж вони. Зрозуміють нас.

— Добре! Правильно! — Наскоро вибірають депутацію, але як тут серед ночі йти з білим „хлагом". Все одно, не побачить.

—Ну, а що ж тоді? Зложити руки і чекати Божого змилування? Село! Люди! „Обчество!" Я вам кажу... Коли ми такі будемо, коли: а що? а як? А... аа!.. Тьху! Бий тебе сила Божа! Загорнуть нас в онучу всі, кому тільки захочеться. Бо ми гречкосії, хлібаки, борозняна черва... Ось пожалуста!.. Явиться вам такий паскуда — ось із тамтого кутка, надягне тобі матрозьке кльош і вже йому ціла громада в ноги... Проше пана капітана! Веди нас баранів хоч у прірву... І ми ліземо в прірву... Прірва для нас не прірва, а хто зна, що... Рай якийсь... Найшли рай! Рай! Земля даром, море по коліна, груші на вербі... От що! І вже ми роздявили рота і вже повірили. І вже дайош Здолбунів, батарею, ароплани. Вже готовий у прірву. — А шубовснув з головою, попав у халепу — розум тоді вилетить з макітри на плечах і хоч патиками його бери... Ради нема...

Сидір аж засапався. Дядьки слухають, ахкають. Після вириває ться один із натовпу: — А куди підеш? Не бачиш?.. Ніч навколо... Тьма! Тьма-тьмуща!... Гадаєш, вийдеш, на горби, станеш і гукнеш: сонце, зійди! Освіти нас і наш „хлаг", білий, невинний, чистий „хлаг"! Діти ми! От що! І ще раз кажу: діти! І сонце нам не зійде, а поки, не дочекаємся його сходу. Бог сам піднесе його і з ночі стане день. Кричиш, Сидоре... Ми всі кричимо, а крик криком і є... Зправа, зліва, звідти, звідци наступають — петлюрівці, большевики, Каміняки всякі... А от ти вийди і крикни нам так, щоб одразу пізнали ми: це ваші, а це не ваші. От ти господар первий сорт, а Петлюри од Леніна не розріжниш... Не є це, скажете, саме главне?...

— Чекай, поки воно зійде... Поки Бог його сам піднесе... Роса очі твої вигризе...

Ніч не стоїть. Село кипить, клекоче. Всі, хто чувся молодим і винним, покинули свої хати і подалися в Бущенщину. Там ліс, яри, є де знайти притулок у цей терпкий час. У вікнах хат блимають слабенькі вогники світла. Жінки ломлять руки, нарікають на нерозважних своїх чоловіків. Всі сподіваються: ось увійдуть, оточать, запалять першу хату від заходу, пустять огонь з вітром і не стане Дерманя на цих пригірках, ярах, лугах. Зги-

нуть сади, а працьовиті люди кинуть селище і підуть на всі чотири боки шукати місця, де би притаковити свою голову.

Ніч. Жорстока, чорна, цвяхована зорями. Непевність, рейвах, виття собак... Минає час. Година за годиною проходить над селом засудженим, як Содома й Гомора, на пожертя вогневі пекельної помсти.

Та все це скінчилося значно простіше. Переляк і суматоха счинилися тому, бо товариша Скиданця, того „морового" кавалєра і відчаяного революціонера, спіткала дивна пригода. Він привів зі Здолбунова полонених і визвався їх провести назад, поза володіння дерманської республики. Коли опинилися на полі, полонені легенько пожартували з ним. Стягнули Скиданця зі сідла, зняли з нього все, до сорочки включно, і пустили стрібати босоніж по примерзлому різучому сніжку через ровіцькі поля до села. До всього котрийсь халамидник пустив за стрібуном кілька шворких куль з його власної карабінки. Кулі продзичали під самим вухом Скиданця, але наміри їх були виключно виховничі та заохотливі. В той час в очах Скиданця повстали лави, полчища петлюрівців, що ринули на нього зо всіх сторін. Він не жалував ніг своїх, гнався через поля, мов божевільний і прибігши до першої хати, наробив шелесту на ціле село.

А Каміняка, Комаров, весь штаб і хоробре воїнство республики залишили свою столицю на волю Божу. Дядьки гострять зуби: — Ех, коли б так одного з другим розклав на стільці та вилічив кожному пів сотню шомполів... Отоді знав би, як чесний народ з пантелику збивати.

Минула ніч, а село стояло собі, як і до цього часу. На помацьки вертаються втікачі. Деякі одразу, щоб не гаяти часу, беруться за працю. Грицько Сидорчук потребував до млина. Наклав на віз міхів, всунув під солому „люшню" і пособкав до мостиського млина.

Приїхав, зніс міхи, зважив і очікує на чергу. Стоючи коло воза, Грицько бачить, що дорогою широким кроком палкує хтось ніби знайомий. Іде, зрівнявся. Сіра вовнянка на потилиці. Комаров! Ій-Богу, він... І як він сюди в це глухе село попав?

— Ей! Товариш Комаров? Куди? — гукнув Грицько.

Але Комаров не чує. Це розбірає Грицька. Він же знає, як радо поговорили б тепер Дерманці зі своїм проводирем.

— Стой, Комаров! — крикнув Гриць рішуче.

Комаров почув, але одразу в ноги. Гриць висмикнув із соломи „люшню", приложив до плеча, прицілився — бац!..

Влучний був той бац... Комаров пробіг ще кілька десятків кроків і клякнув до мерзлої землі, влучений під саму лопатку.

Счинився рейвах. Повибігали з хат, із млина люди. Он на дорозі на мерзлій гноївці лежить чоловік. Він вовтузиться. Ноги його совгаються по землі. З грудей вириваються ті звуки, в яких не чути вже ні гордощів, ні злоби, ні любови... Це ті звуки, якими людина ловиться за останню можливість, щоби втриматися на цьому світі. Він не хоче вмірати... Ні, ні. Зовсім навпаки.

Йому неймовірно хочеться жити і, почувши коло серця дотик смертельних щупок, він згадав усіх, хто б тут не був, і кличе на допомогу своїм стогоном...

Гриць сам отетерів. Він і не думав, що за чотири воєнних роки, його зір навчився так непомильно вціляти. Кинувся до коней, поправив їх і підїхав до Комарова. Люди допомогли йому вложити раненого в обшивні і Грицько повіз свою здобич на вічний суд.

Вечоріло, коли Грицько довіз Комарова до Дерманя. В останнього ще жевріла іскорка життя, хоч стогнати перестав. Його рот наповнявся червоною піною, що переливалася кутками уст і стікала по щоках до вух. Шкіра його обличчя набрала барви чищеного воску і відрослі волосинки неголеної бороди сторчать наїжено...

— Комаров! Комаров! — загули ті, що чапіли коло „корпусу“ — Давай його! Давай, сучого сина! Втік! Обдурив, обікрав і втік!.. Уууу!

Кілька десятків дядьків хижо кинулося на Комарова, муром оточили залубні Грицька. Здавалось, вони всі накинуться і розірвуть Комарова на шматочки...

Але Комаров уже не боїться. Він лежить горілиць у залубнях, ворушить губами, повільним рухом язика випихає з рота кров. Він силиться щось промовити.

— Та-ва-рі-щі! — зовсім тихо вириваєтьсяся з його крівавих уст. — Та-ва-рі-щі!.. Атвє-зі-тє мєня к Гна-тю-ку!..

Мур дядьків миттю холоне і німіє. Вираз облич міняється...

— Вмірає! — хтось, майже пошепки, промовив...

— Може б кликнути попа?.. — додав другий.

— Куди там... Цей в Бога не вірив. Каманіст же... Не знаєш?

— А все таки, хто знає... Може б його й... — слова останнього дядька не вийшли на зовні.

Комаров якось особливо захарчав...

— Ей! Хто там привіз його? Ти, Грицьку? При його до Гнатюка! Бач, він просив... — голосно і зненацька гукнув один дядько і тикнув пальцем на Комарова.

— Проступіться! — поганяючи коні, заговорив Грицько.

Всі, без одного слова, розступилися. Обережно рушили коні, сани поповзли по мокрій голольодиці дороги. За ними пішли дядьки...

— А... знаєте... Воно, як сказати правду... Хто його розбере... Може він і не був такий...

— Який?

— Ну... Отакий... Хто там бачив, чи він ті самі гроші того...

Дядьки виразно розчулились. Вечір все сміліще огортає землю. Над хрестом приходської церкви сторчить серп молодика...

Всі дні триває одлига. Небо обложило. Дме вітер заходу. Верхами садів котять хвиля за хвилею вогкі подихи далеких морів.

Комаров сконав. Знайшлися теслі, що збили йому домовину зі соснових півторачок. Два дні простояла вона у „корпусі“.

Сходилися дядьки, гуторили так і так, радили, міркували. Нарешті прибула жінка покійника і забрала його. Не в щасливий, мабуть, час прийшов він до цього дивного села.

Ще через пару днів, у суботу над вечір, з північного сходу, там, де за пригірками та лісами села Лебеді та Гільче почулися перші сотужні вибухи гармат. Люди виходять із хат.

— Бууувв-шшш! Фі-ііі! Пааах!..

Пахнуло десь там за могилками. Луна хльостко вдарила і відбилася від семинарської будови. За хвильку знов. Чути, як у повітрі свистить стрільно. Чути, що неухильна його дорога та мета.

З Іванової пасіки біжить Трохим. Він без шапки. Вітер патлає його волосся.

— Бють! — гукає він, не дивлячись на те, що всі бачать і чують, як у лузі та під семинарською горою лускають усе нові і нові стрільна.

Метушня. Люди з долини біжать на гору. З гори в долину. — Це вони в семинарію бють. Ні. В корпус. Е, ні. В манастир. Кажуть, дзвінницю зсадити хочуть...

— Та нащо?

— Нащо? Щоби показати... Ясно... Он завтра в село прийдуть і каменя на камені не лишуть.

А стрільна все виють над Дерманем. Рвуться і рвуться. Володько з Петром з цікавости біжать до манастиря, не дивлячись, що туди саме стріляють. Коли в повітрі засвистить, хлопці зупиняються, напнято вслухуються в посвист і вгадують, куди впаде.

— В лішник, в лішник! — викрикнув Володько. В ту саме мить внизу, в лішнику, коло самого лугу, де росте гурток густих струнких осичок, з демонічним рокотом бризнуло стрільно. Хлопці самохіть дали сторчака і припали до пня коронатого дуба. Черешні, клени, берези шарпнулися назад, ніби дістали поличника, а молода осичина, куди шелепнуло стрільно, наполовину вилетіла в повітря.

Хлопці бачать, що це не жарт. З гори через городи біжать парубки. Вони шукають кращого місця для схованки. Володько і Петро зриваються і женуться до манастиря.

Там повно народу. Вже вислано до Гільча післанців з білим „хлагом". Через деякий час стрілянина вмовкла. Коло семинарії в саду лишилися дві лійки від зриву стрілен і вікна другого поверху висипалися.

Суматоха, розгубленість. Молодих нікого не видно. Самі старі і жінки. У манастирі бамкає малий дзвін на вечірню, бо завтра неділя. Люди йдуть на вечірню. На обличчях острах і непевність.

Володько і Петро знаходять своїх товаришів. Ці не виявляють ані найменшого страху. Вони навіть вдоволені, що от нарешті прийдуть у село справжні українські вояки. Бачили салдат-москалів, бачили большевиків, бачили німців, а українського війська до цього часу не бачили, хіба тих полонених... Але полонений ніколи не дає повного образу вояка...

Тому хлопці тішаться, що прийдуть „петлюрівці". Хтось розніс чутку, що вони приймають до себе молодих хлопців і поміж учнями зявилося одразу кількох, що виявили бажання „повоювати".

Майже ціла ніч у непевності й журботі. Як розднілось, до манастиря пішло все, що не хотіло ховатися в Бущенщині.

Рано до села, вулицею від „Лисів", увійшов перший січовий полк. Молоді, веселі, у сірих чемерках, хлопці. На головах кашкети з тризубами. Спереду везуть кулемети.

При вході в село поставили заставу. Коло манастиря на перехресті вулиць кілька „максимів" з приготовленими стрічками. Але дуже суворого вигляду в цих вояків непомітно. Проходять святочно одягнуті, дівчата сміються, жартують...

— Ей, дівчата! А куди?.. — питає молоденький січовик...

— А до церкви. Ходіть і ви з нами.

— А воювати нас не будете?..

— Ха-ха-ха! А що ви за вояки, що боїтеся дівчат?

— А де то ваші хлопці?..

— Наші хлопці такі, як і ви... В лісі...

— Ну... Попадуться вони в наші руки...

— Ой-ой! Не кажіть гоп, поки не перескочили...

І дівчата пішли. Володько і гурток його приятелів підходять до вояків. Помнявшись, Володько несміло виявляє бажання вступити до „петлюрівців".

Ті регочуть. — А що ж, синку, ти в нас робитимеш?... — питають...

— Воювать... Воювати будемо! — горда відповідь.

— Кого?

— Та всіх, хто проти України...

— От так-так! А де ж ви були, коли ваші он на Здолбунів ішли?..

Хлопці вияснюють, як то сталося. Вояки вдоволені. Володько знаходить одного земляка з Кремянеччини. Той картає дерманців. Таке чудове село, а таке несвідоме...

Після церкви проголосили велику „сходку" в салі семинарії. Покликали старостів обох частин села. Гострий наказ, щоб зявилися усі господарі.

Саля набита. Прибув полковник. Молодий, меткий і рухливий вояк. На обличчю великий шрам. Одягнений у жовтий кожушок, штани-галіфе. На ногах жовті елєгантні чоботи.

При його появі в салі народ розступається на дві лави. По середині лишається порожнє місце. Не входячи на підвищення, полковник починає з місця енергійним, різким тоном свою промову:

— Селяни! Не бачу між вами ні одного молодого обличчя. Це добре. Добрі з ваших синків герої. Заварили, мовляв, каші, а ви батьки розхльобуйте. Дуже мені прикро, що я, полковник українського війська, мушу знімати свій полк із фронту проти

москалів і обертати його проти своїх збунтованих, збаламучених несумлінними агітаторами селян.. Бо чи ви знаєте, проти кого ви бунтувалися? Чи знаєте, на чий млин лили і ллєте ви воду? Ні. Напевно не знаєте. Ви не знаєте, що пішли ви зі зброєю в руках проти свого ж війська, в якому служать такі ж саме українські селюхи, як і ви... Ви не знаєте і ваші проводирі вам напевно цього не сказали, що те військо, проти якого ви виступили, боронить вас, ваших дітей і ваш добробут перед большевицькими, московськими бандами, які напирають на нас із Московщини і які хочуть знищити вас, як господарів... Вони хочуть заперти вас усіх до комуни, забрати од вас усе і зробити з вас слухняних рабів своїх, наймитів, щоб могли вами, як їм захочеться, каверзувати. От на чий млин лили ви воду, от кого слухали! Большевики, комуністи розпускають скрізь своїх агітаторів, які бунтують народ проти нас... Але ми докажемо, що маємо ще силу в руках. Знайте, що за те, що ви зробили, наша українська влада по головці вас не погладить. Вона покарає вас і то покарає суворо. Ми вимагаємо від вас, щоб на протязі двадцять чотирьох годин ви видали в наші руки всіх своїх головарів, яких список ми маємо зі собою. Інакше ми знайдемо спосіб, як віддячитись вам за наші сьогоднішні у вас відвідини. Я не погрожую, а кажу: коли не послухаєте своєї влади, будете вічними невольниками чужих влад, які розмовлятимуть з вами іншою мовою. Я маю великі повновласти і можу зробити з вашим селом те, що в ньому не лишиться камінь на камені. І це собі зарубайте на носі. Всі ті люди, що списані на ось цьому папері, мусять бути в наших руках. Старости! Наперед! — скомандував полковник.

Від такої мови селяни споважніли. На кожному обличчю зявився острах. Обидва старости, ці вічні мученики революції, без єдиного слова спротиву виступили наперед перед очі сердитого полковника. Очі їх широко відчинені, чола напружені думкою. Здається, вони вже відчувають на собі кару, яка чекає на них. Полковник енергійно підступив до них і рвучко запитав:

— Видасте нам оцих харцизяк?

— Господин... Ваше високоблагородіє! — заговорили обидва старости нараз. Вони не знають, як їм говорити. „По мужицькому“ ніяково, а по русски зле. Пан же перед ними і то справжній, бо сердитий.

— То пожалуста. Очінь радо і даже з приятністю видали б ми вам отих сволочів... Але змилуйтесь. Вони ще перед кількома днями втікли. Одного, дякувати Богові, підстрелили, а решта повіялись... А куди — хто його знає... Ось людей спитайте!..

— Правда, правда... Правильно! — загула сотня голосів.

Полковник не здається, хоча бачить, що мова і вираз їх облич щирі. Вони знають, що зробили помилку, але як її направити. Он на вулиці розставлені „пулємьоти“, а з ними кепські жарти. Та й вчера мали нагоду безпосередньо відчути, що то значить, коли над твоєю головою, над твоєю хатою, де

твої жінка та діти, прогуде ота пекельна страшна видумка.

Нарешті полковник зменшує свої вимоги. Він заявляє, що в скорім часі селяни помітять самі свою помилку. Він не буде нищити села, але вимагає якоїсь нагороди за втрати, спричинені цими подіями. До другого ранку до манастиря мусять знести таку то й таку кількість сіна, вівса та інших необхідних для війська продуктів.

Селянам нема іншої ради, як погодитися. Слава Богу, що хоч на тому скотилося. Могло бути значно гірше... Багато поміг випадок Грицька коло млина на Мостах і та кулька, що одним доторком перетяла биття неспокійного серця, зараженого страшним трунком злочинної ідеї...

За пару день зі школи зник один з Володькових приятелів. Кажуть, він „подався в петлюрівці". Також кількох парубків зі села пішли до Здолбунова і там зголосилися до війська.

X

Семинарія готується до великого свята. День-денно після лекцій вправляє хор. Прибірається саля. На стінах зявляються плякати: „В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". „І чужому научайтесь, свого не цурайтесь". „Встане Україна і розвіє тьму неволі". „Обніміться, брати мої! Молю вас, благаю"!..

Мають жовто-сині прапори. Нарешті зявляється на сцені бюст. Це він. Це той, чиїм словом, волею повстала з мертвих приспана, окрадена... Повстала в огні і муках Найяскравіша Правда Правд... Великий Творче неба і землі! Зншспошли свою ласку на народ сей і дай очам його узріти Правду від духа Твого ізшедшу. Ти благословив кріпачку матір, що завагітніла і дала співця правди і волі, благослови і той чин, що виріс зі слова любови, слова страждання, слова, вирваного з міліонів душ... Боже Великий! Ти хотів, щоб малий пастушок ягнят підслухав мову кожної билинки степу, кожної пташини гаю, кожної сироти, кожної матері — всіх, хто був, хто є і хто буде на цій нашій землі... Благослови ж, о Боже, дні сії і сії ночі, в які над всесвітом зводиться нова зоря, що єдина освітить темноту неволі... Ти хотів, щоб син темноти і неволі встав, розтрощив трон, порвав порфіру і на сторожі отих рабів німих поставив своє: слово — правду, слово — волю, слово — любов. Хай тричі буде благословенний той день, коли родилось те слово.

І ще раз благаю тебе, Творче Всесвіту, відкрий вуха всім живим тепер і тим, що будуть після, щоби чули Слово Правди-Правд. Пішли згоду, мир, пішли їм свободу і те, що дає право на неї — розум, силу і хоробрість.

Та буде святе імя Твоє во віки вічні!..

Так молиться Володько, слухаючи концерт. Не цими словами. Ні. Але душа його повна молитви, повна прагнення великого. Він не згадує слова Бог. Нащо? Хіба не приємніше заціпити

уста, зуби, заплющити очі, забути всі слова і тільки всупереч усьому і всім відчути найбільше зближення з Найвищою Силою. І тоді не страшне безвіря. І тоді навіть не страшне все те, що твориться там, за муром салі в селах, містах, степах широкої його батьківщини. Він добре знає цей мент і має готове для нього імя. Не лякайся, хлопче, мук народження. Лякайся кінця, смерти, забуття...

Он вийшов на сцену хор. Мають барви, ті самі барви, яких повно серед ланів, гаїв, степів. Ті самі радісні барви. Бризнули голоси. Такі голоси родяться тільки в одному місці на землі: там, де небо і земля широкі без меж... Вінок дівчат дзвінких, мов струни... Які щасливі мужі тієї землі, на якій виросли ті пишні квіти. Які радісні діти будуть сходити по сходах вічности зі самого низу до самого верху. Їм вічність, їм слава, їм будуччина...

З глибини грудей, з плоти і крови вириваєтьсяся кантата: „Бюууть порооооги!.. Місяць схооодить!..“

Ціла саля повна, повна людей, зникає... Нема вже нічого в очах, тільки Дніпро, тільки пороги, тільки величний, жорстокої барви місяць, маєстатно встає зза чорного муру дубового лісу, підноситься вверх і зупиняється над самою серединою могутнього Дніпра.

Неухильною лавою котять води. Тисячі самоцвітів знизу і згори сполучують низинь і вишінь, між котрими гнучко рине велична ріка... Он камені на дорозі. Скелі. Ріка не знає перешкод. Вона зводиться дуба, крає на тисячу скалок місяць, зорі і з лютим ревом плигає у пінну безодню...

І хочеться далі дивитися великим оком душі, і хочеться бачити: свобода, гідність, честь. Бо так наказує закон землі. Так наказує кожна мить великого часу і простору всіх вимірів. Так наказує скупчення всіх душ, сердець, хотінь, що втілилось он у тому синові кріпачки, бюст котрого стоїть умаяний прапорами того народу і тієї держави, про які снився йому чарівний сон. І який короткий час від сну до дійсности. Там у цій ночі, на полях боїв рев гармат говорить: „Встаньте! Кайдани порвіте!“ Там вражою злою кровю кроплять волю. А тут, у великій родині, безліч душ згадує не злим тихим словом ту дивну, ту особливу, ту незрозумілу людину, що віщувала ці страшні й незабутні дні.

Концерт кінчається. Володько встає зі свого місця, весь опоєний образами, думами. До нього підходить його брат Хвидот і Володько не втримується. Кидається до брата, тісно обнімає його і на очах безлічі товаришів і незнайомих людей міцно цілує. Який немужицький прояв захоплення. Яка ганьба сентименту. Але що зробить Володько, коли ним так сильно заволодів Бог любови, віри і прагнення.

— Буде Україна! Буде, буде! — вириваєтьєся з його уст. Вириваєтьсяся голосно і так певно, що Хвидот і вся решта товаришів не втримуються і починають гукати:

— Слава Україні! Слава, слава, слава!..

Це підхоплюють інші і сотні голосів одним звуком вигукують славу.

Зі середини натовпу вириваються слова гимну, всі підхоплюють, зупиняються і звуки пісні народу стихійно заливають салю. Всі стоять, співають. Щоки червоні. Горіючі очі. Вираз надхнений. Співають старі, малі. Співають навіть ті, які ще недавно глумилися з мови, прагнень свого власного народу. Он стоїть, витягнувшись, Ферапонт Яковлевич. На ньому ще старий „сюртук" бувшої імперії. Той сюртук прилип до кожного центиметру його тіла. Він зрісся з ним в одно, але все таки і Ферапонт стоїть струнко і співає. Бо ж як не співати? Сила відродження страшна, неухильна. Нема їй спротиву і нема їй кайдан.

За пару днів Василь їде до Острога навідати Пархвена, який все ще лежить у лічниці. Володько й собі бажає поїхати з ним. Добре. Одягаються. День гарний, соняшний, хоч по полях ще скрізь сніг. Дорога санна, але попсута близькою весною.

Володько не був ще в Острозі від того часу, коли малим хлопцем їздив туди з батьком. Пригадує виразно те захоплення і ті переживання, які викликав у нього кожний новий шматок простору, кожна нова подія. Як далеко пішов він наперед тепер! Місто для нього не має вже такого значіння, як тоді. Пригадує ту жидівку, що воювала з батьком за півня, пригадує пана на велосипеді, москалів, що спокійно машерували на подвірю казарми, панночок, вітрини.

Зовсім не те тепер. Перше, що кинулось, це полк війська, що вступав у місто. Василь мусів зїхати на сторону і перечекати, поки пройде військо. Володько не може сидіти, захопившись тим полком. Звідки взявся він? І наплечники, і патронташі, і лопатки — все, честь-честю, справжнє військо, якого вже давно не бачив Володько від початку війни. Ідуть та йдуть вояки лавами, бадьорі, червонощокі, веселі. На вовняних шапках жовтосині значки з тризубом.

— Звідки йдете? — питає Василь вояків.

— З фронту. На відпочинок.

Дивно. Зовсім не видно на них слідів фронту. Такі радісні, такі голосні. Володько не сидить. Нема сили всидіти. Він же власними очима бачить військо України, своєї держави, своєї великої батьківщини. Володько встає і зовсім близько підходить до лав війська. І побачивши його кінець, кидає Василя зі саньми й іде побіч машеруючих лав у напрямку міста. Там, коло казарм назустріч полкові виходить військова орхестра. Блищать на сонці мідяні труби. Спереду чути команду:

— Струнко!.. Рушниці на плече!..

По лавах пробігає вогонь. Всі випростовуються. Рушниці з понасаджуваними на них багнетами вкрили щітиною військо. Орхестра вдарила марша. Серце Володька затріпотіло і він виразно відчув дуже приємний біль у нім. На очі зійшли сльози радости.

Коло орхестри завважив начальство і багато людей, здебільша молоді. По одягах Володько пізнає учнів і учениць міських гімназій. У кожного пришпилена жовто-синя стрічка.

Перед начальством сотня за сотнею проходить полк. Молоді козаки вибивають крок. Рушниці на струнко. Зближаючись до начальства, сотенний командує: — Вправооо д'вись!

Всі очі звертаються на право. Головний начальник стоїть струнко і вітає піднесенням долоні нарівні правого плеча. Молодь скидає кашкети і дружне „слава" змагається з маршем орхестри.

Полк заходить до казарм. За полком їде обоз. На санях гурт веселих козаків.

В одного видно гармонію. На самому кінці їде кількох кіннотчиків на гарних гнідих конях...

Коли скінчився похід, Володько підійшов до Василя, що поволі їхав позаду війська разом з безліччю інших підвод.

— Ну, що, Василю? — питає Володько, знаючи, що Василь нераз кепкував з „петлюрівських козаків".

Василь не відповідає нічого, але з усмішки, що сяє на його обличчю, виразно промінює радість. Це Україна! Вона виросла зненацька з небуття. Це український полк, зроджений з простору, з туману. Якийсь геній захотів, щоб він встав і він встав.

Ще більше несподіванок чекало їх у самому місті. На всіх будинках, на всіх крамницях жовто-блакитні прапори. На хідниках повно народу, бо неділя. Видно гімназистів, що чіпляють всім якісь карточки і зате їм кидають до скарбонки гроші.

Володько й собі пішов на хідник, щоб і йому причіпили карточку. Але вигляд Володька зовсім не нагадує грошовиту людину, тому його обминають. Тоді він сам підійшов до одної пари.

— Дайте і мені карточку — сказав він і вкинув до скарбонки пять гривень...

Чудова, кучерява, чорноока панночка, пришпилила ніжними білими руками Володькові значок. Володько зовсім вдоволений, бо крім цього панночка обдарувала його дуже милою усмішкою і неменш милим „дякую".

Володько читає напис карточки: „На Просвіту". Чудесно. Він, значить, дав щось також на Просвіту. Шкода тільки, що так мало. Згадав, що ще є й Василь. Той їде поволі обережно правою стороною вулиці, бо скрізь повно підвод. Володько підбігає до нього.

— Василю! Маєш пару карбованців? — гукає.

— На що?..

— На Просвіту. Дивись, он там збірають.

— Не можу стати, щоб видобути з кишені пуляреса. Бач, віжки в руках.

— Давай сюди віжки...

Хоч-не-хоч, а Василь витягнув таки два миколаївські карбованці. Шкода тільки, що зникла та чудова панночка, якої дотики так приємні. Он інша парочка. Підбіг і втиснув у скарбонку гроші. Вона вже повна.

Як радісно, як просторо. Володько аж надто проймається живою, бадьорою атмосферою міста. Написи, барви, мова... Все рідне, все своє. Де зникла Росія, її городовики, її мова? Де взялася так швидко незнана, забута Україна?

Підїхали до невеликого одноповерхового будинку з написом „Повітова лікарня". Заїхали на подвіря. Лишили коні і пішли в середину. Одягнена в біле сестра вводить їх до „палати". Повно ліжок. Хоч світить ясно сонце і відчинені у вікнах кватирки, повітря в кімнаті тяжке. На ліжках тяжко ранені, покалічені.

Он і Пархвенове ліжко. Жовтий, мов віск, лежить горілиць. Він уже поправляється. Порозмовляли, оповіли новини зі села, про повстання й інше. Довідалися, що он на тих двох ліжках гояться два тяжко ранені большевики. Їх гоять, а після мають розстріляти, бо то якісь важні злочинці.

Володько дивується: нащо ж їх гоять, щоби після розстріляти. Хіба ж їм не все одно вмірати?

— Ні, — сказав Василь. Їх поставлять спочатку перед суд. Вони десь там ніби зірвали залізнодорожний міст, щоб затримати український броневик, що спішив на фронт під Хвастів. Один із них жид. Громада жидів Острога хоче його визволити, але лічницю день і ніч береже міліція. Поранили їх, коли ті хотіли тікати. Одному куля пройшла через живіт, другому через праву лопатку.

Володька ця історія цікавить. Він навмисне намагається стати, як може, ближче коло ліжок тих злочинців. Вони обидва лежать навзнак. Жовті, висохлі. Уста спраглі. Жид весь чорний, давно голений, з твердою відрослою бородою.

Володько дивиться на нього і думає: — Ну й чого тому жидові втручатися в наші справи. Яке він має на це право? Бозна звідки прийшов на наші землі, може жити і торгувати... Так ні... Йому того мало. Він ще задумав шкодити молодій державі... Йому хотілося б, щоби народ цей ніс вічно ярмо неволі...

Повний вражінь вертається Володько з Василем до дому. Коли виїхали в чисте поле, йому робиться нудно, холодно. Сонце над заходом, тому холоднішає. Володько щільніше захрістує свій одяг. Але він чує, що в голові стає неясно. У очах ніби туман. По цілому тілі, здається, хтось лле холодну воду. На обличчю зявляється блідість так, що навіть Василь помічає.

— Що тобі, Володьку?.. — питає він.

— Щось зле... Трясця трясе...

— Йди сюди... Сідай озьде...

Василь огорнув Володька кожухом, вкрив ноги і вдарив по конях. Він боїться за Володька. Він сам нераз бачив і пережив ріжні хвороби. Тиф. Страшне слово. На ньому дуже виразно помітно тиф...

Як доїхали до дому, як злазили зі саней, все це Володько ледь пригадує. Йому постелили на печі на гарячому черіні. На чоло виступив піт, але пропасниця не вгавала. Почали лізти

на думку ріжні нісенітниці. Якесь чорне поране зі широкою борозною поле. Він іде ним, стрібає зо скиби на скибу... Перед ним, над ним, за ним безліч чорного галаччя. Чорні птахи літають, кричать, торкають його крилами, застеляють від зору небо і сонце. Йому здається, що він не дійде до кінця того поля, що впаде. Але він мусить дійти. Мусить! Він знає, що як не видержить, як тільки спіткнеться, як тільки впаде чи присяде, на нього накинеться і заклює все те хиже галаччя. Тому він мусить йти...

Далі він бачить стару свою хату в Лебедщині. Виразно пізнає лаву, стіл, образи. Бачить той головний образ Бога-Саваофа на покутті і бачить ледь помітне червоне світло перед ним. У хаті і не світло, і не тьма. Жовто так, ніби всі вікна зі жовтого шкла і через них переходить світло сонця. Він ще зовсім малий, ходить сам один по хаті і чогось шукає. Ходить навкруги коло лавиць, мацає щупками своїх пальців кожний предмет, мов сліпець. І йому здається, що в цій хаті він забув чи загубив щось неймовірно дороге. Здається, що він мусить те знайти і винести на денне світло.

У голові шумить. Поволі вриваються останні ниточки свідомости і він грузне в безконечну безодню темноти.

Дивне було його пробудження. Перше, що кинулося в очі, це яскравість соняшного проміння, що товстим стовпом вривається до кімнати. Відкриваючи більше очі, він ніби жахається. Здається, що то далі тягнеться непритомність і кошмар. Перед своїми очима виразно бачить обличчя батька. Велике, порізане зморщками, заросле бородою.

— Ну? Ну, як же тобі? — чує батьків голос.

Володькове обличчя стягається... Вся його сила збігається до уст, які хочуть виявити хоч якунебудь усмішку. Бо через сон, слабість і світло сонця бачити батька є йому дуже приємно. Здається, що він десь довго блукав серед буревіїв та революцій, попав на якийсь новий тихий світ, де затишно і так байдуже. Сонце і більше нічого. І ще, правда, батько... Любий мій, коханий батько!..

Володька оточили всі присутні. Матвій почув лиху вістку і прибув. Застав Володька вже після кризи, яка пройшла щасливо. Сім днів лажав у непритомності. Тепер опритомнів і відчув голод. Йому дали пареного молока. Випив трошки і дуже швидко почув, як прибуває сила. Вже він може поворушити язиком, пальцями рук і ніг. Смак молока видався дуже гірким. Хочеться чогось солоного або кислого. Одначе такого йому не дають.

За вікном уже весна. На річках рухнув лід. На полях зникає сніг. Сонце ллє і ллє гарячі проміні на землю, заливає ними кожну тваринку, билинку, камінь. Оживає природа, бренить, барвіє.

Матвій приїхав ще саньми, але тепер квапиться вертати, бо боїться, що зникне останній сніг і не буде можна їхати. Оповідає, що і в Тилявці люди на тиф нездужають. Довідується, що в Дермані за цей час багато похоріло. Багато людей померло.

Матвій хоче забрати Хвидота до дому. Василя вислав до війська. Це дуже всіх здивувало. Якже так? Нема ніякої мобілізації і порядний господар висилає свого найстаршого сина до війська. Хай там вовтузяться всякі волоцюги. А хазяїнові не місце там...

На це Матвій: — Воно, я поміркував так: бачу, що минуло вже наше. Тепер, люди мої, мало за землю битися... Тепер, знаєте, наперед ту землю відвоювати треба. І я так кажу: за нашу землю воює тепер всяк, кому тільки не заманеться. А господар її, наш мужик сидить, зложивши руки і чекає. Думає собі, хай, мовляв, бються, а я перечекаю. Ні. Тепірка не те. Тепірка не перечекаєш... Тепірка, хто кров проллє, того земля... Я цілий свій вік лив на неї піт свій, а тепер сина послав, хай кров проллє, як треба буде. Не чийого сина, а свого таки...

— Так Василь у війську знов? — Не витерпів і через силу радісно питає Володько.

— Еге ж! — Коротко відповів Матвій. А Хвидота заберу. Он весна йде... Може хоч бороною поволочить трохи. Посіяти сам ще потраплю...

Володько чує безсилість. Він не може втримати сліз своїх. Може то слабість, може щастя велике. Він ще і ще раз переконується, що отой суворий, простий, з розумними очима дід, то його власний батько. Йому приємно від цього, бо бути сином такого батька, це найбільше щастя на землі. Володько не знає добре, що з ним твориться. Оголені його нерви так само, як і колись в дитинстві, гостро сприймають кожний звук, кожну барву... До голови приходять возвишені думки, які немов відкривають перед ним нові, невидимі до цього часу, простори. І от тепер, бачучи перед собою рідного батька, чуючи його мову, йому хочеться зірватися з постелі, обняти батька і цілувати його тверді мозолисті руки, його широке чоло, його благородні, зі щирим, отвертим поглядом, очі.

Він помітив, що батько не тільки працює, але й думає. Він не виявляє своїх дум назовні. Здається, все робиться так, як йому хочеться. Але коли приглянутись, то він цупко тримає життєве стерно у своїх міцних пястуках і пильно стежить, щоб ніодна хвилина його життя не лишилася неопліднена творчою думкою.

Шкода, що Володько не може ще встати, щоб довше побути з батьком. Тих кілька днів, які він тут проведе, надто мало для Володька, а до всього він бачить батька лише пару разів на день. Все він десь ходить, їздить, говорить з людьми. Володько не одважиться сказати батькові, щоб він лишився коло нього...

Приїхав зі Залужа Хвидот. Він вдоволений, що їде до дому. Наука не цікавить його. Його більше тягне до господарства. А Матвій каже: — То, знаєте, кому що... Кому кадило, а кому ціп. Кожна людина має те робити, до чого лежить її душа. Силуваним волом не наробишся... Мої сини мусять самі собі вибірати життєву дорогу. Я маю допомагати їм так довго, поки буде на це потреба. Далі хай самі борються.

Вечором сходяться до Єлисея люди...

— Ну, а як там у вас? Що там Петлюра?..

— У нас тихо. Он тільки зле самогон женуть. Нема кому припильнувати.

Довго гуторять, міркують. На весну мають ділити панські землі. Матвій заявив, що він у тім „неконтентний". Хай, хто хоче, бере, а він на дароване не ласує. Він на свому прожив, дітей своїм хлібом вигодував, хотілося б на свому і кості зложити.

Матвій з Хвидотом відїхали. Володько ще не встає, хоч виразно поправляється. Дуже тяжко доткнула його вістка, що померла тітчина Катерина. Ще недавно була здорова. Матвій був у тітки, відвідував, забрав Хвидота. Все було як слід... А минуло півтора тижня, Катерина лягла і по кількох днях не стало її. Лишилася її маленька дочка сиротою. Володько згадує ту людину. В очах його вона все та весела щебетуха, ясноока дівчина, яку знав ще в Лебедщині. Чого побоювалась Настя, те і не минуло. Не мала вона щастя замужем. Чоловік не шанував її. Родилась дочка, а він хотів сина. Мало не вигнав її разом з дитиною. Катерина поплатилася за нерозважне кохання, мов той метелик, що легковажно летить на вогонь. Скільки пісень виспівала вона. Скільки недоспала ночей. Скільки вилилося з її синіх очей гарячих дівочих сліз. Всьому тепер кінець. Володько нездужав навіть піти на похорон...

Але весна сильніша від смерти. Коли зміг зводитися на ноги, навколо було повно тепла, сонця, квітів. Виходив поволі на садок, в лішник. Після хвороби життя здається обновленим і яскравішим. На грядках витикають городовину. У квітнику пнеться до гори турецький часник, півонія, зірка, мята. По садах вештаються кури і розгрібають усе, що на їх думку гідне уваги... Бундючні півні вискакують на вищі місця і звідтіль урочисто передають один другому своє захоплення весною і життям.

Он у бгіжі молода черемуха. Її галузки обсіли липкі зелені метелики всуміш із мережками чарівної тонкої роботи, що їх за два-три дні сонце зробить справжніми китягами цвіту. І бузина не дармує. Вовчі ягоди також здобляться. Ліщина молодечо і наївно чепуриться, а гурт кучерявих кленів мов ватага парубків... Здається от-от гримнуть пісню. Берізки моторні, усміхнені радіють цілим своїм єством... Хіба, що ота прамати їх, її величність береза, дещо сумніше дивиться на світ Божий. І не диво. Багато років зустрічала вона таку весну. Кора її постарілася й порепалась. Коси відросли і звісились до долу. Чешуть їх хіба вітри... Стовбур її поверчений і протиканий цівками. Люди точать її солодку кров і нема їм спину...

Так Володько мандрує по садках та гаях, придивляється до творчости весни. Життя минулої зими було надто бурхливе. Жив нервами. Хвороба зложила його, мов складаний ножик і вложила до кишені на відпочинок. Тепер ось видряпався на світ Божий і знайшов його, як завжди невблагано хорошим. І хоч ноги його

ще слабі, хоч руки тонкі і білі, мов зі земного воску, хоч очі вгрузли під чоло і звідтіль починають наново синіти, то проте ціла його істота, мов спраглий води, прагне знов жити, знов бігати, знов хвилюватися. Нерви його оголені і надмірно вразливі. Душа неспокійна, голодна. Вона виразно бачить далекі, незбагнуті світи і прагне пустити туди срібнокрилі вітрильники, щоб відкривати, пізнавати і ставити на них свій яскравий сонячний прапор перемоги.

І все так розуміє і знає. Все падає в око, росте разом з думкою та уявою, виходить знов на світ у чині, у слові.

Весна розгорнула все. Поле вкрилося засівом, росою. Йдуть щасливі, короткі дні. Люди і птахи однаково вільні і не знати, де кінець, а де початок.

А що робить батько? — питає себе Володько. Невже він так і сказав Василеві: — Йди і воюй. Просто не віриться. Ах, той батько... Як комаха, їй-Богу — колись і тепер. Зродиться така людина. Цілий вік, день-по-день думає й творить, думає й творить. І ростуть будови, сади, лани пшениці. Родяться нові люди. Чудесне моє, хороше моє життя! Колись виросту і збудую великий храм. Назву його цим самим словом і хай собі люди проходять повз і любуються задармо. Приємно ж, як всі всміхаються і кажуть: гарно. Дуже гарно! Оте сонце там он під копулою... Ні! То, мої милі, направду гарно!

На Зелені Свята знов приїхав Матвій. Володько прощається з другами і відїзджає.

Батько й син знов разом. Їдуть знайомою дорогою, лісами, пісками. Батько оповідає про те, що діялось тут за його молодечих літ. Володько бачить, як світяться його очі при згадці тих давних часів, коли все починало цвісти.

—о—

Тилявка видалася Володькові чужою. Стільки переживав, що не було часу згадувати про неї. Ось батько, мати.

— Але ж він виріс, — говорять Насті сусідки. — „Настоящий“ панич.

Настя таємничо посміхається. В її сірих глибоких очах виразно світяться іскорки особливої радости. Чому б ні. Чому б її син не міг виглядати як панич. Ось тільки шкода, що він якось церкви цурається. Думала: виросте, навчиться грамоти, піде в неділю до церкви і перед цілим миром так тобі прочитає „Апостола“, що й сам дяк ледви чи дорівняється. А от виріс. Ще безвусе, але вигналось вгору... Господоньку, Господоньку! Не спусти його зо свого Божого ока.

Коли Володько йде селом, навіть старі дядьки вітають його з повагою. Видно, в дечому він ріжниться від решти хлопців. Колишні його товариші й товаришки цураються його, оминають. Та й він зовсім відучився розмовляти з ними. Побачив раз Ганку. Підросла і вирівнялась, але байдуже привітав її і пішов далі. Ну, що ж з нею пічнеш?.. У ньому ще повно Дерманя. Ходить у поле,

водить пасти коні, читає ріжні книжки. Чує в собі якусь порожнечу, непевність. Навіть гордість якась опанувала ним. При зустрічі з людьми тримає себе не так, як колись: просто, природньо. Мимохіть постава й вираз його набирають штучности...

Він це все розуміє і знає, що то кепсько, але як же бути. Така дивна пора. Одно щось згубив, а другого не знайшов. У голові дещо лишилось. Світ також дещо поширшав. Від Дніпра до Амазонки, через всі моря й океани, від Кордилєр до Гімалаїв обіймає його зір планету і мабуть це саме так зненацька змінило в його очах старе своє село, людей, товаришів і навіть батьків. Його взяв хтось і посадив дещо вище від решти тих, що його оточували. І він ще не навчився тримати себе на такому рівні.

І батько в дечому змінився. Він ще більше замкнувся в собі, ще з більшою натугою думки намагається вловити і розгадати непевність часу. В його життю повстала також революція. Сини і він. Він ще у кермі — так... Він ще й не думає випускати господарської керми зі своїх рук, але він виразно бачить, що сини його підуть до конечної мети іншими дорогами, як він, його батько, дід. Він бачить це і не перечить. Інакше, мабуть, не можна. Поле те саме. Так само засіяне, так само котяться по ним хвилі, так само ростуть стеблини жита, пшениці, але не ті самі часи і не та сама ціна праці на полі. Он Василь. Виріс, окріпнув, розгорнувся в мужчину і подавсь у військо. Матвій ні одним словом не заперечив йому. — Ну, як ти так думаєш — іди! — А після, щоби виправдати перед хазяями такий свій вчинок, твердив: — А ви думаєте як? Думаєте, що не прийшов час і хазяїнові за право своє впімнутись? Земля, думаєте, отак сама у ваші руки прийде? Ще б ні... Он, кажуть, поселенці, що вибрались перед війною до Смоленської, всі чисто до одного повернули. Голі, босі... Кажуть, напали на них кацапи і все чисто розбили... А думаєте, з нами того не буде, коли ми отак собі руки зложимо, чи землю оратимемо та Божого змилування чекатимемо? Буде! Прийдуть інші. — Ти, Даниле, Макаре — сякий такий, підеш в низ, а з верху сяде завойовник і годі. Кажу!.. Час непевний... Чую, що так є...

Люди одні згоджуються, другі ні. Зі села ще кількох в „петлюрівці" пішло, але решта ні... Коли би, каже, ще мобілізація яка... А то ж не випадє. Прийди і просися, щоби тебе прийняли. Он той пішов... А чого? Щоби шинелю нову дістати та й до дому втікти. Ні?

— Правильно. Що то за військо зі збірної голоти... А добровільно ніхто голову не понесе на втрату...

Матвій пильно стежить за подіями. Думка про Василя не виходить у нього з голови. Пішов і чуток ніяких. Бувало, десь там в Саратовській, чи в якій там був, хоч листа пришле... А тепер нічого.

Коли людей яких зустріне, одразу зупинить словом: — А ви здалека, пробачайте, будете? Ну, а як там у вас?.. Що чувати? Вийде з того що?

Дехто знає, чого хоче Матвій, дехто й не знає. Оповідають, що „петлюрівці" відступають. Кажуть, бандити та большевики по лісах розвелися, на обози нападають... Хто його розбере, що й до чого... Отак усе перемішалося...

А життя таке бурхливе, таке чудове. В далечінь і ширінь мов на приказ якогось особливого голосу, твориться і росте небувале... Росте новий народ. Прокидається і міняє назву могутня раса — творець великої минувшини, великих імперій.

Матвій не розуміє цього, але він відчуває те своїм здоровим інстинктом. У його потужній постаті зароджуються і набирають сили нові почування, нові життєві закони.

Часом у неділю Володько читає Матвієві в голос історію. Матвій любить слухати цю книгу „про старе". Хто не шанує старого, не здобуде й нового. Це його переконання. Україна в його уяві вже не те щось видумане, химерне. Ні. Україна це він сам — Матвій Довбенко. Цей велитень праці, цей величний господар з твердим чугунним кулаком і метким розумним зором. А Василь, Володько, Хвидот — сини його. Катерина й Василина — дочки. Сухенька Настя — мати, що родила, доглядала, піклувалась... Кров, сила її пішла на „їх" — батька і дітей. А всі разом вони — ядро, підстава, початок всього... Від них поженуть здорові паростки на всі боки. Ось „їх" три сини. Ти, сказав голос Матвія — вояк. Ти вчений. Ти мій спадкоємець — плугатар. Тримайтесь усі цупко чорної скиби землі, на котрій вперше вздріли сонця промінь. Борітесь за неї мечем, пером, плугом, гризіться за неї зубами... Дайте працю їй велику. Змочіть її потом і кровю і не забудьте заповітів Бога вашої душі.

Постать Матвія вже не та, що колись. Довгі десятки років змінили її вигляд. Сила її вилилась разом з потом. Кістяк давно порушив свою форму. Голова стяжчала, плечі розступилися і втягнули її вниз. На ній лисина і сріблисті пасьма масткого від поту волосся, що відростають до низу і легко кучерявляться.

Але все таки він незмінно Матвій, незмінно сторож порядку, законів землі і родини. Дух його ще не впав, хоч часом вириває ться з його уст: — Охо-хо-хо! Кажуть — вмірати страшно... А я кажу: хто не боявся жизні, не боїться і смерти. Та все таки ціле його єство з нутра і зі зовні прагнуло тільки жити і навіть жити, як треба, спочатку, по новому.

— о —

Володько тепер несамостійний. Він у полоні мрій. Кілька книжок, кілька великих плянів відмежовують юнака від дійсности. Він не сидить тепер дома. Його стихією поле й ліс. Вкриті пашнями лани видаються йому морем, по котрому бушують хвилі-гори. Він іде на пригірок, стає на отвертому для вітрів місці, розхрістує сорочку, збиває кучері й наслухує, як пориви вітру бються об його молоді нагі груди, як шарпається на голові волосся. Це море! Он пливуть кораблі — один за другим ідуть безмежним водяним шляхом ті велитні. Володько бачить на їх

чардаку бронзолицих матрозів з нагими валкуватими руками. Бачить гострозорих капітанів, що дивляться ген туди за обрії, де лежать скелясті, утикані патлатими пальмами береги.

Як хотілося б Володькові й собі до них. Кинути все це — землю, плуги, гній. Обнятись би з небезпекою, буревієм. Обпектись би сонцем і вітрами. Здобути силу, славу, гроші. Стати великим морським героєм і наганяти острах ворогам.

Дні бадьорі, ясні, свіжі. Небо фіялково синє, а по нім ковтунаті білі, мов сніг, хмарини. Жита, пшениці, вівси. Кожна стеблина міцно вчіпилась рідної землі, ссе її чорну кров і хитається від подуву вітру. Колосся шумить тихим, ледь чуйним шумом. Дзвінко підпідьомкають перепелиці.

Серед такого оточення росте і міцніє Володько.

Він не має товаришів і він не потребує їх. Він любить себе і свої мрії. Він навіть гордий собою і часом, коли захоплення життям, молодістю досягає найвищої міри, він починає співати, стрібати. Йому здається, що він найрозумніший з людей і всі його мрії, це не мрії, а дійсність недалекого прийдешнього.

Навколо тихо. Села, поля, ліси живуть звичайним життям. Війни не стало. Зникли москалі, їх мова, їх лайка. По полях чути пісні дівчат. У неділю в селі грають музики. Там витанцьовують парубки свої танці, залицяються. Ніхто їх не турбує. Не чути більше, щоби гнали когось „на стійку". Всі дома, всі досягли свободи. На панських ланах пругами лягли межі. У лісі таксують дубину, валять її з пнів і розтягають по селах. Платять гривнями, женуть самогон, кохаються, вінчаються, закладають нові хати...

Кожний цей день — день української державности. Володько розуміє це також. Матвій продав овес, взяв дві тисячки гривень і вирішив накупити дубини. Прийде з війська Василь, ожениться і хату треба нову...

Їдучи з батьком до ліса. Володько бачить, як усі села, всі люди — старі й малі взялися за працю. У лісі повно людей. Відкраяли ділянку, валять товстючі дуби, обтинають, тешуть на підвали, на шпали, на клепку. Канцелярія працює безупинно. Побебережники ходять зо своїми сурмами. Мабуть довго ця земля лежала морогом. Мабуть багато віків не чувся цей народ її господарем. Все відчуло нараз, як спали з рук пута. Всім захотілося валити дубину, тягти до дому, будувати нові, високі, світлі хати. Всім хочеться жити, жити, жити...

Край цей уміє жити. Край цей уміє працювати. Була війна, змела села вогненною мітлою. Прийшов рік мира і села повстали вогненною працею. Дай мира, волі!..

Назустріч цьому благанню завзято регоче кулемет. Майже непомітно надійшли дні, коли в селах знов повно вояків, коли вже десь там зі сходу від Острога, Кунина почали доноситися знайомі голоси гармат.

Одного недільного ранку з жолобецького ліса, так само, як тоді, коли почалася світова війна, виїхав кінний козачий полк. Але це козаки українські. Загорілі обличчя, бадьорий вигляд,

шворна пісня. Ціле село збіглося дивитись „на петлюрівців". Нікому не прийшло на думку спитатись їх, куди вони їдуть. Село вже звикло до війни. Підуть одні — прийдуть інші. Чи ж не все одно?

У селі козаки розташувалися, щоб відпочити. Володько пішов також туди, щоби з близька приглянутися до свого війська.

Воно прийшло здалека. Воно облетіло цілу Україну. Скільки шалених атак пережили ці дужі сини своєї землі. Вигляд їх якийсь байдужий, насмішкуватий. Володько відважився запитати одного:

— А куди ви їдете?..

— В гості, молодий козаче...

Володько не має чого більше питати. Навіщо? Знає він і так, куди. Чутки невздержно летять і приносять вістки, що десь там за Острогом уже большевики.

Козаки покормили коней, дістали з польової кухні обід. Сурма сурмить збірку. Підтягають коням підпруги, гнуздають і спішать на збірку...

— На коняа! — скомандував полковник.

Брязнули шаблі, рушниці і козаки на конях.

— Шикуйсь! Кроком руууш!..

Ні. Ні. Це не була парада. Не були це привітні, спокійні люди. Але Володько ніколи не забуде їх такими, як бачив їх тоді, у найрішучішу годину. Такими напів сердитими, напів-байдужими до всього. Їх загорілі бронзові чола, їх закурені шапки й блюзи, їх витерті сідлом червоні „галіфе". Вічно звучатиме в його ухах оте різке, певне: „На коняа!"

На другий день потягнулись обози. Також розташувалися в селі і простояли кілька днів. Приїхали люди з Кремянця й оповідають, що завзяті бої йдуть по залізничній лінії Рівне-Здолбунів. До Кремянця звезено безліч вагонів з ріжним військовим майном. Далі нема куди відступати. За Луцьком поляки. Кажуть, їх тримає якась невеличка частина.

Що день, що ніч нові невеселі вістки. Зо всіх боків чутні гарматні перегроми.

Як на-то-те, небо затягнулося і розпочалася сльота. Шляхом тягнуться все нові й нові частини. Пройшла й піхота. Молоді хлопці у сірих чемерках та шоломах. У селі повно війська. У кожній хаті набито козаків. Мокрі, потомлені, голодні. Цілі місяці провели в затяжних боях і лишили там за собою не один десяток і не одну сотню своїх товаришів.

Тільки на Матвієвому хуторі ще порожньо. Але над вечір прибуває ще якась частина. Самі молоді хлопці. Матвій сам попередив, щоб не йшли в село, а лишалися на ніч у нього на хуторі. Клуня велика. Цілий полк влізе.

І дійсно це був Стародубський полк. Козаки почали нарікати, що немає місця і харчів. Старий, шпаковатий полковник почав їх втихомирювати. — Діти мої! — лагідно говорить він. — Перетерпіть. Все для України!..

Діти втихають, займають клуню. Там темно. — Ей, ти, Сорока? Де ти є?..

— Тут! Лізь сюди! Тут гаразд!

— Дурдело?

— Га!..

— Де тебе дідько носить?..

— Тихо!.. Перший курінь займай крайній засторонок... Дотримуйсь порядку. Другий слідуючий і т. д. По куріням виходьте до вечері...

Володько вештається між козаками. До нього підходить якийсь: — Слухай, хлопче! Де б тут можна дістати сала?..

Це чує його товариш і сміється... — Ти, хлопче, скажи, де тут у вас гарні дівчата?

— А маєте „патрони“ — скажу... — заявляє Володько...

— А тобі нащо патрон? Ей, ти! Чи не хочеш ти часом на обози налітати?...

— Я українець і на обози не маю смаку. На обози налітають бандити.

— Ого. Це здорова... Петро! Дай йому пару десятків набоїв. У Кремянці дістанемо...

Володько побіг до матері, випросив кусень сала. Вояк дістав сало, Володько „патрони“. Він мусить зібрати якнайбільше набоїв...

У малій хаті набито людьми. Старий полковник, два курінні і священик. Настя топить у печі і варить молошну кашу. Матвій розважає з полковником...

— То, знаєте, добра з того не буде... Мій старший син також десь воює... Але... не видержимо... Нє... нє... — і Матвій хитає головою...

— А чому, ви думаєте, не видержимо? — питає полковник.

— Звісно. Коли не всенький народ в одно... Як можна видержати... Народ наш — один в ліс, а другий в поле... Тяжко... Довго, знаєте, цар був. Довго наша земля йому гнулася. А трон є трон. Під троном всяк спину зігне і не скоро випростає... Мій отой-о — і показав на Володька. Читає часом, як то цариця Катерина руйнувала орлячі гнізда. І зруйнувала. І замість орлячих наставила совячі, що бояться і не знають дня, ні світла сонця... От як воно вийшло. А тепер куди його?.. Нам, чуєте, господин полковой, десять літ школи треба, а тоді хоч і за зброю... Так я думаю...

— Ви думаєте добре, пане хазяїне!.. Шкода тільки, що ми маємо таких, як ви, дуже мало...

— Не мало, пане!.. Всі ми такі. Весь наш народ отакий, як я... І я, і Грицько, і Данило — всі ми однакові. От хіба що моїй думці і моїм очам дещо скорше стає понятно: то біле, а це чорне... Але всі ми такі... Прийде, кажу вам, час і всі, як один, встануть і синів своїх дадуть, а дочок заставлять робити те, що робили сини... От у такий час, як сьогодні, і ще раз встанемо. Думаєте, я сам не був темний, як пень. Думаєте, коли прийшла

війна, ота-о сама, що стільки народу нашого вичавила, я не йшов за царя?.. Йшов. Бо був рускій, і дід мій був рускій... Хто знав, що москаль вкрав імя наше... Який чорт міг одразу помітити його овечу шкуру. А вовк є вовк і з вовком одна розправа... Бий і все!.. Всяк це мусить знати!..

— А ваш син де служить? — питає полковник.

— Незвісно. Нема, бачте, чуток. Може вже й не жиє...

— А цей?..

— Цей ніби того... На школу його подав...

— О, це добре зробили!.. — підкинув один із курінних, що уважно слухають.

— Народний учитель буде, — додає священик.

— Так, батюшка! І таких тра чимало... А хлопець має до того голову. Що тепер земля. Науки все пішли. Голова важніше рук.

Настя наварила баняк каші і наставила на стіл миски.

— Просимо! — встав і ніяково сказав Матвій. Бачте! Що маємо — тим вгощаємо. Я навіть дуже радий, що до моєї хати такі гості зайшли... От коли б чого ліпшого, але самогону я не пю... Не пив „казьонки", не лю і цього, пробачте, хузу. Характер не такий...

— Нічого, нічого, пане хазяїне! — каже полковник. — І ми тішимося, що за довгу мандрівку натрапили на таку хату...

— Ей, бідна вона, бідна... Коби ще не війна... Я міркував багато, та вийшло мало... Була сила, було хотіння... Тепер от старію...

Всі засіли за стіл. Полковника засадили на покутті. Він хотів, щоб коло нього засів конечне Матвій, але той відмовився в користь священика. З боків посідали курінні отамани. Матвій з Володьком на стільці, а Хвидот, Катерина з Василиною коло припічка на плиті примостилися...

— А ви ж, тіточко, чому не примощуєтесь?.. — звернувся полковник до Насті...

— Аа!.. — махнула та рукою. — На мене, якусь там бабу, не зважайте... Я буду на стіл подавати...

— Ее, ні. То вже ні! То вже вибачте... Ми маємо джуру. Сідайте з нами!..

В той час увійшов джура. Він приніс якийсь пакунок. Розгорнув і виняв консерви, сир, ковбасу.

— Еее, тітко! Гадаєте, що тільки ви багаті... Ми маємо також!.. — заговорив один із курінних.

— Матінко. То ви ще багатші, ніж я. Дайте, москалику, сюди... Я вам присмажу... — каже Настя.

— Ха-ха-ха!... — сипнули всі реготом... Настя засоромилась і не знає, що їй робити.

— Тітко! Та який же він москаль? Це наш Мирон Ковальчук, такий саме українець, як і ми!.. — пояснює полковник...

— То, бачте... — встріває Матвій — у нас же, знаєте... Було так: що вояк, то й москаль...

— Ну, а як же? — дивується Настя.

Настя підсмажила ковбасу, сало. Розрізали консерви... Всі їдять, гуторять. Володько, що довший час мовчав, і собі до розмови вмішався. Утворився дивний, небувалий настрій.

По вечері молитва. Священик прочитав у голос кілька молитов і почали ладитися спати.

У хаті мало місця. Нема де всім подітись. Матвій поліз на горище. Полковника зо священиком примістили на полу. Курінних поклали на розстеленій по долівці соломі. Володько з Хвидотом також тут примостилися, бо в клуні теж ніде приткнутися. Решта — хто де міг...

Настала ніч. Хмари дещо розійшлися. Виглянув щербатий місяць. В його сяйві стоїть село, біліють хати, хвилюють пашні. На Матвієвому хуторі тихо, тільки коло військової кухні на подвірю сюди й туди походжує вартовик.

На другий день полк відходить далі. Перед відходом закупили у Матвія двадцять пудів картоплі. Курінний, що весь час кликав Володька народним учителем, завзято торгувався за ціну. Матвій ходив у село, то ж продавав Володько. Обидва вперто змагалися за кожного шага...

— О, ти умная голова, народний учитель, — говорив курінний. — З тебе буде господар не гірший від батька.

Полковник стоїть і сміється. — І гаразд, — каже він. — Кожний має свого пильнувати. Добре, молодий козаче!..

Матвій вернувся з села, запряг коні і відвіз картоплю до сусіднього села Башковець.

Зараз по відході Стародубського полку, приїхав якийсь гарматний полк. Ці зовсім не подібні на попередніх. Начальник гарматчиків вїхав на подвіря, не сказав нікому ні слова й одразу подався до клуні.

— Хлопці! — скомандував він там. — Машину винесіть на двір і заметіть. Сюди влізе дванадцять коней, а сюди також дванадцять. Раз-два!

Голос його суворий, низький. Сам здоровило. Обличчя подібне на цеглу. Видно, недавно зголив бороду, бо місце, де вона росла, відбиває від решти лиця, ніби вибілене крейдою.

Володько спробував було перечити, бо на току лежить якраз прикрита околотами купа вівса. Це рештки непроданого з весни.

Начальник глянув на Володька, ніби з вежі і затрубів: — Ну й гаразд. Значить і овес на місці маємо.

І після цього не було гутірки. Пів тузіна широкоплечих гарматчиків легко схопили і винесли молотілку. Гармати виставили на полі сусіда, а коні завели до клуні. Володько не перечить. Що перечити. Коли б хоч не чіпали вівса.

По часі начальник гарматчиків звертається до Володька: — Гей, батьків сину! А де ж твій старий?..

— Батько?..

— Само собою.

— Поїхали зі Стародубським полком. Не знаю, коли вернуться...

— А мати?...

— На полі...

— То, значить, ти тут цар і Бог. Не продаси ти нам того самого вівса?...

— Коли б приїхали батько... Вони...

— Батько, батько... А ти ж що? Не хазяїн?... А коні наші також не виявляють бажання чекати. Ну?...

Володько вагається...

— Досить ломатись. Давай і все. Ціну дістанеш. А то прийдуть большевики і по вівсі тільки місце лишиться. Ті з тобою не стануть лімонничать... Хлопці! За вівсом! Постачання! Сім копанок чортів, бісові діти!

Від батерії прибіг начальник постачання. — Бачиш, — каже полковник. Ось тобі й овес виторгував. Тягни вагу!.. Але хлопця не обдури... Сам припильную...

Володько, хоч-не-хоч, відкрив овес. Зявилася вага, міхи. Почали насипати. Але Володько помітив, що в деякі міхи вложили торбинки. Двох тримають міх, один сипле. Після тримає один, а один виймає з міха повну торбину і тікає.

— Козаки! Так ви зветесь українські козаки?.. Красти овес?

— Мовчи ти, гусячий пуп!

— Що значить мовчи? Купувати, так купувати! А красти й лаятись нічого...

— Іш ти!.. А ти хто такий? Хоч, щоби перегнув тебе через коліно та всипав?..

— Що за крик? — затрубів голос з-заду. У дверях начальник. Володько до нього. Так і так...

— Хто? Сто копанок дияволів... Хто краде? Звернуть усіх!.. А ти чого лаятись?... Його добро і він має право на нього. Поняв?...

— Так є, пане полковнику! — витягнувся гарматчик.

— Ну, але нема часу. Коні їсти хочуть, та й ми ніякого люципера не жерли... Ти, молодий громобій, не журись. Дістанеш заплату...

Овес розважили, записали, гроші заплатили. В кожного коня на голові торбина. Приїзджає Матвій. Глянув. Гостей повно. Коло кіпця над льохом багаття, а над ним велитенський чорний казан. Настя сюди й туди бігає.

Матвій розпрягає коні. Володько помагає. Матвій не зовсім вдоволений. Особливо прикро йому, що винесли машину. Роки стояла на місці. Вмоцована, а тепер виважили і чорти-зна-що...

Десь навинувсь полковник...

— Це ви, старий, тут хазяїн будете?

— Я.

— Не гнівайтесь. Бачте війна... В селі повно козаків.

— Війна то війна, — сказав Матвій. Знаємо вже її. Надивилися.

— Але такої, як це, не бачили...

— Хвала Богу й таку побачили. Може інші багато даватимуть, щоб таку побачити...

— Правда, діду! А що буде, коли ми от завтра та закотимо отак звідти з того горбика вогонь. Дочуваємось, що отудою поза селом коло Титильковець большевики...

— Ее!.. То ви вже ліпше трохи відїдьте далі. Бо ще коли тільки ви оті штуки маєте — добре... Але може так бути, що й тамті мають... Вам нічо'... А мені все з коренем видовбуть...

В той час розгонно вїхав на подвіря якийсь вершник. Матвій перший його побачив і пізнав.

— Ого! — вирвалось у нього. — Так це ти?...

— Василь! — викрикнув Володько і кинувся до Василя. Той сплигнув з сідла.

— Син мій! — Звертається Матвій до полковника і усміхнувся Матвіївською усмішкою.

— Дай Боже, батьку! Як живем? — і обнялися. Після обнялися з Володьком, який одразу переняв від Василя коня. Прибігла Настя, Катерина. Хвидот у полі з коровами. Василинка біжить із городу, аж спотикається.

— А у вас досить гостей! — завважив Василь. — А я думав своїх сюди завести...

— А ви, пане, якого полку? — запитав полковник.

— Наливайківського. Полк мій у поході. А ви?..

Полковник сказав.

— Ну, вояку — ходи! — каже Матвій. — Стара! Готуй там що...

Матвій навіть заметушився. Скоро впорав свої коні. Володько розсідлав Василевого каштана. Вгонився бідняка. Мокрий. Скрутив зі соломи віхоть і витер мокрого коня. Після поставив, щоби прохолов. Не можна гарячому коневі одразу овес давати. Охва́титься.

В той час Катерина ганяє за курми. Чути кудакання. По часі курка смажиться. Василь скидає пояс зі шаблею та револьвером, верхню блюзу і миється. Матвій дивачно тупцяє. Він хотів би якось виявити свою радість. Піднімає Василеву зброю й оглядає...

— А Володько також збірає оце, — і тикнув зброєю перед себе. — Не носив цього ані я, ані батько мій.

— А ми ось, батьку, носимо і дітям заповімо, щоби носили, — миючись, каже Василь.

У хаті топиться. На дворі повно гарматчиків. Полковник заборонив їм заходити до хати і сам відійшов — видно, щоб не перешкаджати родинній радості. Володько весь час порається з Василевим конем. Надто він йому сподобався і вже наперед пообіцяв собі проїхатися на нім верхи. Ось тільки відпічне та наїсться.

Василь умився, почистився і поки готується страва, вийшов з батьком на двір.

Володько своїм братом аж надто захоплюється. Пружній, стрункий, високий. Здається, погрубшав, сильно загорів. Зовсім не подібний на того тендітного Василя, якого знав колись.

Матвій видається коло нього малим. Старість. Але зате як він радіє. Стороннє око не запримітило б цього, але Володько знає свого батька до найменших дрібниць. Він знає, коли той неспокійно тупцяє, посміхається в ус, погладжує двома—великим і середнім — пальцями свою бороду, значить, йому приємно.

— От приїхали, мене не було дома, закупили овес і собі нічого не зосталося, — не забув поскаржитись Матвій.

— Нічого, батьку!.. (Звідки Василь навчився отого батьку? — думає Володько). Хай купують. Прийдуть большевики — заберуть. Ті не купують. Твайо-майо... Ви ще їх не знаєте.

— А прийдуть?..

— Пруть здорово — значить, прийдуть. Наша армія не справиться. Їх більше...

— А що ж буде?..

— Відступимо. Підемо на Поділля...

Матвій хитає головою. Це йому не смакує. Підходить полковник гарматчиків.

— Ну, що, дід? Тішитесь?

— Тішуся... Ось як прийдуть ті самі большаки... Буде не до втіхи...

— А сюди їх, діду, треба. Волинь ваша „підкачала". Ось пустимо сюди большовичків, а тоді і згадаєте нас... Так, так... А то отам у лісах коло Кунева на наші обози „нальоти" робили.

— Тим, що робили, гірше не буде... А от нам... — каже Матвій...

— Ну, батьку! Не сором нашого роду. Скиглить нічого, — вмішався Василь. — Одвоюєм Україну і все. Так чи так, а одвоюєм... Без жертви й торгана не вбєш. А не одвоюєм ми — наші діти одвоюють. Мусить так бути...

Пішли в садок. Щепи значно підросли. Цвіте й одцвітає мак. Соняшники повиганялися вище людського зросту і кивають ще нерозцвілими головами. Натина буряків і листя кукурузи виблискують на сонці. Немов зелені вужі з полумяними квітами розповзається бадилля гарбуза. З квітки на квітку перелітає товстий джміль.

Чоловіки не завважують того. Василь оповідає про Жмеринку. Бої там великі були. Сам мало до большевиків не попав. На завтра сподівається свій полк в своєму селі побачити...

З порога гукає Настя: — А ходіть но, люди!... Клич, старий!..

Коли увійшли до хати, на столі вже стояло повно страв. Покликали і полковника гарматчиків. Всі їдять, розмовляють. Бої, комуністи, москалі. Матвій висловлює свої здогади. Полковник лає Волинь. Василь боронить і не боронить. Володько то сям, то там і свого шага до загальної гутірки докине.

На другий день до Тилявки вступив Наливайківський полк. До Матвія на подвіря вїхало дві тачанки з кулеметами і кількох вершників. Василь буйно зустрів товаришів походу.

— Гей панове! Злазьте всі! Ось знайомтесь. — Це мій батько, це мати, це ось сестра, а це брат, будучий професор чи що!.. Володьку, жени до Гнидки... Він напевно має... Ось тобі!.. — і виняв з пуляреса стовку гривень.

Володько побіг до Гнидки, що гнав найліпший самогон. Настя тільки знай своє... Печи, вари... Катерина їй допомагає. Батерія ранком знялася, то прийшли інші. До всього насходилося сусідів. Дехто приніс зі собою пів'ока. Засіли, обійшло по чарці. Матвій довго змагався, але не видержав.

— Ех... Знаю, що завтра відлежу, та була-не-була... Раз так. Хто знає, чи скоро побачимось. Дай Боже здоровля, діти мої!.. — і випив.

Гей, у лузі червона калина похилилася...
Чогось наша славна Україна зажурилася...

Затягнув соковитим баритоном Василь...

А ми тую червону калину підіймемо!
А ми нашу славну Україну
гей, гей!.. розвеселимо!..

Дружньо підхопили козаки. Пісня рванулася, затопила хату, пробились крізь вікна та двері на двір. Матвій чогось зажурився. Селяни, видно, хотіли б і собі піддержати співаків, але пісня для них нова. От коли б так ще „У Києві на риночку". Але і це гарна пісня.

— Так, люди добрі, — почав зворушений Матвій, коли скінчилась пісня. — Не тямущий я, простий мужик... Не вмію гладко говорити... Ніхто мене не вчив розуму. Одна земля наша годувала і вчила мене. І робив я, що міг. Багато ні, але без праці також не сидів. Свою дорогу чесно йшов, душею не кривив. І ви, діти мої, думаю, не згадаєте свого батька кепським словом, бо не пропив я, не згайнував, не затратив марно ані одного зернятка. Все думав: виростуть вони — хай мають. Бог благословив мене — хай і їх не лишить своєї милосердної опіки. Але перш за все потрібна їм моя опіка, як батька... Отак і робив... А ви... Перед вами новий світ розгортається. Але де б ви не були, що б не робили, повинні тямити, що тільки власною працею власних рук, голови, здобудете щастя своє. Чи це на війні, чи в школі, чи на ріллі... Україна наша, діти мої, потребує чесних людей, розумних людей і працьовитих людей.

При цьому він знявся на цілий свій зріст, випроставсь, підвів сиву голову. Його дебела, костиста з чіткими пругами жил, права рука знялася над столом. Він подібний на патріярха, на пророка. Очі його вогкі і надхнені.

Козаки слухають його з великою увагою. Один з них не видержує, зривається на ноги, хватає руку Матвія і говорить:

— Так, батьку!.. Щасливий ви, що дожили цього часу. А ще щасливіші ваші сини, що мають такого батька. І що б з нами не було!.. Чи переможемо ми, чи ляжем трупом до одного, як лягали колись наші славні козаки запорожці, не жу-

ріться і не плачте. Ми є діти землі — нашої землі! Ляже сотня до грудей її, тисяча на тому місці повстане!.. А Україна жити буде!..

— Славааа! — вигукнули враз козаки. Слава Україні!..

— Так, так! — якось сумно хитнув головою Матвій...

Всі почали голосно нараз гомоніти. У хаті утворився веселий піднесений настрій. Враз почулося ніби гремить.

— Ого! — завважив котрийсь... — Бють!

Всі притихли. Дехто зірвався і побіг на двір. По хвилі вийшли майже всі... Зі сторони Кремянця раз за разом чути гарматні сальви.

Буууув! Був-був-був! Буууув-був-був!..

— Десь так на „Трьох Кінцях", або в „казьонному" лісі, — завважує Матвій.

Дорогою від Жолобеччини чвалом промчав якийсь кінний відділ. Що то за відділ? Невідомо.

— Ее, панове — товариство! — звертається один з козаків до всіх. — Видно, що нашій гостині кінець. Ходім доїдати, бо хто знає, чи не дістанемо наказ виступати.

Всі пішли до хати, але не встигли доїсти полуденку, як прибіг козак і гукнув:

— Виимарш!..

Всі зірвались. Василь почав накладати на себе зброю. Матвій, Настя і ціла родина зовсім не чекали такого кінця цій гостині. Козаки кваплятся. Вбіраються, сідлають коні. Володько побіг приготовити Василевого коня. На серці у нього щось тисне... Невже Василь поїде? Просто в бій. Може виїде за село і під кулі. Під горло тиснуться тверді валки. На очі, всупереч хотінню, напливає щось мокрого.

Накинув на коня сідло, підтягнув попруги... Василь вже прощається з родиною. Настя втирає запаскою очі і ніс. Катерина з Василиною в сльозах... Матвій, ніби борюкається з ким. Йому тісно. Земля під ним гаряча і сковзька.

— Бувайте здорові! — гукнув Василь і махнув на сідло. Тут уже й Матвій не видержав. З очей його витікло кілька сльозин і він їх навіть не ховав. Перший раз у життю не витримав. Видно старість. Володько тримає Настю, що побивається ніби за рідним сином. Вона хрестить дорогу, говорить якусь молитву.

В той час викотились тачанки. Козаки скакають на них і гукають...

— Бувайте здорові, батьку й матко! Не згадуйте лихом!..

— Їдьте здорові! Та скоро вертайтесь!.. Не забувайте нас.

Бувай здорова люба Україно,
Заплаче за нами не одна дівчина!..

Вдарили козаки пісню. Коні рушили в чвал. Василь зняв шапку, махнув нею кілька разів і пустився навздогін тачанкам. Родина Матвія вийшла на дорогу. Всі плачуть, всі засмучені. Тачанки й верхівці вже коло садиби Ет-тоє! Там, видно, хтось ви-

біг на вулицю. Це мабуть Здоровова дівчина. Василь на хвильку зупинив коня, нагнувся, постояв і рушив далі. Ось він ховається. Ось видно ще тільки голову... Сховався...

Матвій, родина і всі, хто з ними був, вертаються на подвіря.

— Як прилетів, так і відлетів! — Завважує Іван Кушка.

— Ну, що ж... Іншого виходу нема... Є тільки один — просто до кінця, — сказав Матвій.

Буууув-був-був! Буууув! Ш-ш-ш-ш!.. бувхає і шумить казьонним лісом. Сонце хилиться над захід. Кілька куп велитенських хмар тримається над селом. З-під них виховзують соняшні проміні і стрілко бють у золотий хрест церкви, що ледь визирає з садів села.

Смерком долучились до гарматної стрілянини кулемети. Хто знає, чи не Василь це строчить... А дорогою йдуть все нові і нові частини. Обоз, кіннота, піхота. Йдуть у село і там повертають на Людвищі. До Кремянця нема вже дороги.

За тиждень стала большевицька влада. Кілька днів тиші. Стрілянина потягнулася десь туди на південь до Вишневця. По селах порожньо. Десь є большевики, але ніхто їх не бачить. Аж коли поїхали люди до міста, то бачили, що там вештається кілька жидків з рушницями та червоними стрічками. У місті порожньо. Крамниці здебільша зачинені. Торговля провадиться чорним ходом. Це, кажуть, котовці. Штаб їх у духовній школі. Вже, кажуть, розпочали навколо міста реквізиції. Арештували і розстріляли двадцять шість офіцирів. Навіть з Тилявки ходили люди копати ями для них.

Матвій з родиною живе, мов під обухом. А що, як довідаються про все. З тими кепські жарти. Але проходять дні, тижні і нічого. Володько часом виходить у поле і прислухується, чи не чути звідки стрілянини. Ні. Тихо. Невже не вернуться? Хотів і собі йти туди на південь, куди пішли „вони". Здавалось йому, як піде, все поправиться. Раз навіть сказав про свій намір батькові, але той і слухати не хоче.

— Що будеш там робити? Прийде й на тебе час!..

Але ж коли прийде той час. „Вони" відходять... Боже! Вони відійшли і нема про них ніякої чутки. Хоч би гармати заревли. Хоч би один раз почути регіт свого кулемета... Все далі і далі відходять „вони"... Йдуть через села, ліси, яри, степи. Люди, коні, тачанки. Там десь і Василь. Може тепер у бою, може вже нема його на цьому світі.

Жнива, праця. По жнивах одного разу ввігналося до села кілька кіннотчиків. Випустили в небо кулеметну стрічку і наказали старості зібрати стільки то й стільки харчових продуктів. Зібрали, забрали і поїхали. Знов тиша.

Але одного дня над осінь до села приїхали якісь люди. Так і так. Повстання! Весь народ встає. До зброї!

Село заворушилось. Зявилися рушниці, кулемети. Встали

сотні і знов зо всіх боків заговорили кулемети. Не видержали большевики.

Масою рухнули до відступу. Повстанці масою посунули на схід. Зявилася надія. Знов свої, своя мова.

Але по часі розійшлися повстанці по домах. Стало тихо. Нема нікого. Ніякої влади. Десь там якась повстанська частина стоїть, але невідомо, де вона. Кажуть, з заходу сунуть поляки.

XI.

Минуло дві неділі спокою, безвладдя, непевности. І от одного дня з села почало йти якесь військо. Мундури на них німецькі. Спереду їде кількох кіннотчиків з ручними кулеметами. В деякій віддалі від них товстючий начальник. Кінь під ним сильний, гнідий. Ступає повільно. За начальником піхота.

Володько прислухається до їх мови. Не розуміє. Одяги німецькі, мова невідома... Зовсім не так уявляв їх собі Володько. Це мали бути дивні в рогатих шапках з пірям люди. А тут і не рогаті шапки, і не піря. Якісь кругленькі шапочки, які навіть можна було купити в Кремянці. На них бляшані крилаті орли.

Ідуть рівними лавами сотня за сотнею. Багато їх. Звідки вони прийшли, де взялися? З яких лісів, з яких болот? То ж там у них самі ліси, піски та багна. Пригадуються Володькові оповідання, як то колись по лісах виловлювали мужики їх ворохобників. О, ці вже не подібні на ворохобників.

Справжнє військо. І невже вони будуть панувати в нашім краю? Ні. Це неможливо. Це ніяк неможливо. Хто-хто, але не ці. Це якось не підходить, не вміщається в голові. Це ж не їх край і не їх люди. Яке їм діло до нас?

Перейшли сотні і потягнулися гармати. Ууу, це сила. Але де вони були до цього часу? З таким військом, з такою силою вони могли б уже давно вигнати большевиків?.. Боялися. Дуже обережні. Знають добре, що нікого тут нема, хто б ставив їм спротив, а йдуть боєвим ладом. Полями он ідуть чати. Бояться...

— Снився мені колись сон, — заговорив Матвій. — Ну й дивіться... Не справдилось?.. А то ж було ще перед війною. Росія була... Хто б таке подумав...

Настала нова влада. Дивний і незрозумілий настрій. Ніхто не хоче вірити, що це вже не „петлюрівці“ і не „большовики“, не „наші“, а чужі. Бо всі, що були до цього часу, були „свої“. Одних хотіли одні, других — другі, але все таки якось зрозуміліше було. Декому здавалось, що от побються одні з другими, якось помиряться і стане знов Росія, або Україна. Так і говорили: — Чорт їх знає... І защо вони ото бються? І ті за землю, і ті за землю. І ті за народ, і ті за народ. Большевики за „комунію“, петлюрівці проти комунії. Ну, так просто: хоч' ти комунію — йди в комунію. Хто не бажає — будь сам собою, сиди й працюй. Ех, народ, народ! Бються, бються, а тут, дивись, хтось чужий користає...

— Бо нема настоящого сознанія! — певно добавляє який-небудь Семен. Ке б то один з другим повоював чотири годи, як я на настоящій позиції в окопах — не захотів би більше по світі шлятися і підстрілювать один другого.

— Но... А дивіться он поляки... Хто про них колись путнє слово чув? Тільки лаялись. А вони он військо яке зігнали. Що? Скажете, не військо?.. От прийшли, заняли і все... Поїхав я ото до Кремянця... Тільки й чуєш: цо та цо... Всі тобі цокають. Жиди тобі — не пізнаєш. Всі вивернулись... Чую один: пане! Купце чапке...

— Ідзь, пся крев! — каже йому той... Вже, чуєте, мацєювок нашив і продає... А що ж... І вивіски скрізь не наші. Не розбереш ні слова.

— Ет! І ці довго не всидять. Поженуть! — заявляє якийсь скептик, не думаючи над тим, хто пожене і як пожене. Хтось зявиться і пожене. Чи ж мало їх, всяких вояків наплодилося.

Минають дні за днями. Минули жнива. Зібрали жита, пшениці, вівси. Підступає обережно осінь. Дні соняшні, мелянхолійні. По стернях стеляться струни бабиного літа і, здається, хтось виграє на них ту саму жовту, шелестючу пісню, подібну на золотий спадаючий листок клену, на вигляд безсмертників, на горіючі барви настурції.

На полях виорюють бараболі. Горять огнища.

Дим піднімається догори, або клубато котиться землею. У ніздрі тиснеться запах згорілого бараболиння. Чути пісню. Це безперечно виспівує Кузьмова Христя. То в неї такий теплий, ніби гармонія, голос. Це ніхто інший. Вона любить працювати і співати одну з любих своїх пісень, яких знає безліч. Вона вже давно дівочиться. Ходить, як дівка, сміється, як дівка, навіть воду на коромислі, повні відра, носить, хоч стан, мов у оси, тоненький і гнучкий.

Всі працюють у ці дні. Ступає повна осінь над землею. Ступають ріллею мужицькі ноги. Сіють і сходить озимина.

Матвій з Володьком і цілою родиною також у праці. Ось уже час Володькові до школи йти, але чутка прийшла, що цього року школа пізніше пічнеться. Міжтим ось бараболю виберуть, досіють і піде.

У цій тиші, в музиці осени, в запаху бараболяного згару чаїться нове горе.

Одного дня — туди десь у сторону Людвищ затарахкотіли зненацька кулемети. Матвій з Володьком були саме на полі і переорювали бараболисько. За тиждень Володько має відійти до Дерманя...

З Жолобок навзаводи пре якась підвода. На возі видно чоловіка з рушницею. Зрівнявшися з Матвієм той розмахує рукою, показує на село і гукає:

— Гей! До села! Повстання!..

І не зупиняючись, женеться далі. В селі того вечора зібрався сход. Почали радити, кричати. Хтось говорив палку про-

мову... Всі, мовляв, повстають. Людвищі, Жолобки, Титильківці. Всі, як один. Он на Ляхівцях забили трьох жандармів...

Але Тилявка вагається. Одні — за, другі — проти. Перемогли другі. Агітатори поїхали. На другий день рано з південного сходу почули гарматнє бовкання. Хто і на кого стріляє, не відомо. Донеслися чутки, що то бій з повстанцями. У Шумську на греблі засіло кількох хлопців з кулеметами, які випустили кілька стрічок по „галєрчиках", що саме входили до містечка. Але зле. Не видержали. Ті засіли і випалили кілька сальв з рушниць. Хлопці втікли.

У Людвищах ніби гурт хлопців з рушницями напав на відділ війська. Кількох підстрілили. Військо втікло. Що буде далі, невідомо. Всі чекають і сподіваються, що прийдуть петлюрівці. Кажуть, вони десь там за Ямполем.

Минає ще одна напружена ніч. У деяких місцях чути стрілянину. Ранок приніс уже перші наслідки. Над тим місцем, де стоїть село Людвищі зненацька починають здійматися тяжкі чорні хмари. Час від часу чути рушничні стріли.

До Тилявки прибігли перші втікачі.

— Палять! Біда! Ховайте нас! Рятуйте нас!.. Пропали ми!..

— В ліс! В хащі!

А димові хмари все ростуть, піднімаються, сягають сонця і закривають його. Робиться моторошно. Зза пригірка і садів вириває́ться вогонь. Небо подібне на розжарений металь. Врядигоди вириває́ться від землі і б€ в височінь новий стовп огню. Зявля€ться, з початку легкий, далі все сильніший і сильніший вітер. Димові хмари колотяться, розтягаються і, розчепіривши дико довжелезні кострубаті крила, летять на схід.

Здає́ться, в тому місці провалилася земля і весь огонь її нутра вирвався на зовні. Шириться навкруги гострий запах згару. Гора, ліс, сади, верхи смерек окутуються димом. По стерні стеляться кусники чорної ватри.

Всі люди навкруги лишили свої хати, свою працю. Людвиськими полями біжать якісь люди, добігають до долини і зникають. У Тилявці ширяться чутки, що по Людвищах те саме чека€ Жолобки, Титильківці, Рохманів і Тилявку.

Матвій кинув працю на полі, пішов на подвіря і почав швидко зносити до льоху все, що було можна. Лантухи з борошном, одіж, посуд. Настя винесла з хати майже все, навіть образи. Коні й корови Володько з Катериною погнали в ліс.

Пополудні до села увірвався якийсь відділ війська. Майже всі вояки в довгих, жовтих кожухах, з великими виложеними комірами. Люди пізнають ті кожухи. Це знані людвиські кожухи.

Вояки кинулися по хатах. У Титя Когана відчинили свининець, випустили поросята і кількоро з них підстрілили, мов дичину. Шукали сметану та яйця, але всі хати порожні. Декому дісталося скоштувати нагаїв.

У лісовій хащавині на Угорщині повно людей з худобою. Коні, корови. Всі перелякані, стурбовані. Володько також тут.

Він сидить під великою липою на купі скиданого труску і думає. Дивні, виняткові думи. Нема на них слів. Вони родяться з глибини нетрів людського я, ростуть у гнів, у лють, у велику душевну рану, яка не знає ліків і не знає забуття. Вона ятритиметься ціле життя і дошкульним болем вічно викликатиме спогад цих винятково дивних днів.

Він думає також, що вже час іти до школи. Але як залишити в ці дні своїх рідних і хату. Підеш і може в останнє попращаєш ті будови, які коштували стільки тяжкої праці. А зима не стоїть. Старі люди, діти... Куди з ними? Де порятунок?

На другий день прийшли й до Жолобок. Тилявку обминули. Але Жолобки стояли одною пусткою. Хатки приготовані на пожертя вогненній силі. Одначе впала кара на пять господарств. Решту пощадили.

Дні минають. Непевні, чорні. Дими поволі розгортаються по долинах і легким дотиком, ніби лякаючись чогось, опадають на землю. Тихне. Караючі чужинці в жовтих кожухах зникли. Люди вилазять із лісів, оглядаються. Он хати їх... Он попелища... Он там на ріллі вдовиця з гурточком малих. Плачуть, бо що ж робити. Батько їх кілька разів обійшов Карпати і десь „за царя і отєчество" з життям розпрощався. Обікрало воно його, нерозумного сліпака, а ти, матір, і ви, діти, сидіть на ріллі під голим небом і плачте, плачте, плачте!..

Плачте, бо ваші сльози ще танші, як роса, як вода морська. Ніхто не прийде до вас і не запитає: за що вас карають? За дідів своїх, за батьків? За царя і отєчество, якому вірно служили, і за ті століття, за які з ваших душ не вийшов ні один терпкий відрух, ні один спротив, ні один протест. Плачте, бо ви закопали самі себе в підземелля, де пекло на землі і де скрегіт зубів.

Пятниця, субота. Завтра неділя. Село чекає вас, люди. Он хати ваші стоять. Ідіть і займайте їх знов, бо це ж ваші. Чуєте? Ваші, і ніхто на землі не має права забрати їх вам. Он церква ваша стоїть. Хрест на ній, як і завжди, жаріє в сяйві вечірніх промінів. Але на дзвініці ніхто не турбує великого дзвону. Тихо навколо... Йдіть, люди, і займайте ваші хати і вашу церкву.

Послухали. Голос їх нутра сильний. Кинули ліси, печери, вогнища і вернулися під стріхи свої. Пережили ніч, а на рано село вже оточене ланцюгом завойовників. Нема виходу. Зігнали малих і старих, матерей, наречених...

Зі сотень вибрали тільки шіснадцять самих молодих. Виставили під панським парком на вигоні і з кулемета висікли. Після на купу скидали і приставили варту. Уляна Сорока, та сама, якої хата під самим цвинтарем вкінці села, не боялася до сина свого підійти. Він лежав на купі з відбитим куснем голови і не міг вмерти. Мати сама власними руками підтримувала його голову до ранку, поки не витікла остання крапля синьої крови через її старечі пальці.

Варта відійшла. Розібрали своїх синів ті, кому вони нале-

жали. Коло цвинтаря виросла велика могила, на якій заборонено поставити напис.

От які дні. Матвій переживає їх по своєму. Ціле його єство знов, мов слимак, згорнулося сало в собі й скамяніло. Чоло вкрилося знаними зморщками і кожна з них наллята виразним гнівом. А все таки він не забуває свого.

— Тобі, Володьку, на школу час! — завважив раз. — Мусиш пішки, бо ж як тепер поїдеш. А втихомириться, то привезу харчі...

Катерина забажала й собі навідати Дермань. Добре. Значить, підуть у двох.

Вийшли раненько. Пішли шляхом у напрямку Жолобок. Минули ліс, увійшли до села. Онде свіжа могила. Ходять люди. Онде пожариська. Дійшли до вигону. Володько звернув з дороги і знайшов те місце з виразними слідами події. Земля ще не встигла впити рештки розлитої крови. Володько зупинився, оглянувся навколо. Парк, соснина, смеречина, велитенські осокори. Он-де палац. Он хати і коршма. Он-де, навіть, пасуться гуси. Небо сіре по осінньому. Осокори ронять лист. Сосни й смереки шепочуть, чи шумлять, чи, Бог їх знає, як звуться їх тихі рівні звуки, що не мають ні початку, ні кінця. Затям собі, Володьку, те все. Доторкнися щупками пальців ще раз цієї латки гарячої барви землі й іди далі. Йди і вчися...

І він пішов. Довга знана дорога через поля, ліси, гори і доли рідної землі. Йти по ній, чути кожний відзвук твого кроку, бачити барви неба і землі приємно, але боляче. Західній вітер жене хмари. По полях зграї ворони і шпаків. Десь-недесь видно орачів. Скрізь розсипані барвисті рухливі плямки. Це худоба. Пастушки кладуть багаття і гріються. Дим стелиться низом, не торкаючись землі.

Цієї зими Володько ще з більшим завзяттям пустився здобувати твердиню знання. Все пережите оздобило його чоло двома малопомітними рисками, що надали обличчю поваги. Життя не жарт. Життя тяжкий бій. Переможець той, хто має силу і вміє володіти ним. Життя наглядно дає йому жорстокі лекції. І черговою з них була та, яку пережив він цієї зими в непокірному, гордому Дермані. Одного ранку зненацька вступив до цього села відділ війська. Брали з вулиці всіх мужчин, кого зустрічали, і зігнали до салі семинарії. Школу розігнали. По селі заповіли суворий наказ, щоб зійшлися всі молоді мужчини на сходку. Хто не зявиться — смерть.

Зібраних у салі клали по черзі і навчали гумовими кишками так довго, поки жертва була притомна. Така наука залізним прутом випекла на душах цілого покоління спомин і параграф закону, який передадуть з покоління в покоління, як обовязок і осторогу. Деякі говорили: — Так нам і треба. Не вміли шануватися в свій час — рік минув і заплата виявилась. Єлисей з приводу цього говорив: — Но... Злушпачили не одного... Але коли б не цих два дні, наше село стратило б десять років. Сумна це правда, але правда.

У нових умовах село принишкло, згорнулось равликом, давало все нові і нові датки. Зявилися отари жебраків. Повернулися на свої місця біженці війни, знайшли на місці своїх хат руїни, або ями. Прийшла зима, а з нею голод. Цілі ватаги торбоносів подалися на східні села по хліб. І от ідуть із хати до хати з торбами молодиці, дівчата. На них подерті свитки, самі взуті в постоли. — Дайте, людоньки добрі, хоч жменьку ячменю. Голод. Рятуйте нас від голодної смерти. Дома дітки наші мруть. Ні хати, ні хліба. Смерть одна...

І так минає зима. Володько вперто вчиться. Перечитав гори книг. Завзяття його в цю зиму досягло найвищого ступня. Хотілося вбити в свою голову все, що створив людський розум, пізнати всі глибини, всі висоти. Кожний день — нова сторінка велитенської книги життя і Володько не тільки перегортав її, але й перечитував, вникав у кожну її кому, торкався всіх її місць і переживав цілим своїм єством повноту її многогранного змісту.

— о —

Зовсім не стямився, коли минула зима. Весна знов обновила його. Разом із сонцем вставав, ішов по звичці у садок оглядати, як цвітуть дерева. Коли піднімається сонце, вони хрусталіють і блищать. Хлопець не знає, що йому робити. Співати, танцювати.

Великдень. Знов появилися дзвони. Привезли їх якось. Люди оживають також.

Одного дня по Великодні Володько пішов відвідати свого приятеля Володька Галабурду. Соняшний пахучий день. Черешні відцвіли, вишні осипаються, яблуні та груші в повному розгарі. По горах і долах, скрізь — там і там біло, прозоро, пахучо.

Хата Галабурди в садку. Вікна відчинені і віти яблуні-виноградки сягають серпанкових занавісок.

Володько входить до хати. Дома — нікого, крім сестри Галабурди, Наталки. Сидить перед вікном спиною до дверей і шиє на машині. На шиї у неї висить центиметер. Сонце ллється просто на її каштанові кучері і кожний волосок світить, горить і відливає бурштином.

Володько по своїй звичці ніяковіє. Несміло привітався, запитав, де Володимир і що ж далі? Стоїть і невідомо: тікати, стояти далі? Очі його в таких випадках надто синіють, а щоки пашать жаром.

Наталка оглянулась і чогось зраділа.

— Ааа! Моє поважіння! — проговорила вона так весело свій новий привіт. Крутнулась на своєму округлому стільці і зірвалася на ноги.

— Уу, як давно, страшенно давно вас бачила. Сідайте! Трохи приємно помовчимо. А наш шибеник нажерся і хто зна, куди подався. Кажуть, ходить у луг ворони дерти. Такий парубій і ворони. Як вам це вміщається в голові?..

При цьому Наталка заклала свої нагі руки за потилицю і міцно натягнулуся. Її пружні молоді груди виразно округлились.

Володько часто бачив Наталку, знав її звички, але ніколи не завважував ані її грудей, ані темних вогких очей. Це відкриття ще більше занепокоїло його. А тут ще сонце, яблуневий цвіт.

— Ух, як втомилася! Така весна, а я, мов каторжна. Шию й шию!.. Дивіться, Володьку. Дивіться, скільки в мене праці. І все мушу перешити. А це ще від свят. Мене вже там лаааають... Ех!.. Але ну його!.. Не розірвуся я! Ні? Там весна така... Що в те вікно влізе весни. А вийдіть лиш отуди на гору під цвинтар і гляньте в низ. Страх — стільки того цвіту! Мама казала Володькові: висип полісадник. Де там. Повіявся і лєкцій не вчиться...

Але сідайте ж! Боже мій! І чого ви, Володьку, такий сором-ливий. Ну, як дівчинка. Такий парубок. Ви вже напевно якусь симпатію маєте. Що, ні? Но-но-но! Ха-ха-ха! Як рак. Боже! Тож ви спалахнете! Знаєте... Ні. Вам таких річей, Боже борони, казати. Читали ви Винниченка?

— Читав, — кивнув він головою.

— Ви? Винниченка? Ви Іван Царевич і читали такого автора? От вам і моє поважання.

Наталка прижмурила свої чорні очі так дивно, що Володько спустив свої до долу.

— А сонця, цвіту скільки! Боже, скільки цвіту і вже напевно починають співати соловейки. Ні? Напевно!

Вона підстрибнула до вікна, відщипнула срібно-рожеву квіточку яблуні і протягнула Володькові.

— Нате, Іван Царевич. Прошу. Це від мене. Найбільше люблю ці і ще конвалії. Такі порцелянові, холодні, але... — і вона цмокнула.

— Ну... я вже б пішов... — несміло заявляє Володько.

— Я вже б пі-шов... — кривиться йому Наталка. — Це чудесно. Посидів, намовчався, начервонівся і все думає, як би драла дати. Ну, йдіть, йдіть, вельмишановний Іване Царевичу. Допобачення...

Володько встає. Знадвору подихає вітер. Гілка цвітучої яблуні ворушиться, й її тінь на лутці вікна тремтить. Серпанок занавісок надувається, мов вітрильник. Десь вискіпався метелик. Його платинові крильця мигають і торкаються цвіту. Думка хлопця посилено працює. Йому надзвичайно приємно й одночасно хочеться кудись сховатися, втікти. Відчуває, як його істота двоїться, стає в суперечність сама собі. Він напружено вслухується в саму суть цього виняткового для нього менту і намагається знайти йому якусь назву. Якісь натяки, знаки, півслова. Цвіт, серпанок, метелик, голос Наталки — все одно, що прудкий вітер з різучим снігом в обличчя, від чого воно горить огнем. І от знов злилося все. Серце тремтить. Не розуміє нічого зокрема. В очах барвисто, на душі тепло, в грудях боляче.

Дівчина використовує його захоплення. Вона не думає, не розуміє, лиш чує і регочеться. Він прокидається, очі наливаються теплою синьотою.

— У вас чудові очі! — викрикує вона. — Ніколи не думала, що у вас такі чудові очі!

Це вже занадто. Все має свої межі. Володько зривається, кидає „допобачення“ і біжить геть.

Наталка лишається сама. З неба ллється сонце. Ллється на цвітучі сади, квітники, на золочені хрести церков. Повно весни і хвилювань. Під ногами мягко. Стежка вється лугом, на котрому зеленіє трава і барвисто горить безліч квітів. Над вільхами вертко шугають щебетливі ластівки.

Від цього дня Володько сам не свій. Світ його обмежився до дуже малих розмірів, але ціле пережите недавнє минуле не хвилювало його більше, ніж ця незначна подія.

Наталку виминав. Вчитися вже не має сили. Після лекцій не йде одразу до дому. Він іде в семинарський сад, обходить гору цвинтаря, минає гай і зупиняється над Галабурдовим садком. В його пінній глибині втопився будинок хати і лиш черепяна сіра стріха тримається поверхні. Над усім, виблискуючи сріблистими крилами, літає зграя голубів.

Тут якраз і камінь з землі виступив. Хтось колись висік на ньому серце і стрілу, але зачовгане його чоло мовчазне і таємниця серця та стріли напевно не буде зраджена. Володько сідає на камені і сидить непорушно. Сонце хилиться до заходу. Коли торкнеться верхів отих далеких смерек на панському — вечоріє. У манастирі бамкає дзвін. Треба вставати, треба йти, але камінь зі серцем та стрілою тримає його. Нема сили відорватися. У душі велика солодка мука. Перший раз переживає її таку. Були вже натяки на це, але все те не проймало його так, не тисло, не путало його волі. Боже! Зроби так, щоб вона відчула мене, вийшла з пінного саду і своїми пальцями торкнулась мого палаючого чола.

Дома перебирає книжки, перегортає їх сторінки, але їх запах, їх барви, їх слова стали йому буденними. Нема в них нічого цікавого. Нема тієї соковитости, того чаду, який знаходив у них до цього часу. Чад його душі значно більший і в ньому тоне все, що оточує його.

— Тобі щось сталося? — питає його Василь.

Володько ні то всміхається, ні то кривиться.

— Нічого. — Певно і коротко відповідає.

Краще зійти з посторонніх очей. Іде в лішник і тут під дубом думкою мандрує в дитинство. Лебедщина, луг, верби. Катерина, вона вже не жиє. А казала: тебе будуть любити, Володику. Ти гарний... Гарний. Як смішно. То-то й є, що негарний і любити таких не полюблять веселі дівчата. Згадав і Юхима. Чи жиє він ще? Навіть не знає. Це ж гріх. Той чоловік зрозумів би його навіть тепер. Напевно розумів би. Хто не носить в душі зла, той відчує в людині завжди те, що якраз треба відчути. Зло і заздрість стоять на перешкоді, щоби зрозуміти й бути приятелем.

Тим часом Володько уявляє собі себе в будуччині. От він

росте. От він скінчив семінарію. Але це не кінець. Ні, ні. Такі, як він, на половині дороги не зупиняються. Він іде далі. Там десь у Києві чекає на нього ще школа. Він скінчить її і стане великим адвокатом. Його виступи і промови чарують слухачів. Тисячі народу добиваються місця в салі, щоби хоч здалека послухати його. Його слава гремить на цілу Україну. Всі, що ненавиділи його, впадуть до його ніг і він дарує їм їх провини. „Приятелі" наперегони повчатимуть його, оберігатимуть перед можливими і неможливими річами. Стійте! — скаже він їм. Замовчіть! Хто не вірив у мене, хай далі не вірить. Хто заздрить, хай виступає з ним на чесний герць. На отвертій арені хай поміряється з ним своїми силами, а не робить потайки за плечима капості. І не буде йому рівних у змаганню, бо сила його душі неймовірна...

І тут саме десь візьметься Наталка. Він уже давно не хлопець, що червоніє від кожного її погляду. Вони зустрінуться на балю. Він запросить її в танець. — Наталю! Даруйте мені, але я кохаю вас!

Скаже він їй тихо. Вона здригнеться, почервоніє. Танець скінчиться. Він візьме її за руку і виведе в сад. Тут під відомим горіхом на лавчині присядуть. Наталка мовчить.

— Я кохаю вас цілим єством. Будьте моєю!.. Наталка починає плакати. — Наталю! Моя Наталочко! Люба, моя Наталю!.. — йому не стає слів, не знаходить таких якраз, як треба. — Ну, що? Чого, Наталю? Образив вас? Я знаю... Я не заслуговую на таке щастя, але даруйте мені!.. Ох, Наталю, Наталю!..

Останні слова вириваються в голос. Володько прокидається. Світ дивний, не той, в якому тільки що мандрував і в який вірив. Яке щастя обдурити себе і вірити в ту брехню. Яке щастя носити в собі жагучу любов, подібну на весну, на молодість, на сонце, що в маєстаті ранку пускає стріли свої і ранить все живе великими ранами любови і краси.

Перед кінцем шкільного року семінарія улаштовує виставу з танцями. Володько давно вже не бачив Наталки. Та дівчина, ніби з вогню. Вона танцює безупинно. Її сміх лунає у всіх кутах просторої салі. З Семенюком, Янушевським. Кожний підходить і прошу! — Взяв і пішли ходором навколо. Легко, свобідно. Вальс буревієм гремить, хвилює море, а вона, мов пінна сирена плаває навкруги. Недотепа, ведмедисько Семенюк. І що в ньому може їй подобатись? Але як вони чудово витанцьовують вальс...

І знов їдка заздрість мучить Володька. Ну, чому він не подібний на того самого Семенюка? Чому Бог обідив його таким непоказним виглядом, непевністю, соромливістю? Станеш, вона дивиться на тебе, а ти, мов дурень, не знаходиш ні одного влучного слова. Стоїш, паленієш і блимаєш посоловілими очима. Препогане становище.

Танець кінчається. Володько у відчаю. Врешті в нім родиться інше переконання. Що в дійсності, як подумати тверезо, в ній такого особливого? Звичайна дурна міщанка. І ніколи він

її не любив. От прочитала два-три романи якогонебудь Винниченка і чваниться. І чим там чванитись. Хіба соромитись!

По десяте підходить до Володька Галабурда.

— Чого ти сьогодні таким Дон-Кіхотом напузився? — питає він.

Володько отетерів. Нема часу на вибагливі відповіді.

— А ти не корч зі себе Санчо-Панза.

Семенюк і Наталка роблять останній зворот і зупиняються. Володькові видалось, що це прикотилась огненна куля й опекла його. Серце стрібнуло і сильно стукотить, мов переслідуваний втікач у зачинені двері.

— Володьку! Голубчику! — каже Наталка до свого брата. — Побіжи, братику, і принеси від Степана Павловича мій редікюль. Ааа! І ви тут! — вирвалось у неї захоплення, що відноситься до Володька чужого. — Але чого ви такий екстра-пуф?

Гидке слово. Кров, світло, очі... Все мішається і крутиться, мов у карузелі. Поміст помітно хитається й окремі хиткі крижини ледь втримують палаючого хлопця. Уста ганебно тремтять. Язик пручається з навалою звукової сировини, з якої на силу Божу вилазять сякі-такі слова. Горло пересихає. Мозок вилетів з черепа, а на його місце лягло щось тяжке і гаряче.

Семенюк, Наталка, Володько. Он сунеться ще якийсь тип. Всі вони навмисне сходяться надивитися на Володькову ганьбу, щоби після навипередки рознести її по цілому селі. І що тут дивного? Над чим, прошу вас, сміятися? Якого чорта шкірить отой свої осоружні скалозуби? А Наталка здивована. Де ж таки... Їй нічого не відомо. Вона сьогодні цяця. Вона зовсім у нічому невинна... — Що з вами? Що таке? — Фу! Осоружні, бридкі запити! Нікчемне кокетство. Володькова злість росте, мов бальон, що його надувають.

— Нічого! — випалює він. — Нічого зо мною Це все він, Володимир. Він назвав мене Дон-Кіхотом!.. Я зрештою... Мені все одно. Я не маю приятелів, знайомих, друзів. Всі мене якогось чорта цураються... Але не думайте, що мені на цьому так залежить!

Далі вже нема що казати. І це, що сказане — дурне, гаряче й зайве. Це він розуміє. Але раз розігнався — рів не рів — плигай! Ніхто не сміє подумати, що Володимир Довбенко страхопуд. Він сказав їм те, що треба і тепер допобачення.

Обернувся на місці кругом і відійшов. Як одягався, як гнався коридором, як летів вихідними сходами ганку, цього не помітив. Свідомість догнала його аж під вікнами помешкання Ферапонта Яковлевича, з котрих сіється мягке світло просто на купу цвітучого бозу. Десь взявся дрібний дощик. Відчув відомий його шепіт з листям. Володько прорізує кілька світляних стовпів і кулею вгрузає у глибоку пітьму теплої маєвої ночі з дощиком.

Біжить „коло Яна“ в долину. Повертає на стежку „через береги“. Он ставок. Дощ густішає. Його краплини дрібно сіються по воді. Листя осокорів шелестить. Небо — прірва залита чорною тушою.

Володько жене далі. Йому боляче, соромно, тісно. Хотілося б знищити себе, або принаймні порядно назнущатися над собою. Згадав Бога і викрикнув у голос: Боже! Поможи мені!

Чорне небо, куди спрямований його вигук, бризнуло в гаряче обличчя жменю води. По дашку його кашкета біжать струмки, Стікають на вилиці, на ніс, на бороду і скапують в низ. Біжить далі. У Ляшовому займиську зупинився знову. Це тут якраз місце, де темними ночами переходить людей страшний бувший власник займиська вішальник Ляш. Он купа осик, куди гепнув колись „снаряд". Вирив яму, вирвав осички, зібгав їх, створив із них хащавину. На тому місці поросла глуха кропива і кінський щавій. А в хащавині гарний притулок для ранених звірів. Володько скористав зі звірячого пристановиська. Забув Ляша. Найбільший страх його — він сам. І коли б міг, лишив би себе і втік би. Він підліз під кущі і присів.

Тут зовсім гарно. По листі шелест дощу, але краплі його не доходять сюди. У темноті вище ледь помітні косаті старі берези. Кілька дубів і кленів стоять осторонь. У траві розмокають дозріваючі суниці. Десь над самою головою прокинувся й лунко задзвенів соловейко-нічняк.

І хіба гріх у таку ніч трошки збожеволіти, стати на грань добра і зла і десь далеко, далеко від стороннього ока крапля по краплі пити трунок великого келиха життя. І хай ллються тоді чисті юначі сльози, хай кільчиться й зростає перше бажання зірвати квітку щастя, що завжди росте тільки на місцях недосяжних.

На другий день Володько в школі. Він блідий і похмурий. На його чолі, на очах сліди якоїсь особливої пожежі. Галабурда хоче з ним розмовляти. Ні. Володько не бажає ніяких розмов. Ось висидить години, здасть останній іспит, в якому закони Бойля й Маріота на хвильку повздержать інші закони. А після піде собі. За тиждень він все одно покине все...

Галабурда натякнув на Наталку. Вона ніби згадувала Володька. Розуміється. Прошу вас... Вона не буде згадувати такого виняткового ідіотства. Що ж тоді згадувати.

Ідучи до дому, Володько наскочив ще на одну дурість. Так. Наперекір усьому. Він таки напише їй листа. Хай принаймні знає.

А може ні? Сміх, кпини? — Хай. Хай сміється. Хай кпиться, — скільки їй хочеться. Все одно. Сяде й напише. От тільки як? Читав, бувало, романи, дивувався, що герої такі безпорадні у зовсім простих справах. А тут і не роман. Тут життя, саме оголене і саме правдиве. Все ясне, як те сонце, як небо. Кожний предмет у твоїх очах і ти можеж дивитись на нього, як хочеш. Ніхто не сміє перешкодити тобі.

Але ж ні. Кожний предмет у твоїх очах це лиш обстанова сцени, а ти, приятелю дорогий, актор, яким керує незнаний тобі режисер. Він хоче, щоби ти писав листа. Добре. Сідай і пиши. Хай це сміх, радість, сльози, розпука. Сцена твоя — страшна

сцена і цілий світ у міліонах сердець хай несе тони твоєї великої гами переживань у вічність. Пиши! Наказую!.. Я твій режисер.

Хіба ж Володько може ставити опір наказові вищої волі? Ні. Він сідає, бере перо, дивиться на його кінчик і зовсім свідомий, що з того кінчика може сплинути його щастя чи його ганьба. Але що в дійсності — як може він знати?..

Кохана Наталю! — Цей заголовок і навіть великий знак оклику запозичив він у якомусь романі. Так мабуть треба. Раз люблять, раз хочуть щось сказати — треба перш за все кохати. І на це є деякі слова, що з роду в рід передаються, вічно свіжі і вічно недоторкані.

„Вибачте, що так Вам пишу. Дуже добре знаю, що, прочитавши вже перші ці слова, Ви вибухнете Вашим відомим сміхом. Але я рішився на все. Смійтесь, лайтесь, розповіджте всім, який я дурний хлопчисько. Мені все одно. Раз я полюбив, я мушу сказати: люблю вас! Мушу, дорога насмішнице, бо любов моя ані Вам, ані нікому, нікому на нашій планеті незнана. Вона так велика і так криштально чиста, що про неї можна говорити навіть у храмі, у святая-святих, куди мають право вступу тільки вибрані. Мені хочеться написати Вам про кожний відрух моєї думки...

„Я боюся кінчати речення крапкою, бо мені здається, що безліч дуже цікавого і, можливо, найважнішого я Вам не сказав.

„Мені хотілося б сказати Вам, як я страждав, як на моїх очах тлів кожний нерв моєї істоти. Мені хотілося б оповісти Вам про кілька радісних хвилин, коли Ви разом з сонцем, з цвітом яблуні, з метеликом і сміхом своїм вкладали у мене мою муку. Я десь вичитав, що кожна листина, кожна билинка, кожна пташка і все живе любить, бо так треба і не смійтесь, коли скажу: найбільше щастя — щастя любити.

„У мене, Наталю, болить голова. Час від часу я кладу на чоло свою ліву долоню, бо вона надзвичайно холодна. Пальці рук моїх також холодні, хоча вуха, щоки і особливо місця на вилицях і попід очами — палають.

„Бачу, бачу... Ви іронічно зложили Ваші уста і підняли брови. Хай. Все одно буду казати. Все буду казати. Пригадуєте, як поводив я себе тоді на вечорі? Чого питати. Певно пригадуєте. Що путнє, забувається, але хиби, помилки, людські слабі місця, коли вони спотикаються, завжди і довго памятається. Їх підхоплюють, розвозять, передають з уст в уста, як бозна які скарби... Найближчі люди, що часом звуть себе навіть друзями, з якоюсь особливою насолодою підкреслять ваші хиби, бо це приносить їм вдоволення. Люди люблять у своїх ближніх бачити більше тінну сторону, як соняшну. Дивно. Ні?

„Але я чомусь хочу бачити Вас не такими, як усі. Ви моя та, яку я вибрав собі для сповіди. Мені здається, що Ви мусіли б чомусь зрозуміти мене, або бодай не одважитись підняти камінь, щоб кинути на мене за мою любов. Я є надто молодий. Так. Це

знає всякий і це не гріх. Але думаю, що я вже маю право вимагати чогось від життя. Бо ж хіба я ніщо? Хіба не подобається Вам оце, що пишу? Хіба це не правда? Хіба не зворушує воно Вас, не хвилює, не викликає у Вас особливих думок, яких Ви напевно не думаєте, сидячи за Вашою машиною? Правда ж! І Ви не дивуйтеся, що я дещо комічно поводився. Люди, що сильно люблять землю, батьківщину і щоб то не було, завжди дещо комічні. Некомічні лиш ті, які так само не можуть бути комічними, як риби не можуть бути гарячими. Це правда. Впродовж довгих ночей, днів думав я про свою велику любов. І от пишу Вам про неї. Дивіться і... (закреслив). Я не знаю, що дивіться. Все одно що. Я боюся тільки одного: Ви напевно покажете цього листа комусь... А це ж не мусить бути. Як можна сміятися чи кпити собі з моїх слів, стрічок чи ком, коли в кожній з них тече жива кров і кожна боїться дотику розкладового бакциля. Пожалійте їх. Від цього і Вам колись буде приємно"...

На цьому скінчив лист. Подумавши, закреслив останню стрічку. Він не бажає її жалю. Тепер треба якось лист відіслати. Згадав, що сусідська дівчина Ганна ходить до Наталки вчитися шити. Добре. Це і буде той історичний листонош. Віддав і чекає цілий день. Але мало чекає... Його мучить сумління й острах. Пишучи листа, він був у якомусь трансі. Ціла сила його почуття, мов повінь, перлася, щоб її висловити. Слова і речення низалися одно до другого всупереч власній волі, але скінчив, віддав, пройшовся, прохолов. Предмети і думки вияснилися. Проза життя виявилася в різкіших тонах, як тоді і весь ефект його захоплення видався йому безмежно наївним і смішним. Безперечно вона посміється над ним, порве дорогі листочки і викине. І як можна бути дійсно таким некритичним.

Але вже пізно. Зробленого не повернеш. І „Кохана Наталю", і знак оклику, і гарячі слова — все вже пішло в світ. Широкий дивний світ.

Сонце в таких випадках не квапиться. Воно має час. Земля обертається тим самим способом. І не треба знати, що думає Володько.

Вечір. Сонце зникло. Захід ще горить, схід гасне. Тут то там появляються зорі. Володько чекає Ганни на стежці в садку. Чекає довго і вперто. Он хтось рухається в темноті. Вона? Ні. То Іван. Був у млині й запізнився. Перед святами завізно. Зрівнявся і добрий вечір сказав.

— А то ж чого тут?.. — питає.

Йди, йди, чоловіче добрий, своєю дорогою. Не втручайся в справи, які тебе не торкаються. О, ні. Іван стане, постоїть, скрутить папіроса, попросить огню, не дістане і знов сховає його. А за той час оповість, що там люди толкують. — Он, кажуть, тікають вже ці... Женуть їх з-під самого Києва. Ох, кебто вже скорше ті большевики!..

— Большевики? Де вони?

— Йдуть! З-під Києва йдуть. Ці тікають — страх. Все кидають. Кажуть, он за тиждень і зміна влади. Знов „наші"...

Від захоплення Іван зручно чвиркає кутком рота. — З кіньми треба „осторожно". Кажуть, ці вже по дорозі забирають. Скажи там своїому дядькові.

Володько слухає і не слухає. Большевики? Ці тікають? Бються? Ціла Україна в огні? Все в огні. Гремлять гармати. Вмірають люди. Прийдуть большевики і знов пройдуть по селах, містах нові порядки, нові закони, нові слова. Знов.

Ага. Ганна. — Ну як? Що?.. Дала їй?

Ганна виймає щось і подає Володькові... Лист! Відповідь! Ні. Це не відповідь. Це Володьків зімятий листок у тій самій рожевій коверті. — Прочитала, — каже Ганна, — і вернула.

— І більш нічого?

— І більш нічого. Тепер у неї безліч праці. Он, кажуть, большевики йдуть...

Большевики! Большевики! Большевики!.. Знов большевики. Знов... Ах... А як же Наталка? Що вона?..

Знак запиту і точка. Нема відповіди. Йди Володьку. Йди геть. Шовкова тепла ніч і зорі поволі пливуть. А там десь у просторах ідуть большевики. Володько знищений. Він може записати собі цю хвилю, як першу лекцію. Отвертим і щирим не завжди безпечно бути. Зрозуміння твоїх почувань не шукай у когось, а силою фактів приневолюй признати їх. Жінки. Не помічав їх існування у справжньому їх вигляді. Перший зудар з ними вплинув на хлопця мов струм холодної води на гаряче залізо. Любити їх без ненависти не можна. І тут, як і скрізь, найнебезпечнішим місцем — легковажність.

—о—

Висипався ячмінь. Замовкли соловії. Зачервоніли і налилися соком черешні. Скінчилася школа.

Володько не міг перемогти в собі свого почуття. Ходив, мов ранений. Юначі його очі засвітились небезпечними вогниками ненависти. Хотілося б на комусь помститися. На пальцях відчуває замість нігтів звірячі пазюрі, що час від часу показуються на світ, то знов ховаються, мов у молодого тигра.

Збірався йти до дому, але майже несподівано налетів буревій большевицького наступу. Чутки і розмови про це не вмовкали, але ніхто не думав, що воно станеться так скоро. Люди чекали, сподівалися й раділи.

— О! Чекайте! Як прийдуть ті!.. Вони цим покажуть!..

— Що покажуть, то покажуть. Кажуть, Ленін і Троцький все по старому повернули. За комунію ні слова.

— За грабунок карається смертю. Он, кажуть, один большевик у когось там взяв курку. Мужик поскаржився і большевика розстріляли мов собаку.

— Не твоє, не бери. Хочеш мати — купи!..

Такі розмови чути на кожному місці. Ніякі слова, ніякі противні докази не мають успіху. Так допекли „ці", що нікому не може прийти на думку, щоби були ще гірші.

Одного ранку зненацька по кутку чутка:

— Тікають!.. Ховайте коні!

Всі, хто має коні, пре ними в ліс та хащавини. Володько схватив дядькові лошаки і пігнав „у Хвищик". Густий грабовий молодняк. Побіч рів зарослий калиною, терном і дикими черешнями. До самого рову і далі через ліс глибоким проваллям врізалася вузенька дорожина. День ясний, соняшний.

У гущавині рух і життя. Скрізь попривязувані коні, а коло них гуртами молодь і старші люди. Коні напоготові. Як тільки що — за повід, махнув на коня і гайда далі. На взліссю і на полі варта. У лісі також вартовики.

Володько видряпався на високу струнку черешню. Черешня вища від всіх дерев і звідсіль видно польову дорогу, що йде від Верхова. Видно також чеську кольонію Борщівку, поля, луг. Десь на сході раз-за-разом чутно гарматню мову. Між листям кругом Володька спілі ягоди. Не можна втриматися, щоб не рвати їх. Він їсть їх і спльовує кістки на землю. З-за горбка на схід по дорозі зявляється якийсь гурт людей. За кілька хвилин Володько бачить, що то вояки. Число їх невелике, а з ними один вершник.

Вояки не йдуть, а майже біжать. Варта з-під лісу подає сигнал. Володько також свиснув умовленим посвистом, щоб там у низу були готові. Кілька людей має зброю і коли б ворогів не багато, їх можна зовсім легко підстрілити.

Майже одночасно з протилежного кінця дороги зявляється якась підвода. Вона доїзджає до тієї дорожини, що збігає в низ „до Хвищика". Вершник, що їде з утікаючими вояками, помічає підводу, наганяє коня і чвалає їй назустріч. Підвідчик раптом зривається, обертає батіг пужалном, гараздить по втомлених конях, звертає на дорожину і пре в низ у провалля...

— Стуй! Стуй, пся крев! — крикнув вершник і пустився через овес навперейми за підводою.

— Стуй! Стшелям!.. С-вий сину! Стууй!..

Дебела, суха коняка вершника ледь клигає вівсом. Вершник погрожує, що буде стріляти, але не знімає з плечей рушниці. Піхотинці, що біжать дорогою, теж погрози не виконують.

В тэй час із лісу чути кілька стрілів. Це селяни. Вершник відразу зупиняється, круто повертає коня і тікає назад вівсом на дорогу.

Пак! Пак! Пак!.. — впало ще кілька стрілів. Вершник зо всієї сили острожить коня, але відразу щось з ним сталося. Він випускає з рук повід, деякий час ще незграбно підгицує на сідлі і далі падає на землю.

В той час з-за гори, звідкіль вибігли вояки, вигулькнуло ще кількох вершників. Пригнувшись до кінських ший, вони навзаводи пруть вперед. Піхотинці, що біжать спереду, починають нервуватися і нараз розсипаються по полю. Знов чути кілька стрілів. Деякі попадали просто на дорозі. Але вершники пруть вперед. Крик, свист, заблищали шаблі.

— Ааай! Матка Боска! — виразно вчув Володько і побачив,

що піхотинці позривались на ноги та попіднімали вверх руки... Але шаблі вершників замигали над головами піхотинців. Їх все меншає. За хвилину вершники кидають усе і з місця пруть далі. Ще хвилина і вони сховалися за могилою.

Володько швидко злазить з черешні і, розгортаючи галузки кущів, біжить до коней.

— Большевики! — гукає він. — Але там уже всі знають про це.

Зі села прибігло кількох розчервонілих і засапаних дядьків:

— вертаймось до дому! Большевики!

— До дому! — подається далі ланцюгом чутка. Прибігли також ті, що стріляли, з рушницями „на пасі". Вони вдоволені своїми успіхами. Все таки не даремно кілька „патронів" висмалили.

— Це я його так, — хвалиться Іван Сурко.

— Нєє... Бре', брате! Он і Мифод свідок. Я! Їй-бо' я!..

— Та не бреши!..

— Хрест на церкві, комин на хаті, що я...

— Ха-ха-ха! Ти, так ти! Чорт з тобою. Хай там — і тикнув пальцем у небо, — на тебе його й запишуть.

— А в селі — захоплено оповідає відомий ентузіяст „зміни влад" Терешко, — пооовно! Повно! — з притиском зазначує. Вїхали й одразу: Гдє староста? І різнув матюком. Кавалєрія з „красним хлагом" пролетіла... Кажуть, сам Будьонний...

— Ну... То „наврат"... — сумніваються скептики. — Якийнебудь з менших.

— Але кавалєрія! Ех! Кожний, як вогонь. Сорочки розхрістані, шапки на бакир. „Ті" ще в селі з маслом та сметаною розправлялися, а ці, грім їх убий, як з неба! Ох же й наклали їх. Ні одного „в плєн"... Всіх — на місці...

— Здорово! Звісно пани. Сметаною захопилися.

— А баби після, знаєте, оджогами їх, коцюбами! А це тобі, Яську, сметана! На, на! Їж!..

— Ай, да баби! — гукають будьоновці. Так їх, панов, сукіних синов!..

Всі вдоволені такими вістками. Більш нетерплячі хапаються вести коні до дому.

Обережніші втихомирюють: — почекай. Не прися на рожен... Чорт ніколи не спить. Нарвешся на такого, заметуть тобі коники, як стій...

— Нічортá. „Ці" не чіпають...

— Не чіпають. Почекай — побачиш. Уже „їх" досить було. Хто не прийде, не скаже — на, тільки — дай... Ні?

— Звісно.

Дядьки вичікують. Аж над вечір розвідка приносить остаточну вість, що все тихо. Виїхали враз. Довжезна валка коней тягнеться до села. На дорозі лежать розкидані „Яськи", але на них не звертається уваги. Завтра накаже староста й підберуть. За Осовцем там, де Мизич, заходить велике червоне сонце. Нав-

круги тихо. Хтось затягає пісню. Решта підхоплюють і в її звук никнуть усі події дня. Ніби нічого й не сталося. От водили собі коні на пашу, а тепер вертаються до дому.

У селі повно чуток, але ні одного большевика. Увірвалися, наїлися самі й коні, і далі. Здається, то не люди, а буревій. Коні їх загнані, вічно в милі, що, змішавшися з порохом дороги, творить ніби шкаралущу. Одяги ріжні. Англійські, старі німецькі, російські. Зброя також ріжна. Одні шаблі справжні козацькі і вони самим своїм виглядом наводять на людину неприємне почуття. Вигляд їх — вигляд диких. Чорні від сонця і вітрів обличчя. Груди розхрістані, сильні, оброслі волоссям. Мова їх рішуча, коротка — наказ і лайка. Перечити їм небезпечно.

Володькові пригадалися оповідання про татар, Пугачова, Стєньку Разіна. Це вони — душі минулого, мешканці безмежних степів злетілися в орду і під зручним керуванням ханів пруть на захід.

Минає кілька порожніх днів. Спіє жито, ячмінь. У селі спокій. Одної суботи парний вечір. Над заходом у нерішучості зупинилася отара хмар. Поволі вони піднімаються по небі. Дійшовши до якогось місця, бризнули вони теплим дощем і розтопилися. Сонце сховалось. Показався молодик і кілька зір. Дерева ніби спітнілі. З землі піднімається легкий теплий туман. Віддзвонили на вечірню.

На полях „за Поповим“ крики. Полями від Мизоча біжать люди і кричать. Що сталося? Від крайніх хат добігають неймовірні вістки. З Мизоча прибігли люди і перелякано оповідають, що з лісів вийшло дуже багато поляків. По дорозі вони нищать все.

Того самого вечора в Бущенському лісі розпочалася гарматня конопада. Раз за разом бовхали гармати і робили довгу й гомінку луну. І не відомо, хто з ким бється. Де вороги. Село принишкло і мовчить. Люди виходять у садок. Місяць, зорі, тіні на землі, легкий теплий туман і гарматні вибухи з лунним шумом.

Аж ранком прийшли вістки: Бущенщиною на захід сила-силенна поляків просунулась. Мов злива. Без доріг, без ладу, отак просто, хто кудою, під розлогим прикриттям ліса. У деяких місцях зупиняться, обернуть кулемета, сипнуть у небо „по кавалєрії“ і знов втіки. А будьоновці, мов чабани, зо всіх боків на коніках гарцюють. Часом десь гармата загуде і лупить у саму гущу.

На другий день народ коло церкви. Зявилися набундючені „хлюсти“ при французьких шаблях з острогами. Це все ті, що „з первих днєй революції под красним знамєнєм кров проливають“. З Дерманя їх чимало таких пішло „туди“, а тепер вернулись, щоби показатись усім, що з них вийшло та й кому треба носа втерти. Тепер вони пуриси великі. Тепер їм море по коліна. Тепер „твайо-майо, а майо нє твайо“. Захоче — з поповою дочкою в танець піде. Дудки відмовить, коли вся власть савєтам, коли хто був нічим, той усім.

В понеділок рано „заказали*)“ коні вести „на прийом“. Повели. Кіннота коней потребує.

*) заказали = наказали.

Від самого Києва без відпочинку пруть. Впав кінь — покинув, другого давай. Буревійним маршом пролетіли Україну і „дайош Варшаву".

Через село „коло Попового" пройшло того не мало. Обоз. Київці, волиняки. Вигнали з дому все, що попалося. На возах чорні люди з червоними ганчірками. Скриплять немащені вози, тріщать колеса, падають коні. Матюки, курява, поржавілі рушниці. Реве гармонія

Я на бочкє сіжу,
А пад бочкай слізка,
Утєкайтє палякі,
бальшевікі блізка.

Хрипить гармонія, хрипить забитий курявою голос. Іде орда зі сходу на захід.

Український степ, Дон, Волга. Далека Азія, жагучі вітри, сипкі піски. Очі бронзові, скісні, а на чолі шарпає вітер зруділе волосся. Все то під барвою Маркса. Все то слухняні й пяні слуги великого „пророка". Хто визбірав їх таких якраз, як треба, таких, один на другого подібних, таких хижих і таких спрагнених перемоги?

Баржуй бєз разсуждєнья,
давай-ка міліони...
тєпєрь нашє правлєньє,
тєпєрь наші закони...

Так. Це їх „правлєніє". Це також їх закони писані не чорнилом, а живою кровю на живому тілі конаючої імперії.

Ех, яблучко, куда котішся?..

Хто знає, куди. Хто скаже, яке заборонене дерево зродило тебе і який гріх зірвав тебе та пустив котитися. Маркс? Царі? Сатана, що збурив пекло, щоб на його місці поставити сатанський рай?

І, здається, нема ні кінця, ні краю тому обозові. Хто кормить їх? Земля. Адже вони „за землю і волю кров ллють". Хто має їх кормити. Он на полях вівси зелені. На возах коси. Он пасуться селянські корівки. Село „самообложиться" і дасть. Не дасть — „реквізиція лишків". Не хватить — „все на фронт"... І тоді не запитають і не попросять. Візьмуть, а хоч', то й кулю в лоб додадуть.

Володько йде в село. Близяться жнива, але село святкує. Приїхав і зупинився якийсь штаб. Ні. Не штаб це — цирк. На всіх парканах, стовпах, воротах, скрізь, де тільки знайшлося догідне місце — плякати. Ось бородатий кацап сохою оре поле. На нього нападають здоровечі пси з написами: Дєнікін. Пєтлюра. Колчак. Юдєніч. Врангель. Кацап хвицає постолом, лупить Дєнікіна в зуби, Петлюру в бік, Юдєніча в зад, Врангеля піймав за хвіст, розкрутив і вишпурнув за Чорне море. Ось там нарисовано, як Пілсудський навзаводи кидає Київ. Його воїнство з „яйками", сметаною, курми „квасьним млєкєм" пре за ним навздогін. Баби з коцю-

бами женуться за втікаючим воїнством. Під усім підписано: „До лясу, пановє! До лясу!“

„Ми на горє всєм баржуям міравой пажар раздуєм!“

„Мір хіжінам, вайна дворцам!“

„Да здравствуєт красная армія защітніца слабих і угнєтьонних!“

„Пролєтарії всєх стран — саєдєняйтєсь!“

„Релігія опіум народа!“

Крик, барви, музика. На семинарському подвірю концерт. У салі мітінг. Почався від ранку. Міняються слухачі, промовці, „прєдсєдатєлі“, але мітінг іде. Це вуличні продавці. Вони невтомні, невгомонні. Сотні промовців, сотні одноголосно ухвалених резолюцій. Всі на фронт! Всі, плече в плече, в лави червоної армії! Червона армія обідрана, голодна, несе в обличчя цілому світові сліпучу правду. І нема їй спротиву. Від тайги, від Білого моря рветься цей ураган. Тремти Европо! Червона армія, це початок і кінець, це альфа й омега, це вінець сили і мужности! Червона армія, армія робітничих синів, синів селян, синів праці! Червона армія це кара за кров, за піт, за працю виссану ненажерами капіталу з працюючого люду! Хто є проти неї? Де той жахливий зрадник великого діла? Смерть йому на місці! Без милосердя, без співчуття!

Сонце хилиться до хреста приходської церкви. Там далі за коронастими черешнями його захід. Володько цілий день чапить коло манастиря. Йому хочеться все бачити власними очима, чути власними вухами. Він забув за обід. Він забув і за Наталку. Щось неймовірне твориться на його очах. Не хочеться вірити, що це дійсність. Думки розбігаються, збігаються, купчаться. Хочеться охопити весь змисл події, найти їй назву, усвідомити собі її закони. Це ж твориться на землі, що дала йому початок буття. На його землі, землі його батьків, його дідів.

Володько виривається з крикливого натовпу і йде в сад. Тепер скрізь відчинено, скрізь вільно йти. Онде обтрощені семинарські вишні. Он обдерта пасіка. Ферапонт Яковлевич мабуть забув за неї. Деякі вулії лежать на землі і бджоли літають навкруги. Видно, поки у салі одні промовці громили мірову буржуазію, другі громили бджоли.

Володько йде в гору до цвинтаря, минає його рівною дорожиною. На право й на ліво могили близьких рідних. Он стара каплиця. Тут тихо. Сонце ще світить і бє промінем у стіну каплиці. Рій мушок літає перед носом. Володько на хвильку зупиняється, оглядається навколо. Йому хотілося б, щоби тут не було нікого з живих людей. Він хоче думати і хоче знайти себе. Його душа розшарпана промовцями, поняттями, плякатами. Він ще надто молодий, щоби знайти справжню віру свою, тверду, мов камінь і непохитну, мов гори. Він мусить чути, бачити і пізнати істину.

Тим часом зійшов на другий схил гори. Передним на північний схід у сяйві вечірнього сонця розклалися луги, річка, стависько.

Ага. Це царство, в якому колись царював Володько, той, що ходив шукати місця, куди тече річка. Це ж Лебедщина. Це місце, де родились перші думи, де пережив перші пригоди життя, де знайомий кожний горбик, кожна долина, кожна верба.

Володько вже пройшов кусень життєвого шляху. Він знає, куди тече та річка. Але його мучать ще інші сумніви. І хто підскаже, де істина? Хто вкаже дорогу? Так як і колись, так і тепер іде Володько сам ногами по землі батьків і дідів, іде в поля, в луги, щоб розгадати загадку, таку очевидну, але таку тяжку для розгадки.

І раптом Володько пригадує собі діда Юхима. Боже мій! То ж він отам за тим лісом мешкає. Може ще живе. Не було чутки, щоби помер. До нього! Послухати, що скаже він. Може й є на цій старечій нашій землі люди, що бачать будуче, що промовляють так, як чує душа. Промовляють не мовою отих промовців, а мовою землі, мовою предків, мовою сущих і прийдучих.

Володькові так привабливо яскраво уявився дід Юхим, що захотілось бачити його. Він виразно почув його голос, що в соняшній тиші промовляє: „...не бійся нічого, що треба буде перетерпіти тобі. От диявол буде шпурляти з вашого оточення в темницю, щоби спокусити вас... Будь вірним до смерти і дам тобі вінок життя".

Чому вірний? Що має цей молодий юнак у душі своїй такого, за що треба змагатися до смерти?

Володько не піщов, а побіг в долину. Не хотів обходити навкруги дорогою чи стежкою. Махнув рукою навпростець і подався. Болото, іржава вода, що чвиркає з-під кожного ступу. Зовсім так, як тоді, того холодного осіннього вечора. Тільки Хвидота нема. Сам один. Річка. Яка вона тепер маленька, мілка. Стрибок і на другому боці. Ще кусник болота і сухо. З боку млин. Це той самий, де Володько вислухував перекази дядьків. Змінився він, побільшав. Уже не видно його коліс. Вони забиті дошками. Десь зникли старі верби. Але трепеток стоїть. Така сама чепурна, одинока над дорожиною деревинка. Срібно-зелене її листя так само, як і колись, дрібно тріпочеться, навіть при зовсім спокійному часі.

А де ж хутір? Нема. Ні саду, ні огорожі, ні грабового висаду над дорогою. Тільки на тому місці, де стояла хата, темніший і більший кущем овес. Володько зупиняється, стоїть, вслухується в оточення. Дивиться, як сонце сідає за Дерманем. Чи так, як і тоді? Зовсім не так. Не ті відчування. Не так впливає все навкруги. Може Бога забув. Може менше безпосереднього, того, що єднало з землею.

Володьку! Не стій! Далі. Йди далі в той клапоть соснини, де колись клав багаття, молився і пік бараболі. Шукай Володьку і найдеш, дивись і побачиш. Ти зацькований промовцями. Вуха твої заліплені липкими словами, принесеними з далеких чужин. Очі твої заслонені плякатом крику і ненависти.

Володьку, увага! Замкни свою душу і не впусти бакциля

розкладу. Впади на тому місці, де горіло перше вогнище твоєї свідомости, цілуй землю ту, в якій корінь твій, і бийся за неї зо всіма Марксами, в яких би одягах не прийшли вони до тебе.

Так говорить Володькові рідня земля. Яке щастя, що він послухав голосу душі й у цей якраз день вирвався сюди. Яке неймовірне щастя. Тут Володькові стало лекше. Голос землі втихомирив дещо голоси карикатур, плякатів і промовців. Він згадав Василя, згадав дні минулого літа і йому стало до болю прикро.

Через ліс і поле пішов до Юхимового хутора. Сутоніє. На хуторі тиша. Замість одної хати десь взялося дві. Не світиться. Не бреше лютий пес, не гудуть бджоли, не пахне медом.

Увійшов до хати. Там якась незнайома жінка.

— Добрий вечір вам!.. — проговорив Володько.

— Дай Боже здоровля! — відповіла жінка ні то злякано, ні то сердито.

— Не бійтесь мене. Я прийшов навідати діда Юхима. Я звуся Володимир. Мій батько Матвій. Ми жили колись отам у Лебедщині.

— Ааа! Чула. Вони вийшли. Я зараз... От шкода, газу не маємо. Нема чим світити. Сідайте. Вони зараз прийдуть.

І жінка вийшла. Володько чекає. Це кухня. У кімнаті мабуть хтось спить. Чути тихе сопіння. Коло комина дзичать мухи. Пахне кислим молоком.

По хвилі в сінях рейвах, рипнули двері й увійшло дві постаті.

— Нічого не бачу, але чую, прийшов Володько... — проговорив живий знайомий голос. Як щиро, як приємно.

— Так, дідуню! Це я!

— Ти? Ооо, як тішуся!.. Ходи сюди. Хай обмацаю. Світла, бач, не стало на нашій землі.

Володько підійшов до діда. Той поклав йому на плечі обидві руки. — Виріс. Ну, пора. А як батько́? — зробив наголос на о. — Ніколи навіть не загляне... Постарів?.. А як же це ти так?.. Заблудив, що?..

— Може й заблудив. Тяжко в наші часи не заблудити.

— Сядь. Ось тут. Принеси, невістко, чого там... Тяжко, кажеш? Так. Весь народ блудить, але Матвіїв син хай батьківських слідів тримається. Ніколи не зійде на манівці. Хай робить — що робить, завжди дійде на справжнє місце.

Володько не бачить Юхима і видається, це говорить молодий хлопець. Голос ясний, дзвінкий. У такій пітьмі приємно щось ясне чути. Увійшла невістка і принесла кисле молоко.

— От трохи зле, Володьку, що нічим вгостити. Нам не повезло. Хутір-біда. На днях тільки третій раз обібрали. Минулого року на Великдень то таки чистенько нас обшкрябали. А до того і сина... вбили...

— Клима?..

— Ні. Молодшого. Івана. Гарячий був...

— Ааа. Я чув. Говорили.

— Обросли дещо, прийшли інші, забрали, що найшли. В зимі, як ото на Дермань накинулись, і мене якось кінцем сягнуло. А оце перед трьома днями то таки зовсім дотягнули. Навіть Боска не лишили. Наїхав отой обоз і все рознесли...

Далі Юхим розпитує, як поживається Володьковому батькові. Володько оповідає.

Повечерявши, йдуть спати в сіно на вишки. Тиха надхнена ніч. На небі майже прозорий місяць. Густі тіні будов та дерев непорушно лежать на землі.

— Гарно на дворі, — проговорив Юхим. — Завжди гарно.

Полізли на вишки. Юхим витяг з-під сіна військову рушницю клямцнув замком, загнав у магазинок пятку набоїв і поклав коло себе.

— От так, як бачиш. Старий я вже, сину, але здаватись не хочу. Порішив собі: підлізе ще яка халєра, або вона мене, або я її. Розтрощу череп і все.

Володько ліг на сіні горілиць, розклав натомлені ноги і руки. Старого не видно, тільки з темноти чути рішучі слова.

— Так, так. Програли ми, сину. Вміли гречку сіяти та бджолу плекати... Але не вміли боронити себе. Я не нарікаю. От все мав. Повні обори, повні клуні, повні засіки. Все пішло. Але не шкода нічого. Бог дав, Бог і взяв. А от шкода тільки, що коли був час, коли сяка-така власть своя була, сидів отут на свому хуторі і думав: моя хата з краю... Ой сину, ні! Ой, ні, ні! Ми всі дістали науку... І кажу тобі: ви, молоді, ті що будете... Ви, хоронь вас Боже, жити таким способом, як ми жили. Згинемо всі. Весь рід наш згине. На наших місцях сядуть чужі і осміють не тільки нас, а й могили, честь нашу... Тям це, сину! Я вже старий щоб неправду тобі радити. За землю нашу треба вміти не тільки піт, а й кров лити... Битись треба!

Володько не здивований такою мовою. Старий пережив досить, щоби так говорити. Володькові хочеться тільки запитати кілька слів, але не знає, як... Нарешті відважився:

— А як же по вашому ці?.. — запитав.

— Ота лая?

— Еге ж...

— Згине! Кажу твердо: згине! На нашу землю нераз нападали татари. Налетять, обжеруться й виздихають. А ми, як жили, так і живемо. Бо в нас справжня сила, а в них заздрість. Заздрістю жити не можна. Але ми куцозорі і терпеливі. Ми сиділи й перечікували, поки хмара перейде, а тоді вилазили. Треба ж не пустити до себе диких. Земля наша не на те, щоби по ній вічно орди грасували.

Останнє речення вимовив піднесеними словами. Володько виразно напнувся.

— Знаю, — продовжує старий. — Вони там золоті гори обіцяють. Рай. Лєктрику... Блазні диявола! Вони дадуть рай. Вони, що душу Анцихристові дали і перекреслили себе тричі... Вони збудують рай. Блазні, катаржани, шарпатюги, злодії рай дадуть... Поцарствують вік і згинуть!..

— Вік?

— Нудá. Вік. Сто літ царство їх буде. Сто літ голод, мор, нужда буде.

— А чому ж вік? То ж все загине...

— Не загине. Наш народ не то що червоною шматою, але й червоним залізом з його місця не випечеш. А от силу свою за той час назверх покаже. Навчиться битися за себе. Цар був і не з нами, і не проти нас. А ці протів усіх. Бо ці з чужим духом. З татарським...

Володько хотів перечити. Все, що говорить старий, дивне й незрозуміле. Але хіба ж він знає, як перечити. Старий говорить очевидну правду. Він не вичитав її з книг, але вичув своєю душею. Як не вірити йому. Треба вірити.

Володько ще довго не міг заснути. Йому не вірилось, що це він лежить у Юхима на сіні. Не вірилось, що він своїми вухами чув ті слова... Ті — там у салі, і ці — тут у темноті на сіні. Хто з них має правду і за ким піде Володько. Володько — син Матвія і Насті, син села і землі. Син неба свого і своєї природи.

На другий день Володько покинув Юхима. Не хотілось дивитися на зруйнований, колись цвітучий хутір. Дивно, що аж на руїнах своїх хуторів шукає він своєї правди.

Перед відходом Юхим сказав: — Дякую, що відвідав. Думаю — більше не побачимось. Я вже старий. Ходжу, але... Ет... Все одно, а вмірати не хочу. Хотів би бачити, що далі буде. Підеш до дому — батька здоров. Славний він чоловік. Так і скажи.

XII

Надходять жнива. Обози пройшли. За ними лишилися широкі дороги, потоптані поля, покошені зелені вівси.

Володько йде до дому. Найвищий час. Батько напевно чекає.

Забрав дещо свого майна в торбину і махнув на пішака просто через поля і ліси на Кремянеччину. Дороги не тримається. Пощо йому тепер дорога. Він знає землю свою, як самого себе. Аж над вечір вибрався з лісів на рівний шлях. І тільки вийшов на дорогу, одразу на двох вершників наткнувся.

— Стой! Куда йдьош?.. — підїхав до нього один.

Володько сказав, звідки й куди йде, та показав посвідку школи. Большевик подивився на посвідку, віддав назад і махнув нагайкою.

— Валі своєй дарогай! — сказав він, хльоснув коня і поїхав. За ним поїхав і другий.

Аж пізно вечором прибув до дому. На дворі застав повно війська. У клуні коні, під шопою коні. На подвірю вози. На городі димить багаття.

У хаті зустрівся з матірю. — Це ти? — питає, як звичайно. Вітається, цілує матір в руку. Прийшла Катерина, Хвидот. Вони були в полі. Василинка пасе вже корову.

— А де ж тато? — питає Володько.

— Він там, — каже мама. — Під кущами на полі. Не хоче до дому. У нас тут... Боже, Боже! Що тут робиться... Що тут, дитино, робиться. Відступали тамті в ночі... Щось там зблудили, чи що... Приїхали, чуєш, до нас, збудили батька і так босого та невбраного погнали в село, щоби дорогу до старости вказав. А саме падав дощ. Дорога розбита. Десь там його ще збили... Так, чуєш, нагаями збили, що ледви до дому дійшов...

Слухаючи матір, Володькові уста все більше і більше розтягаються і кривляться. Брови насунулись на очі.

— А за що ж били? — виривається у нього само собою...

— За що... Хіба вони знають, защо... Бог їх побє... А прийшли ці... Знов... Одразу забрали Шпака. Кобили також хотіли забрати, але обидві жеребні. За Шпака дали нам якусь булану лошичку. А оце наїхало повний двір. Викосили вику, половину вівса, а тепер конюшину докошують. На садку ціле спустошення. Ото вродило на щепах кілька яблок. Ще зовсім зелені. Де там... Обтрощили, обнесли. Огірки вирвали... Боже, Боже! І то по цілому селі так. Батько вже не може на то дивитись. Боронився, а вони: — А ти сякий-такий кулак. У матір, у Бога, у небесну канцелярію... Лаються... І що воно за люди? І де вони такі видерлись?.. Ти, каже до батька, ціле життя кров батрацьку пив!.. Ти чужим трудом наживався!.. Все забрали. Все чисто. От корова ще лишилась... Їсти не маємо чого... Але цить... Іде хтось...

Рипнули двері і до хати увійшов большевик. — Ей, мать! Дай нам какой нібудь гарщок.

Настя нічого не сказала, знайшла баняк і дала йому. Той взяв і вийшов. Володько чує втому і голод. Мати лізе на постелю і з-під подушки виймає пів бохонця хліба. Після лізе на горище і десь находить шматок сала. Володько зі смаком зїв і захотів піти до батька.

Застав його у винятково дивному стані. Зробив собі зі снопів буду й у ній живе. В день жне, або косить. Їсти приносять йому. Їсть мало. Зеленину, хліб, молоко. Спить на снопах. Коли дощ, зверху прикриває свою хлібову печеру ряднами.

Тепер саме чудова погода. З небесної висоти світить повний місяць. Зі села чути вояцькі співи і гру гармонії. Коли Володько прийшов, Матвій умостився якраз для відпочинку. По своїй звичці ліг горілиць, ноги і груди прикрив якоюсь одежиною. На ногах старі великі чоботи, на голові кашкет. Місяць лле своє сяйво на поля, на стерні, на півкопи і на Матвія.

— Де ви, тату? — запитав Володько.

Матвій почув голос сина і швидко звів голову.

— Тут — сказав він. — Це ти, Володьку?..

— Я.

— Прийшов?

— Так.

— Коли вийшов?..

— Сьогодні раненько...

— Го-го! То ти мусів добре смалити... Болять ноги?..

Володько нагнувся над батьком, найшов його руку і поцілував її.

— Трохи щемлять... Ішов навпростець. Через ліси...

— Так ліпше. Дорогами тепер не пройдеш. А як же там?.. Також „товариші“?..

— Ну, а хто ж. Повно.

Батько зідхнув. — Повно, — повторив він Володькове слово і не знає, чи казати, що далі, чи ліпше мовчати.

— Перед двома днями заходив до Юхима — промовив Володько. Матвій зацікавився...

— Ну, й?.. Як він?

— Казав здоровити вас... Обібрали його до тла...

— Не диво. Кого ж вони не обібрали. А як ще кого не обібрали — обберуть. А старий ще тримається?..

— Тримається, але обіцяв скоро зложити руки. Каже, що старий.

— Вісім десятків прожив. Я й того не дотягну. Коли б ще не оте, що твориться... Не маю сили дивитися на таке. Хай би вже брали, хай би зігнали народ на сходку, хай би обложили... Але ж отого, що вони творять... Рвуть, толочать, грасують... все ж то праця людська... А для них то плювак. Думав: підпалю все до чорта і хай вигорить. Рука не піднялася. Поки жиєш, за живе думаєш... А наших там ніде не чути?...

— Наші ж з поляками...

— Додумались. Найшли собі пару...

— А про Василя нічого?...

— Мовчи тепер. Не згадуй. Нічого не чув. Пішов отоді і як у воду.

Батько й син по довгій розлуці не мають більше слів для розмови. Все відоме. Все сказане.

— А вам тут не холодно, тату? — питає по хвильці мовчанки Володько.

— У житі? Ні. Навіть люблю тут. Пахне колос. Земля.

А помовчавши, додає: — Ми люди хліба і землі. Тому нас і ненавидять оті... Він мені каже: кров чужу пив. Я? Хм... Кулак... А коли так — хай буде кулак! Хай я кулак!... Хай мій син — кулацький син, але вони згинуть!.. Я дурний був... Треба мені було в народ іти і на кожному перехресті проповідь казати: люди! Йдіть всі право своє боронити! Ви мусите!.. А ми мовчали. Он ці... пролєтарі, як то вони себе менують... Жид з ними, китаєць з ними, татарин з ними, ціла Азія з ними. Завели балаган. Он у селі паперів навішали, театри грають. Все на ноги поставили, щоби темному людові голову одурманити, щоби знищити його. Там обіцяють, а тут беруть... І заберуть. Все чисто заберуть. Але скажу: вони згинуть!.. Час прийде і згинуть!..

— І Юхим так каже, — зазначує Володько.

— Бо то правда. Скільки б не були при власті злодюги і брехуни — кінець їм надійде. Ви, діти, мусите все кинути,

а вибороть право своє. В Україні досить розумних і чесних людей. Я пів сотні літ день-денно лив свій піт, трощив свої кости. Плуг, коса, сокира, лом... Тепер нема на мойому тілі місця, де б я не чув рани. Я збірав клаптик по клаптику землю. Думав, виростете, хай маєте. І все дарма. Сьогодні прийшов паршивий шарпатюга до моєї хати, сів і розпорядки дає... Уууу!.. Як шкода, що сили нема. А то одною рукою вязи скрутив би і вишпурнув би на гнійницю. Пролітарія! Воша смердяча! Зволота земська! І задля них чесний чоловік має в гріб лізти. Задля них голод, мор. Міліон на Голготу має йти, бо бач босяк і злодій задумали собі в панів бавитись!..

І Матвій урвав свою мову. Володько ще ніколи не чув такого гніву в батькових словах. Ні. Це не Матвій гнівається. Це гнівається земля, хліб. Це гнівається потоптана й опльована справедливість.

Перерва. Мовчанка. Мідяне сяйво лудить поля. Володько хоче відпочити. Пятдесят кільометрів — кус дороги. Встає, кидає батькові добраніч і відходить.

На другий день пішов косити грабками ячмінь. Він перестояв і покляк. Косив до вечора, а вечором подався в село подивитися на „театри". В одній клуні збили сцену. Народу зійшлося безліч. Відкрили „брезента" і Володько побачив буржуйського офіцира та його денщика Голопупенка. Офіцир в карти грає, пє шампан і лущить морду Голопупенка. А цей кривиться малпою, меле нісенітниці. А юрба реве реготом з пришемпуватого хахла. Нещасна, забита юрба. Політрук Йойна Ціперович гаркавим голосом дякує за відвідини, просить не забувати гостинної червоної армії. Реве обховзаний грамофон, гойдається червоне рядно, кривиться карикатура контрреволюціонера.

Село дістало наказ пекти для червоної армії хліб. Сільський комітет зібрав муку. Пшеничну, житню, ячмінну, вівсяну, яку хто має. Зсипали все до купи, розважили на „паї" і роздали господиням. Хліб той завтра має бути відставлений на фронт „бійцям". Село мусить дати „наряд" підвід. Але всі підводи були вже в наряді. Деякі тижнями гуляють по лісах. Стратон, що вмудрився заховати свої „орлята", не вилазив з гущавин. На нього почали ремствувати: — Як то? Я вже третій раз їду, а той ні разу.

— Він у млині...

— У млині. Щось там дуже довго мелеться... Кожний раз, коли тільки треба підвід, то він або в млині, або до Дерманя поїхав, або на торг... А коли ж він буде дома?..

На цей раз до Стратонової баби прийшли не свої, а „товариші". Сказали їй: Слишь, баба... Не явиться твій старик до завтра, з хати один попіл буде.

Над ранок Стратон приїхав з ярмарку. Коні спали, бо кормив їх мало. Серце його на кусся рветься, коли бачить, як його Шпак і Білогривий „скидають стерво", тратять блеск, випинають клуби та ребра. Та що робити. Заберуть як стій. Усім забрали.

Крім Стратона з Дерманських хуторів назначили в наряд нового Тарасового приймака Макара, Тита Когана та Володька. Матвій почув про це і тільки рукою махнув. — То... Хто знає, чи приведеш назад коні... Як заженуть під Варшаву...

— Но, — каже Володько. — Будемо бачити.

За цей час Володько навчився дещо большевицької мови. Тримає себе певно, говорить рішуче, з присмаком. Один матюк ніяк не дається йому. Не повертається язик на це мерзенне слово.

У Матвієвій клуні крім коней примістилися шевці. Цілий час шиють фронтовикам взуття. Вечором один підходить до Володька.

— Слиш... Таваріщ. Скажі, гдє здєсь дєвкі хорошіє. Палучіш на сапагі товару.

Володько подумав і сказав: — Підем у село. Покажу.

Пішли. Таваріщ радіє. Володько завів його під хату Соловія. Старий вже помер. Лишилась його горбата й осліпла бабця.

— Туди йди... Там прекрасна фея мешкає — показує Володько.

— Вот харашо. А прімьот?

— Канєчно. Она такіх любіт.

— Ну... Палучіш на сапагі.

І большевик пошелестів через кукурузу під хатину Соловеїхи. Володько посміхається і йде до дому.

— Сукін ти син! — лається на другий день большевик.

— В чім справа? — питає Володько.

— Сам знаєш. Зашел, а там столєтная яга. Тьху, чорт бері!..

Володько регоче. — Дурак ти, товаріщ... У неї дочка є. Не бачив?..

— Врьош? Нєт. Дєвкі нє відал.

— Мало чого ти не бачив. А де товар на чоботи?

— За что? Обманул мєня і єщо...

— Нє обманул. Сам ти матня безнадійна. Сьогодні піди ще раз, але порядно обшукай хату. А товар давай. Обіцяв, так давай...

— Ну, на подошви достанєш. Чорт с табой. Но, как ти мєня обдул... Сматрі...

Володько сьогодні відїзджає на фронт. Він міркує, як би йому висховзнути від цього. По обіді запряг коні, сідає на віз і їде в поле. Там за горбом над Угорщиною скошена конюшина. Володько має намір поїхати туди, набрати конюшини, а як ніхто не слідкуватиме, чкурнути в ліс. Але тільки він виїхав на поле, як від хутора Хоми Ет-тое виривається охляп на коні будьоновець. Володько побачив його, вдарив по конях батогом і пустився в чвал. Будьоновець пре навпростець через овес, махає люто кулаком і матюкається. Але Володько не оглядається. Він їде, як може швидко. Будьоновець женеться за ним. От-от дожене. Вже

виразно чути з-заду його матюки. Володько розгонно підїзджає до покосів конюшини, круто повертає, злазить з воза і спокійно починає класти конюшину.

Приганяє будьоновець. Кінь тяжко дихає і прихає піною. — Ах ти, сукін син!... А я думал, ти удірать! Развє ти нє відєл, как я скакал?

— Кто тєбя знаєт, чево ти скакал, — каже спокійно Володько. — Мені он треба на дорогу паші.

— Ну, ладна. Бєрі пабольше. Моя лошадь тоже с табой пайдьоть. Вот чорт какой...

На дорогу Настя навязала Володькові вузлик хліба і сала. Володько виїхав. У селі чекають на нього Макар, Тить і Стратон. Тить і Стратон нервуються та лютують. Особливо останній. — Анцихристи, нелюди. Ото ж у Святому Письмі написано: прийде час і не останеться каменя на камені. У „откровеніях" ясно писано, що Анцихрист родиться від жидівки. А Троцький хто? Не жидюга. Зібрав христо-продавців і пре на народ християнський.

Тить слухає Стратона, але йому інше в голові. — Ой-йой-йой! У мене на полі всі копи. Прийде сльота і все погниє.

Макар і Володько, як молоді, спокійно дивляться на справу. Макар тільки побоюється, щоб йому його білих кобил не забрали. При відїзді тесть наказував: — Заберуть, то й сам не вертайся. Гляди мені!..

Макар чоловік спокійний, рівний, не говіркий. Коли прийдеться до діла, хто знає, чи не вкладе він спокійно когось з „товаришів".

Всім чотирьом хуторянам вложили не хліб, а набої. Виїхали над вечір. З села виплутався довжелезний обоз і посунувся хвилястим шляхом. Для охорони приставлено відділ кінноти.

Над Кремянцем сідає велитенське сонце. Хмарою знімається з дороги курява і засипає вуха, ніс, очі. Один за другим поволі котяться вози. Коло Кремянця зустрілися ще з якимсь обозом, що йде напроти. Курява ще збільшилась. У деяких місцях підводи затикають шлях і цілий обоз зупиняється. Хвилина тиші. Після задні гукають: — Ей, там! Поганяй!

— Стой! Куда паєдєш? Нє відіш, чтоль?..

Гі-гі-гі-гі! — гиржать і прихають коні. Хтось заводить „яблочко"...

Ех, яблочко, да наліваєтся,
Махно жіда осєдлал
і катаєтся.

Серед ночі обоз вїзджає в якесь село і зупиняється на ніч. Підводи самі собі шукають пристановиська. Володькові вдається попасти під браму якогось дядька. Все таки під накриттям ліпше,

хоч ніч тепла, місяшна. З Володьком весь час тримається той самий будьоновець, що виганяв його.

Зупинилися. Володько впорює коні. Передовсім мусять дещо прохолонути. Після напоїть їх та підчепить до дишля опалку. Тим часом виняв шматок хліба, сала, розломив усе на половину, одну собі, другу будьоновцеві.

Той взяв. Їдять і гуторять.

— Чорт знає, кагда ета вайна кончітся, — скаржиться будьоновець. — Ваюєш, ваюєш, а что с етаво — чьорт разєзнає...

— Глупа війна, — зазначує Володько.

Далі Володько відчіплює коні і веде їх до води. Посеред села тече річка. Вода чиста. Місяць відбивається і сипле у вічі скалки проміня. В осоці стависька крекотять жаби.

Коні жадобо пють. Володько їм підсвистує. Після веде їх до воза, закладає опалку і вмощується спати.

Ледь світок счиняється крик. На сході яскраво-червона заграва. Над річкою білий кострубатий туман. Зо всіх дворів виїздджають підводи і лаштуються на дорозі. Повз вози чвалом пролітає на конях кількох вершників. У їх руках тріпочеться червоний вилинялий прапор. Стратон стоїть навколішки на свому возі й у голос демонстративно молиться. Він хреститься широким розмашним хрестом і вичитує „Отче-наш", „Вірую", „Богородице-Діво". На нього зо всіх боків сипляться матюки, кпини, але він не зважає. Закінчує молитву словами:

„Господи, Боже неба і землі. Ти великий і могутній. Твоєю волею живе все на землі. Не допусти, щоб нечиста сила посміялася над твоєю величчю"...

— Ей, старік! — гукає якийсь большевик і додає мерзенну в своїй винахідливості лайку.

Обоз рушає. Володько шукає торби з хлібом, щоби поснідати, Але находить в ній тільки маленьку скибочку хліба. „Зжер, сукин син", — думає Володько, а в голос звертається до будьоновця, що їде поруч...

— Таваріщ? Ей, таваріщ? Ти сожрал весь хлєб. Ето нє по товаріщескі...

— Врьош! Я твоєво хлєба нє брал, — відгризається будьоновець.

— Но, но. Нє валяй дурака. Сожрал і канєц, — спокійно додає Володько.

Обоз виповзає з села і розтягається рівниною. Сонце піднімається, підбирає росу і починає припікати. На право й на ліво поля. Озимина в копах. Ярина ще на пні. В долині видно Божу Гору. Битий шлях тягнеться долиною Івки.

Це місце, де шаліла велика війна. Села починають означуватись. Городи зазеленіли городиною. На полях засипають окопи. Коло полудня обоз досягає Божої Гори. Звідтіль чути глухе тріскотіння кулемету. Кіннота, що їхала спереду, звернула на ліво і „пішла в атаку". В обозі повстала мішанина і рух. Всі квапляться швидше минути гору. Хтось дістав рану. Комусь вбито коня.

Широким рівним полем у напрямку гори летять вершники, що здалека видаються зграєю гончих псів. З гори вирвалось кілька гарматніх стрілів.

— На шрапнель беруть! — гукає хтось.

Серед метушні Стратон десь дістав сокирку і вибив з власного колеса кілька шпиць.

— Сторонісь! — чути різкий крик з заду. Обоз зїзджає на праву сторону дороги. Швидким чвалом пролетіло кілька гармат. Коні в милі. Люди сердиті. Колеса гармат грюкотять по нерівному бруку. Крик, стріли.

Обоз починає їхати чвалом. Ось тільки минути гору, пересікти річку, а там знов безпечно. Міст на річці нашвидко збудований і гойдається. Але тримає. Навіть гармати витримав.

За годину обоз втихомирюється. З сусіднього села чути вибухи гармат. Це „стали на лінію" ті, що недавно приїхали. Вони завзято обстрілюють Божу Гору.

Пополудні обоз вїхав до більшого села, в якому повно кінноти і підвод. Коні потомлені, спраглі. Люди чорні від спеки і вітру. Володько хоче їсти, але про якесь задоволення цього хотіння нема чого й думати. Перш за все необхідно напоїти й покормити коні.

Дуже дивно бачити, що Стратонів віз став зовсім нездатним їхати далі. Шпиці одного колеса вибиті. Драниці драбин стратилися, солома зникла і скриньки з набоями лежать на голій дошці.

— Не можу далі їхати й кінець! — рішуче заявляє Стратон якомусь старшому. — Ну посудіть самі...

Старший видався „плохий". Оглянув розбитий віз і заявив:— Чорт с табой! Катісь сєбє дамой! А патрони розложіть на другіє вози.

Стратон заметушився, мов опарений. Схопив скриньку і переклав Титьові. Другу Макареві. Третю хотів дати на Володьків віз, але якраз десь взявся будьоновець, який рішуче спротивився.

— Пашол вон! Хатіш чтоб тєбя с'єхал? Валісь ти с сваїмі патронамі к чортовой матєрі. У нас нєт мєста!..

Стратон не має часу змагатися. Дві скринки патронів скидає на землю і біжить до старшого.

— Так я вже їду!.. Таваріщ старший. Я вже їду...

— Атвалівай! — кричить той. Стратон швидко обертає коні, поспіхом частує їх пужалном і відїзджає.

— Хитрун, — байдуже заявляє Клим. Тить лютий і тільки спльовує чорною густою слиною. Володько посміхається.

Хоч-не-хоч, а Володькові прийшлося таки взяти на свій віз одну скриньку набоїв. Другу вложили Макареві.

Обоз виїзджає далі. До нього долучується ще кілька десятків возів і відділ кінноти. На місце „будьоновця" до Володька пристає якийсь новий вершник. Кінь і одяг зраджують у ньому когось більшого, як звичайного козака. Володька почав він кликати „мальчик".

— Єду с табой! — заявив він Володькові. Час від часу до нього підїзджають вершники і він дає їм розпорядки. За селом

обоз повертає на ліво і сунеться навпростець без дороги через засіяні поля. Ні початку, ні кінця його не видно. Тільки десь там далеко, далеко спереду помітно тріпоче червоне полотнище і чути спів. Володько вже чув ту пісню. Це перерібка „Стєнькі Разіна".

Із лєсов лєсов дремучіх
Будьоновци ідут.
В сваїх руках магучіх
Савєтов флаг нєсут.

Ми люді, люді всє простиє.
Крєстьянскіє сини.
Разбіть палкі стальниє,
Паляков созвани.

Спів сильний, розгульний. Нема часу роздумувати над ним, але Володькові повстають в уяві „дремучі" ліси і ті „розбійнички", що на схрещених мечах несуть свого раненого отамана. Мимохіть чується й сам учасником якогось шаленого походу розбійників. Суворі, загорілі люди. Стрілянина. Ні одного слова без трьохповерхового матюка. Побіч їде на коні сильний загорілий з горбатим носом козак. Кашкет його набакир. Зір вперто скерований наперед.

— Куди їдемо, товариш? — запитав Володько.

— А вот увідіш. Сіді й малчі! — відповів той.

Володько чує дошкульний голод. Тить також скаржиться. Коні зовсім потомлені. Минають села, поля. Сонце хилиться до заходу. Спека спадає.

Над вечір вїзджас обоз у село. Підводи розїзджаються по подвірях, тому, мабуть, тут зупиняються наніч. Володька, Макара і Титя тримають окремо. Їх завели на город, поставили просто на буряках і сказали чекати, поки не прийде новий наказ.

Володько одразу береться розшукати щось, щоб попоїсти. Йде в город, вириває кілька стручків фасолі, вигребує бараболі і береться варити юшку. Але в чім. Рада проста. Йде до господині городу і просить баняка.

— Боже, Боже, — тошніє жінка. Перший рік, як засіли після біженства, і знов отака пагуба. А смуток би на них лихий найшов.

— Ми, тітко, не по своїй волі. Нас вигнали. Я от взяв з дому хліба і большевик вкрав. Сам цілий день, як собака, голодний.

— Хіба я на тебе кажу. На них. На отих волоцюг... Бозна відки прийдуть і топчуться по городах...

— У нас вони все знищили. Нічого не шанують.

— Кара від Бога і більш ніщо...

Володько взяв баняк і хоче йти. — А чекай но, — зупинила його тітка. Пішла в сіни, дістала кусник доброго житнього хліба і великого кислого огірка. — На, хлопче. Хоч щонебудь поїж. Самі знаємо голод.

Володько подякував, стоячи зїв хліб та огірок. Після пішов з баняком до своїх хуторян. Там натрапив на велику несподі-

ванку. Саме приїхали з фронту козаки. Багато їх коней поранено. Кожний власник таких коней кидається до підвідчиків, щоб замінити скаліченого коня на здорового. До Володькових коней також один присватався. Оглядає кобили, міряє. На поводі у нього великий сивий кінь. Задня його нога прострілена. Володько дивиться на нього, а далі питає козака:

— А де ви цього коня взяли?..

— А тєбє что?..

— Мені він знайомий. Не в Тилявці часом?..

— Да. Может бить. Там ми стоялі...

Не було сумніву. Це Матвіїв Шпак. Володько одразу пізнав його, хоча він дуже схуд.

Колись веселий, стрункий, тепер повісив голову. Задню підстрілену ногу весь час тримав у повітрі.

— Це мій кінь, — каже Володько. — Ви взяли його у мого батька. Більш ви в нас не можете нічого взяти. Обидві ці кобили жеребні і за пару тижнів матимуть лошата.

— Да. Ето не гадітся, — заявляє козак і після того пристав до Макара. У цього також кобили. Дві череваті старі кобили. Козак оглянув одну й заявив: — Вот ету випрягай.

— Хіба ж вона годиться під сідло. Це ж не коняка, а корова. Я сам у кавалєрії служив і знаю, що до чого...

— Всьо равно. Нєт лучшей, а ваєвать нада. А тєбє вот ету лошадь дам. Ето лошадь пєрвий сорт, только прострєлєна. Я обєщал сотню ляхов за нєйо на тот свєт отправіть.

Нічого не помогло. Одну з Макаревих кобил випрягли і забрали. Макара на цілу ніч відправили до дому. Що він тут з каліченим конем робитиме. Лишився Володько з Титьом.

Володько ще зварив юшку, пішов до одинокої на цілий полк польової кухні і випросив жменю соли, щоби посолити її... Їли всі три. Юшка недобра, пісна, але нема часу перебирати. Тить молов на всю. Макар не квапився. Вигляд у нього кислий. Він непевний, чи його виміняний кінь дійде до дому.

Макар відїхав. Сонце заходить і починає сутоніти. Коні вже підїли. Володько і Тить стоять і не знають, що мають робити. На землі купа скриньок з набоями. Десь за селом чути, як строчить кулемет. Якийсь большевик розносить і роздає часописі. „Красноармєєц“ і „Красная Звєзда“. Друковані вони на сірім поганім папері. Володько дістав два часописи і почав читати.

Велитенські успіхи хороброї червоної армії. Накази. Описи. Оповідання. Вірші. Володько читає так довго, поки не стало зовсім темно. Після роздумує над прочитаним та вслухується в настрій оточення. Йому хочеться затямити кожний звук, кожний рух цього вечора. Це ж не звичайний вечір. Таких вечорів мало буває. Колись він сам згадає нераз цей винятково дивний час і, може колись, на старості літ, сяде й розкаже своїм дітям та внукам про те, що діялось на нашій землі. Всі будуть слухати й казати: Слава Богу, що минуло, а ще більша Йому слава, що лишило нам науку. Нам і нащадкам нашим.

Місяць піднімається. Тіні густішають. На натину буряків сідає роса. По селі крики коней і людей. Тить розлігся навзнак на скриньках набоїв і хропе. Коні жують зівялу, зімяту конюшину. Ну, думає Володько. Мабуть тут і переночують. Але ні. За хвилю розгонно підїхав той самий вершник, що їхав з Володьком.

— Мальчік! — загукав він. — А, мальчік! Паєзджай за мной. Старік тоже!..

Володько зіскакує з воза, будить Титя, вкладає собі й Титьові на віз скидані Макарем скриньки й рушає. За ним їде Тить.

Виїзджають за село. Місячно й тихо. Дорога висаджена густими коронатими деревами. Далеко спереду маячить вершник. Десь з-заду дроботять коники Титя. Проїхали з годину й опинилися в якомусь ні то садку, ні то гаю. Зовсім тихо, хоча під деревами видно вози й коні. Вершник знаходить місце для Володька, а Титя веде ще далі. Володько підїзджає під розлоге дерево і зупиняється наніч. Розпрягає коні, привязує їх так, щоб вигідніше могли відпочити.

За хвилю приїзджає вершник. Він дає Володькові мотуз і каже, щоб пішов отуди на поле. Там лежить у покосах овес. Володько йде й приносить добру вязку вівса. Вершник привязує свого коня до Володькового воза і питає:

— Єл ти что?..

— Мало, — відповідає Володько.

— Ну так паді са мной...

Мовчки обидва відходять. Ідуть досить довго. Приходять в гущавину гаю. Тут стоїть обставлена високими дилями загорода, посередині котрої палає велике багаття. Навколо лавиці, столик, комердяки. Скрізь стоять, сидять, лежать люди. Мужчини і жінки. Ці останні стрижені, у мужеських одягах і в кепках.

— Здаров, братва! — проговорив вершник.

— Здравя желаєм, таваріщ командір! — відповіли йому хором.

— Чай єсть? — запитав командір.

— Єсть...

— Тяні сюда! Кто там сєводня хазяйка?.. На двоїх лєй. У мєня вот маладой таваріщ жрать хочет. Ну как ляхі?..

— Нічаво. Наші пака толька балуют. Сєводня ссаділі єроплан.

— Їхній?..

— Панятно. І то обознікі, с вінтовок... Гріцко-шорнік здорава бйоть. Трі пана забралі і ломаную машіну...

— Жівиє пани?..

— Жівйот. Адному то'ка башку свєрнуло.

Зявляється теплий в алюмініових чашках чай, чорний грубий хліб і холодна яловичина. Командір їсть стоячи, Володько присів на кусні дерева. І чай, і яловичина смакують надзвичайно. Володько їсть і розглядає обличчя людей та їх одяги. Сяйво багаття яскраво освітлює ці дужі у шкіряних одягах постаті з крутою й уривною мовою. Називають себе полєтруками, воєнкомами, або просто командірами. Розмова точиться живо. Час

від часу зривається й вибухає буревій реготу. Сильні білі зуби блищать у сяйві полумені.

Зїли, що подали. — Сит? — запитав командір Володька.

— Кажеться, — відповів той.

— Вот ета вазьмі с сабой, — і подає бохонець хліба і торбинку цукру. Володько мовчки бере і відходить до свого воза. Глибока ясна ніч. Місяць звівся на височінь і світить завзято.

Володько примостився спати на возі. По деякім часі приходить командір.

— Спіш, мальчік?..

— Сабіраюсь, — відповідає Володько.

— А мнє будєт там мєсто? — питає далі.

— Пожалуй, хватіт, — каже Володько. Вот здєсь, — і сам відсувається на бік.

Командір пробує, чи досить соломи, йде кудись, приносить оберемок вівсяних отрубів. Стелить для себе і для Володька. Після обидва лягають разом горілиць. Через віти дерев моргають на них зірки. Десь-не-десь прокрадається пасмо місяцевого сяйва. Командір сильно позіхає і починає розважати.

— Ех... краще було б півнем родитись... Не людина, а хмара летюча. Сьогодні тут, завтра за тридевять земель, а після завтра в чорта. Ти сам то звідки?

— Я? — перепитує Володько. — Тутешній. Волиняк. Верстов вісімдесять від цього місця... — Цілком поважно відповідає Володько.

— Батька маєш?..

Володько відповів. Після командір зацікавився Володьковою освітою. Дістав відповідь...

— Я так і думав. Освіта важна річ. Ніс мужицький, а очі одразу того... Блищать логарітмами. Математику вчив?.. Перва, брат, річ. Сам Маркс на математиці пролєтарський клас у другу степень поставив. От, наприклад, Бог... Був Бог, а тепер виявляється, космічна сила суворо, як два рази два, підпорядкована законам вищої математики... Тисячі літ людські тварини не могли додуматися, що всяке тіло, потоплене у воду, тратить на своїй вазі точно стільки, скільки важить витиснена ним вода. Будь то камінь, людина, чи індійський слон. А от зявиться ще Архимед і скаже: от та он зоря, якої світло доходить до нас впродовж, скажемо, двох міліонів літ, є ніщо інше, як якась неіснуюча тепер формула, складена з смішно нікчемних математичних знаків. Ні? І тоді питаю: де Бог? Що є Бог?..

Володько слухає, але чує не те, що говорить командір, а той ледь помітний відгук слів у ньому самому... Він чує, що в ньому швидко прокидається і миттю по цілому тілі розливається велике бажання й собі вплутатися в хащавини темних командірових міркувань. Але дух боротьби й змагання ставить Володька в становище противника.

— Бог? — каже Володько. — Про це тяжко говорити... Колись, як я був дитиною, чи малим хлопцем, я не знав Бога, але вірив

у Нього. Тепер же я часто чув і читав, що Бога нема. Під тим напором я часами переставав вірити в Бога, але я пізнав Його...

— А от цікаво, як?..

— А от як: передовсім мене цікавить, чому люди так багато придають ваги тому, що якийсь Архимед винайшов такий простий закон, а так мало дивуються первопричині того закону. Ви самі сказали, що тисячі літ люди не розуміли такої простої речі. А як зрозуміли, то що з того? Чи можуть вони змінити той закон? Чи знають вони його причину?..

От візьмімо, скажемо, людину. Я сам недавно читав, що людина це твір, зложений із клітинок. Що людське тіло має 222 кості. Що кров, яка підтримує життя клітинок, має якісь там червоні тільця. Що в цілому тілі здорової людини є тих тілець 22 біліони. Що завдяки функції печінки живуть вони, здається, всього 20 днів. Щоб ми з вами могли жити, мусить наш організм фабрикувати тих тілець 10 міліонів в одну секунду. Навіть відомо, скільки разів за своє життя переходить кожне тільце через людське серце. Це робить воно коло 3000 разів. Серце людини це вічний рух. За нормальне життя воно зробить 30 міліонів ударів. І тільки по двох ударах воно робить перерву одну шесту секунди...

І от скажіть мені, товариш командір: чи розумієте ви, не дивлячись на цілу масу математичних знаків, що то є людина? Чи розумієте того майстра, хто сказав їй: повстань, жий, родися, воюй?..

Слухаючи таке, командір аж звівся на лікоть.

— Чорт бери, — проговорив він. — То ви вчена людина!..

Цифри, до яких командір ставився з таким пієтетом, приголомшили його. Володько одразу помітив його перехід з „ти“ на „ви“. І ще помітив, що він не знає, що йому далі казати, тому звернув на інше.

— Да... Це все глупо. Життя страшно дурна річ. Особливо наше. Воюй, бийся... Ви, молоді, не знатимете такого...

— Дивлячись, які молоді — каже Володько. — Я, наприклад, досить зазнав його. О, досить. Війна. Зміна шости влад. Цар, Керенскій, Центральна Рада, Гетьман, Петлюра, большевики, поляки, знов большевики... От вам і не шість, а вісім змін. Хіба це не досить? Ви... Чи знали ви, скажемо, в девять років, що таке смерть? Бачили ви кров? Чули рев гармати? А я, товаришу, все це не тільки бачив, а пережив кожним нервом, кожною з отих 222 кісточок. Дитячим нервом і дитячою кісточкою. А це, товаришу, ріжниця.

Володько чує до цього чужого чоловіка якесь інтригуюче довіря. Він навіть задоволений, що може довідатись про глибші й таємніші думки цього сирого створіння.

— Також, — добавляє Володько в перерві, поки командір намірявся відповісти, — і що до Бога. Скажу сам за себе. Називаю себе найбільшим дурнем дурнів. Від кількох літ я захотів не вірити. Я навмисне перестав хреститися й молитися. Я навіть,

слово Бог демонстративно пишу з малої літери. І мені це спричиняє приємність. Розумієте? Те саме, як дитина бавиться з огнем. Але в глибині душі я забобонно боюсь Бога. В часи упадку чи особливо тяжких ментів життя я потайки молюся з глибокою вірою, що Бог вищий від моїх дитячих химер і він з приємністю дарує мені їх. Але це є легке відношення до своєї віри. В будучому... О, товариш командір, я напевно буду не тільки вірити в Бога, але й буду шукати форми для тієї віри...

— Даа! — протягнув командір. — Чорт знає, що з вашого брата за народ вийде. Але по всьому бачу, ви контрреволюціонер. Такі слова, у стільки літ. Скільки вам? Шістнадцять? Не більше. Але ви людина недурна. Ні, ні. Недурна. А яка по вашому зо всіх змінених влад найліпша?.. Моє питання дурне. Знаю... Але все таки. Надіюся на вашу отвертість...

— Хм, — сказав Володько. — А по вашому?

— Наша! — зазначив твердо командір. — Наша! Ми, молодий чоловіче, дикі. Так. Але ми за найбільшу правду...

— Ну, а як з вами хтось не згодиться?

— Хай спробує. Бачили отих людей, що вгощали нас чаєм? То є суд, закон і розправа. Люди, мов з криці. А наші козаки. Сам чорт їм не брат. Нам ось тільки Варшаву... А там... Берлін, Париж... Котовського посадимо у Варшаві. Будьонному — Берлін... А Париж у царство Тухачевському. Над усім Ленін із Троцьким управлятимуть... З Москви! Цілою Европою! Розумієш?

Такий розмах імпонує Володькові. Він не бачить командіра. На хвильку забувсь його вигляд бронзового монгола.

— Це так, — зазначує — Володько. Тільки чому ж Москва?

— Москва?.. Центр! Розумієте? Москва центр усього. В ліво — Азія, вправо — Европа. А в Москві червоний прапор. Інтернаціонал. Кремль — серце пролєтарського миру. Наш прапор проповідує: „Пролєтарі всіх країв — єднайтеся“! Всіх країв. Розумієте?..

Володько мовчить. Командір продовжує:

— Але цього ніяк не тямить народ. Всякі Пілсудські, Петлюри, Дінікіни... Це ж смішно. За панські маєтки, гайдамацьку матню чи золоті пагони кров лити. За свободу, землю, за світову силу працюючого народу! От наш бог; бог, якого поставив Маркс на перехресті математичних формул!

Останні слова вирвалися з його уст патетично й надхнено. Володько відчуває безцільність розмови з ним. Він нагадує собою собаку, який, що більше його дражниш, то лютішає. Володько ліпше мовчить. Командір замовкає також. Хвилева тиша. Але обидва думають. Володько поперше починає розуміти, що цей прихильник математики не має нічого спільного з математикою. Друге, що помічає Володько, що цей чоловік не є ніяким інтернаціоналістом.

З неба рине місяшне сяйво. З неба моргають зорі. Роса падає на траву, на покриття Володька. Голосно жують і пирхають коні.

Сон короткий, камяно-твердий. Ранок соняшний і рухливий.

У ночі не видно було ані тих возів, ані коней, ані людей. Попід деревами скрізь повно війська. Он там палає багаття, вариться у відрі вода на чай. Кілька обпалених сонцем жінок вештається коло буди з написом „лазарет". На сонці стоса книжок.

З другого боку дороги під недобудованою клунею німецького складу шикується до вимаршу відділ кінноти. Між ними побачив Володько черевату Макареву кобилу. Яка дивна і смішна та тварина в новому становищі.

Цілий день Володько їздить на поле по овес, по мясо, по хліб. Вечором знов довга розмова з командіром, вислідом якої стало те, що командір признає за Володьком його вченість і вміння льогічно розважати. Володько рішає використати командірове довіря і просить, щоби той відпустив його до дому. Той погоджується. Відпускає не лише Володька але й Титя, що стояв десь далеко спереду на самій позиції, куди долітали ворожі кулі. На щастя стріляли мало. Більше працювала кіннота. Тить вертається ледь живий.

— Ото, чуєш, стою... Якась халєра задзичала. Що за погибель лиха? — думаю. Пак, пак, пак! — чути здалека. Пуля! — Стрільнуло мені в голову і я грохонув на землю. Але ж коні. Ті тобі не тямлять що і як.

Так оповідає Тить. Перед відїздом командір каже: — Ну, а як же ви поїдете? Вас же десять разів дорогою підберуть.

Він звелів, щоб з ним їхало двох козаків до обозу другого разряду.

Виїхали раненько. Коні відпочили і підкормилися, тому біжать прудким бігом. Минають села, мигають поля рідного, знищеного, стоптаного ворожими ногами краю.

В полудень відпочинок у Кремянці. Рух, гармідер. На ринку юрба народу і семіт-промовець страшним гаркавим голосом з піною на устах викрикує щось про красну армію. Чути лишень:

— Кгрррасная агрррмія... та... та... та!..

Він викрикує це безконечне число разів. Його голова, руки і навіть очі роблять розпачливі рухи. Володько деякий час стоїть, не слухає, що той викрикує, тільки спостерігає його дикі й розпучливі рухи. Він цілком подібний на тих своїх співбратів, що в „Судний день" розпучливо благають Єгову милосердя над ними. Коли ж ні, коли Єгова не послухає, вони погрозять йому, вони кинуть проклін на себе й на дітей своїх. Але Єгова не допустить до такого кінця. Ні, ні. Того не станеться.

З боку стоїть двох дядьків. Прижмуривши сірі очі, вони уважно слухають промовця. Після один хльостко спльовує і поважно зазначує: — Чортів жидюра!

Більш не сказав нічого. Його товариш обернувся і кинув: — Ходім!.. — Обидва пішли вниз. Володько також кидає ринок. Він читає оголошення, що в салі ліцею публичний народний концерт. Простує туди. Старими сходами піднімається на перший поверх.

Усі стіни заліплені плякатами. Заклики, гасла, карикатури. Найбільше карикатур.

У салі й по коридорах снуються люди. Поміст затоптано, заплювано. Скрізь валяються окурки. Вряди-годи грає міська орхестра марші, вязанки народніх пісень, інтернаціонал. Після кожної точки на сцені зявляється промовець. Знов — Кгррасная агррмія!.. Знов рухи, слина, вигуки. Але публика слухає. Одні поважно, другі насмішкувато. У багатьох пришпилені на грудях червоні стрічки.

По часі Володько лишає салю. Його кортить оглянути місто. Він іде знов через ринок на Широку вулицю. Тут рух, але багато крамниць зачинено. У деяких вікнах червоні прапорчики. Вулицею гуртами проходять молоді жидки.

Смєло ми в бой пайдьом,
За власть савєтоф...

— виспівують вони.

У кожного на кепці звізда, на грудях червона стрічка.

Володькові ця парада, ця радість, це свято синів ізраіля недовподоби. Надто підкреслено, надто нахабно й крикливо зазначують вони свою непевну перемогу.

Коли вернувся Володько до воза, на нього давно з властивою нетерплячкою чекає Тить. Його не цікавить нічого. Він думає тільки одно: як би найскорше до дому, під свою стріху.

Володько сердиться. Надто різкий контраст оті там з червоними стрічками і цей гречкосій. Володько починає розуміти, чому ті виграють, а ці програють. Але все таки він вдоволений. Кожним днем революції, кожним рухом, кожним словом у його душі росте й міцніє майже змінений, майже новий ще один Володько. Це той, що не тільки любить, не тільки думає, а й гнівається та ненавидить зло. Його колись така мягка душа, душа землі, цвіту і синього неба, твердіє, набирає пружности та кантатих тривких форм. Любов. О, вона вміє любити! Кожний крок життя оплачений упертим змагом. Як не любити здобутого? Як не бажати ласки й втіхи тієї землі та її дітей? Вийти в поле широке, зняти руки до хмар, гукати сонцю привіт. Або впасти до її чорного лона і цілувати її, гризти твердінь її, ссати живучі соки її...

Але, Боже великий! Ти дав крім любови — гнів. Планета тремтить перед гнівом твоїм! Ти створив вулькани й буревії. Ти дав сонцю страшні плями, страшніші від огню. Володько вже вступив за межу раю на землі, вкриту тернями, камінюками й чортами. Велика сталася подія. Родився ще один мужчина, а на його устах, в гостроті синіх очей, на білому рівному чолі ліг знак тих, що бажають боротьби й перемоги. Зо всіма тернями, зо всіма камінюками, зо всіми чортами — боротьби.

Матвій не чекав так скоро побачити Володька. Дні і ночі проводить у полі. Усією своєю душею ненавидить „їх". Не бажає „їх" бачити. Він бореться собі далі, мов медвідь, зо всіма перешкодами, але з ними нема сили. Тому, мов звір, що не здолає перемогти чогось, чуттям своїм береже себе й оминає небезпеку.

З Володьком приїхали обидва козаки. Вони мали залишитися у селі в своєму обозі, але той, чорти знають, куди потягнувся далі.

Матвій побачив Володька. — Аа! Дивись... Так ти вже?..

— Вже тату!.. Але... — і пояснює. Чоло Матвія наповзає на очі. — Так до „предсідателя" їх. Хай шукає когось, хто їх повезе далі. А де ж Титко?

— Втік, халєра. Тільки припер до дому, навіть на двір не заїхав, увігнався до хати, вхопив кислого огірка, лобок хліба і гайда в поле... Хто знає, в яких хащавинах він „возить копи"...

— Еее, Титко!.. Шворнем такого не прикрутиш, не поїдеш. Теж кусок видався... А?..

— Був у нього — перебиває Володько, знаючи, що батько має на думці „предсідателя".

— Ну і що?..

— Каже і Богом клянеться: нема нікого. Ціле село в „наряді".

— В „наряді"?.. По лісах. А половина: вози поломані, коні скалічені. Бачив нашого Шпака? Вічний каліка. А був кінь...

А козаки налягають, щоб везти їх далі. Володько цілий день не їв. Матвій поміркував, натягнув „куцана" та чоботи. — Сиди дома ти. Я ще поїду... Подивлюся на „них"...

Не випрягаючи зі шлей коні, Матвій поїхав далі. Володькові протести зайві. Матвій ще є все таки Матвій.

Володько лишається дома. Хвилина тиші і спокою. Мати ходить у поле. Хвидот пасе, що там лишилося. Василинка на городі, Катерина, як дівка, співає пісні, жне... Обози переїхали і потяглися десь туди д'заходу. По стернях стоять та чорніють копи. Овес чекає косаря.

Матвій три дні барився, а гадав, одвезе дванадцять верстов до Антоновець і вернеться.

В Антонівцях скинув козаків. По дорозі назад зустріли інші. Всілися і хоч-не-хоч, а до Обич відвезти мусів. З Обич їхав шляхом. Перед Жолобками нова банда: — Стой! Паварачівай, старік!.. Нам сєводня в Шумскє бить нада!..

— Такі ось каналії землю нашу обсіли. Питаю, звідки. С Тамбовскай. Бач. Наперло зо всіх кінців. Гаддя не народ!.. — говорить повільно, але твердо Матвій. Сонце засмалило його чоло, щоки опали, барва очей згусла...

При вечері Матвій весь час сидить мовчки. Володько спостерігає батька і намагається вгадати його думки. І аж в кінці вечері несподівано звертається до сина і заявляє: — Нічого не пошкодую, щоб ти став грамотним!

І більш нічого. Знов мовчить і знов думає. Але Володько вже розуміє батька. Пощо слова. Думка і чин. Ось дві передумови для людей, що творять будучність. Володько це чудесно розуміє. Це не викрики, це не маячення, це не легковажність. Розум, праця, віра! — Слова, які вщерть налиті живою кровю, надихані живою душею.

Матвій іде відпочивати. Як звичайно, спить він у клуні. Між своїми снопами, між своїм знаряддям. Запах зерна свобідно вли-

вається в його широкі втомлені груди. Так само, як і колись, кладе на груди знак хреста, так само просить ангела-хоронителя заняти коло него місце і бути йому охороною в часі ночі. Душа його спокійна. Вона певна, що минулий день, як і всі попередні, був днем, що творить одну сходину до того незнаного і разом знаного кінця. Вона сходить догори. Їй розгортається небо... Вона бачить багато зі своєї висоти. Мир великий робить щоденну свою дорогу в хаотичному ладі, подібний на страшну музику. І в нім іде Матвій такий саме, як і все, що його оточує.

Володько працює в полі. Разом з батьком він вимахує тяжечими батьківськими грабками. Ані його руки, ані плечі не набрали ще необхідної сили та пружности, але він не бажає виявити втоми чи безсилля. Розмашно, рівно, помах за помахом, згортає він великі стебла вівса. Довгий, рівний покіс лишається за ним рівнобіжно до двох довгих слідів, витоптаних його ногами. Ш-ш-іїі, Ш-ш-іїі. Батько з переду, син за ним. Від покосів пружно відбризкують коники-стрібунці. Зграя куріпок довго чаїлася, щоби пересидіти небезпеку. Але бажання марні. Ритмічно і неухильно наближається небезпека. Фр-р-р-р! Всі, як одна, зриваються і летять туди десь у Мозолянку. Ніхто на них не зважає. Косарі рівно виводять свої покоси від межі до межі. Зупиняються, гострять коси, втирають долонею на чолі піт і йдуть далі. Нема спину. Треба зібрати засіяне зерно, що ось виросло, вкрило собою землю, а тепер проситься до клуні.

Через пару днів приходить Настя з Катериною. Вяжуть і складають у півкопи. Володько возить снопи до клуні. Розпустив довжелезного драбиняка і тягне до дому по кілька кіп наразі.

Смажить сонце. На коні падають гедзи. Піт заливає очі.

Дорогою сунеться возик, запряжений двома препоганими конятами. На возику розчухраний дядько. Сидить на голій дошці, а ноги звісив на стильвагу. За його плечима, опершись на рушницю, сидить на полудрабку большевик.

— Вйо! Но! — гукає що хвилі дядько і газдилить пужалнякою по сухих ребрах конят. Але ті мало звертають уваги на таку поведінку. Сунуться собі помаленьки, ледь переступаючи з ноги на ногу.

Дядько підїзджає до Матвієвого хутора. Саме в той мент Володько везе хуру снопів і наміряється вїхати просто в клуню на тік. — Стой! — чує Володько. Це кричить большевик, але Володько не має часу зупинятися. Не звертаючи на большевика уваги, він вїзджає на тік, бере довгі вила і закидає на озереду снопи. Там сидить Катерина, що ті снопи рівняє.

По хвилі входить до клуні большевик. — Ти что?.. Нє слишал мєня?.. — говорить він.

— А хіба що?.. — відповідає Володько і дивиться в сторч тій людині. Дивне сотворіння. Його обличчя нагадує тахлю вікна, до якої роками не торкалась ганчірка господині. Безліч більшого й меншого ластовиння. Бородавки. Здовж і поперек, ніби залізнича сітка мапи, поплутані зморщки. Очі, мов розлючені звірки, бігають під настовбурченими, подібними на віники бровами.

— Как що? Повєзьош мєня до Кремєнца.

На Володька нападає таке ж зухвальство.

— Навряд, — каже він. — У нас є сільська рада і є її голова. Потребуєте підводу, йдіть до голови, а той буде знати, що робити...

Але „товарищ" сердиться. Нечувана річ.

Йому відмовляють послуху. Хай він і непоказний. Хай на ньому порвана „гімнастьорка" і розпанахані на всю штани, але ж він зі звіздою на шапці та рушницею за плечима.

— Глупості всьо. Паєдєш і канєц! — Заявляє він рішуче й остаточно. Постава і вираз його обличчя вказують, що більше балачки він не бажає і справа полагоджена. Володько швидко зміряв його від голови до порваних чобіт разом із поржавілою рушницею. Висновок ясний, мов сонце. Він не кине на полі снопи і не повезе цього типа нікуди. Мовчки скидає снопи, а доскидавши, стрясає з дошки намяте зерно і мовчки виїзджає.

— Стой! — гукає „товарищ", — Ти куда? Стой!.. Але Володько ще дужче пустився вперед. Большевик перебіг з клуні навпростець і схопив коні за віжки. Очі його налилися червоним. З пащеки рвуться страшні трьохповерхові мати, що торкаються Бога, Христа і „всю небесну канцелярію".

Володько заціпив зуби, шарпнув віжками і різко сікнув батогом по руках „товарища". Той одразу пустив коні і схватився за рушницю.

— Вбю! Двадцать пять лєт прінудітєльних работ" — трамта-ра-рам!.. — кричить він, та Володько з копита рванувся і пустився через поле тікати. Большевик біжить, клямцяє рушницею. Клямцяй, — думає Володько. — Все одно не маєш чим стріляти. А догнати не доженеш.

Назустріч біжить Настя. Вона перелякана — Стій, дитино! Він тебе забє! Стій!..

— Не бійтесь! Не забє — кидає Володько і жене далі. Большевик підбіг трохи і зупинився, а Володько просто через поле подався в долину. Там ліс, там хащі. Цих місць ще не здобули „товарищі".

Цього дня робота перервана. Володько заїхав у запуст і перечікує. Дивний час. Людина тепер ніщо. Ліс, дерева, небо високе, синє, безхмарне. Все таке, як треба бути, тільки люди пошаліли, змінилися. Володько знає причину цього, але не розуміє, чому так дико, так зайво жорстоко повстали одні на других за пусті, безвартісні речі. За землю? Ні. Ті, що боролись за землю впертою віковою боротьбою, ті сьогодні гнані і переслідувані. Тепер боротьба тих, що хочуть зробити все по своєму. Це є та половина людей, що живе страшним ворохобним життям, таким, як жили колись давно ті, про яких лиш у піснях співають. Раз на століття, на кілька століть ці люди вилазять зі своїх пустинь, степів, пролітають ураганом, поруйнують святині, міста, заплідняють проклятим плодом жінок, щоб, вичерпавшись ударним життям, лягти й увійти в чорнозем. І тоді поволі

встають та йдуть до праці інші люди. Ці знов зводять святині, ці знов закладають міста, ці знов уговкують і освоюють окаянний плід диких, творять владу і закон.

Краю мій! Страшний, двоєдушний, розколотий краю! Ніколи не був ти упокорений ворогами. Ти був, є і довго ще будеш рабом власної натури, накинутої тобі в сіру давнину не ворогом, а стихією. Будь тверезим і мужнім.

Сонце хилиться до заходу. Срібні листочки молодих осичок тремтять під подувом ледь помітного вітру. Останні проміні сонця обціловують зо всіх боків зелень і всяка барва знаходить відгук їх пестощів.

Приходить Матвій. Відхилив кущі, подивився. — Ти тут? — запитав він.

— Не хочеться лізти чортові в зуби,— каже Володько. Перестою тут. Думаю, наша Шпачка ожеребиться. Ніяк не хотіла бігти.

— І я так думаю. Треба уважати. Ти добре зробив, що вирвався від того шарпатюги...

Володько задоволено посміхається. У Матвія під рукою при поясі сокира.

— Думаю, каже він, вирубати кілька деревин на дрова. А тут гарно, — додав і оглянувся навкруги. — Ех, каже далі. То колись, бувало... Не знаю, що сталося... Чи то старість, чи то світ змінився, але тепер все не так. От квітки. Бувало в нас там на Запоріжжю в Дермані вийдеш на садок... Квіту того... Безліч. А все такі барвисті!..

Матвій не має багато слів, щоб висловити всі свої почування, але Володько стократ більше розуміє його, як виявляють ті слова.

— Шкода, що мене не вчили, — продовжує Матвій. А то — сів би і все списав би. Все чисто. Як було, як є і як буде...

— Як буде?..

— Ну. Певно. Хіба тобі дивно? Не казав я, що буде війна? І тепер кажу: нема лиха без добра. За цей час, від початку війни до наших днів ми всі переломилися. Так. Ми, мужики, цілий наш народ. І хай там діється, що хоче, але те, що родилось у нашій душі і те, що росте у ній, не загине і не вмре. Виросте і дасть великий плід. Край наш, Україна буде. Це вже я бачу... А ти — мій син, якому не давав я булок, а той самий кусень чорного житнього хліба, який і сам їв, ти йди далі... Може станеш дохтором. Може будеш редахтором яким... Може будеш більш, ніж я, знати. Може учителем... Нічого тобі не кажу. Ти сам чуєш голос твоєї душі і ти сам вибиреш собі роботу. Але чим би ти не був, не допусти до себе гордощів і заздрости. А ще одно: як могтимеш, візьми колись шмат паперу і все, що чув, що бачив, спиши. Хай знають ті, що прийдуть колись, які люди жили на цій землі, що думали вони, що пережили, які війни, свари були... Кожний день нашого часу є днем незабутнього. Бо ж тепер родиться наша будуччина...

Говорячи це, Матвій присів на пеньочку. На чолі його дрібненькі крапельки поту. Великою своєю шорсткою долонею стирає він піт і думає. В міжчасі Володько вставляє своє:

— Я, тату, думав над цим...

— Так?

— Думав, — продовжує Володько. — Хліборобом я не буду. Ви ж бачите. Прийде на нашу землю яканебудь чужинецька шпака і як на свому... А чому? Бо ми хлібороби. Вміємо землю орати, сіяти, жати, але не вміємо добро своє спожити... Ми потоптані. Ми упосліджені. Ми ніщо! Сьогодні, там... Я, знаєте, хотів кинутися на того хама і роздерти його на кусся. Отак просто роздерти і все... Лють мене їсть...

Матвій думає. — Аби тільки, каже, всі до цієї думки дійшли. Ні. Не кажу кинути плуг. Ні. Цього не треба. Земля основа всього. Але кожний господар хай тямить: поки ми тільки коло плуга, а там на горі сидять чужі — нема нам щастя. Ми мусимо виповнити собою все!.. Ми, чесні люди, що родились тут і тут лили свій піт і свою кров. Це наша земля!.. Це наше місце!..

А по хвильці додає: — Але до праці. Праця всьому дасть життя. А ті перешумлять і загинуть. Знаю, що загинуть!.. Ходім, зріжемо кілька деревин. Думаю собі: він там поїхав, стоїть і коні стоять, а тут стільки роботи. Гадаю різати дерево звідсіль, від запусту. Тут молодий ліс ростиме. Гарно засіявся.

Батько і син встали й пішли. Батько показав великого старого граба... — Ну, зріжемо цього.

Вмостилися і почали різати. Сонце заходить. У лісі кладеться тінь. Тиша, тільки шурання пилки чути. По часі підрізаний граб затріщав, похилився і, пробиваючи собі поміж гіллям інших дерев дорогу, цілим своїм тягарем грюхонув об сиру землю. Батько і син хвильку стоять і обтирають із чола піт.

Цієї ночі Шпачка ожеребилася. Через пару днів ожеребилася і Гніда. Двоє шустрих малят лошачків родилося на світ. У село наїзджають „товарищі“ і вибірають все нові та нові „самообложенія“. Розїзджають усе нові та нові агітатори. Сходки, мітінги. Володька ще раз беруть „в наряд“. Три дні проїздив з агітаторами по селах. Приїдуть до села — сход. У школі збираються дядьки. Обличчя їх на квінту. Настрій — нуля. — Знаємо, мовляв. Досить нам наговорили. Баки тільки забивають.

Але входить товариш комісар. Рудий, сірі очі, плитке чоло, вуса віхтями. Пять літ у Сибірі на каторзі за червоний жовтень страждав, від перших днів революції на всіх фронтах диявольську контрреволюцію громить.

Вилазить на стілець: — Товариші селяни! Знаю, що не прийшли ви сюди, щоби слухати тарибари якогонебудь обридлого крикуна. Знаю, що село вже має досить слів, за якими нема нічого крім брехні... Але, товариші! Всі, хто не прийшов до вас, кожний тільки брав. Кожний тільки намагався використати наше втомлене, вимучене довгою революцією село. Нікого не обходить те, хто тут жиє і чи має він що їсти і в що вдягнутися...

Ніхто також не завдає собі праці подумати над тим, що селянинові ніхто не дає ані одної соломинки даром. Все то зароблене тяжким кривавим трудом, твердими мозолями двох рук...

— Правильно! — перебиває хтось. Настрій слухачів проясняється.

— Так, — продовжує товарищ. Я сам син бідного селянина, який родився і вмер на ріллі у праці, в ярмі. До мозку костей знаю, що значить впетра день-денна в поті, бруді, в голоді каторжна праця, наслідки якої: болі, болі і тільки болі. Хто з вас скаже, що за своє життя прожив хоч очин щасливий день, добре зїв, гарно одягнувся, не мав турбот? Ніхто. Бо ми діти праці, діти землі, ми не маємо на це змоги. Ми, як та машина, що день і ніч тягне цілу фабрику, не смімо зупинитися, випростатися, відпочинути.

— Правильно говорить, — чути з юрби. Настрій ще більше теплішає.

— Але, товариші селяни! Кожний з вас хоч і здалека бачив і інше життя. Он у селі стоять палати. До них належить за селом кілька тисяч десятин доброї земельки. Власники їх не купували її, не орали, не сіяли, а збірали більше, як ви всі, що тут зібралися. І ви бачили їх життя. Бачили, як розїзджали вони фаетонами, каретами, четвернею. Бачили, як гуляли вони, як піячили. Все це ви бачили і нікому з вас не прийшло на думку: а за що то вони так живуть? А чиєю то працею здобувають вони оті великі маєтности, оті добра, оті четверні? Не приходило це на думку, бо всі думали, що так треба, що так має бути, що сам Бог ваш так хоче. Але так воно не є. Так воно не мусить бути. Всі мусять знати, що земля і все, що на ній є, не належить одній людині — панові, попові, цареві. Ні! Сто разів ні! Все це належить усім людям, що живуть із праці рук своїх; належить порівну, однаково, без всяких нагород і викупів! Так воно мусить бути.

Голос промовця підноситься, набирає звучности, сили, переконання. Селяни слухають. Очі їх поволі загоряються. Промовець згадує партію комуністів-большевиків, що підняли священний червоний прапор боротьби за волю та землю. Згадує світову буржуазію, що йде на допомогу Денікінам, Петлюрам, Пілсудським, щоб розчавити великий зрив працюючого люду. У рожевих барвах малює привабливі картинн прийдешнього, коли то могутня селянсько-робітнича червона армія переможе всіх своїх ворогів.

Тоді настане час відпочинку працюючих, час, коли за людей будуть працювати машини, коли всі будуть рівні, щасливі і свобідні. А це настане. Це не слова, а дійсність. Це мусить статись, бо цього бажає собі сто пятьдесять міліонів працюючого народу. Але для цього треба останніми силами підтримати славетню червону армію, армію героїв боротьби і праці.

Так. Селянський люд знає, що буде далі. Їх обличчя, їх очі холонуть, мов металь. На їх устах знов сходить ознака люті. Чо-

тири роки кров лив. По Карпатах, під Варшавою, у пинських багнюках. А тепер приходить ось тобі отакий і рве — брехнею, підступом, силою, — останнє від уст твоїх рве.

Іди, Арйоне, до дому. Війна не зїла ще одної твоєї красулі. Одвязуй її від жолоба і як офіру віддай добровільно. Бо бач герої праці й боротьби, що ордою з кацапії насунули, потребують її. А ти, Арйон, ти, що кров лив, піт лив, орав і сіяв гречку, ти дай і ще раз дай... Себе, жінку і дітей. Клятий жидок, вошивий руский гармідер зняли, в Европу бють, сто тисяч коней загнали, бо здобувають, бач, трактора, електричну лямпочку, комуну...

Тьху! Громи на вас! Дядьки розходяться. „Председатель" списки зробив. Десять ялівок, пятьдесять пудів хліба „добровільно" за гарні слова, як тьху, пішло.

На другий день Володько їде до дому сам. Оратори залишилися на селах. З села в село підуть і обберуть, мов липку обдерyть гречкосія.

Їде Володько, перегортаються рідні поля, он село — одно, друге і вітряки і обрій сивий, звідки вилазить кілька брудних хмарин. Стерні наїжилися. Земля, мов кулак, скорчена. Гнилі, посивілі полукіпки. Недооране загін і забута борона, на якій ворона голосно карчить, ніби лається.

І чує Володько виразно, що земля почала відступ. Вона ніби охолола. На ній, мов на мерцеві, щітина, стерня, аж дух її, той жорстокий пянючий дух здійнявся і, хто зна, куди відлетів.

Ні, не буде вже більше тих завзятих коханців землі. Ні, не буде весни, ріллі, великого неба і сонця для орача, що піт, кров, душу разом з Богом згорне, бувало, в одно зерно і віддасть земляній груді на пожертя. Ні, не буде більше таких. Ті що були, ображені, побиті, обдурені. І та образа передасться вперед на всі покоління, і кожне з них із приємною жагою бразне плуг, і скаже: ганьба моїх батьків — моя ганьба! Я і син мій, і мій онук хай росте, як хижак, у лісі, в лузі, в землі під скибою. І хай день і ніч рахує від початку, бо наш час піде від того дня вперед, від котрого спаде з очей наших остання скалка ганьби, неслави, наруги. Так буде!

Біжіть, коні мої, по рідній дорозі. Несіть мене під стріху батька. Звідти я вийшов у світ, звідти пічну роботу. Всі дні, а їх буде безліч, вставатиму бадьоро і ні одного не віддам у марне. Пічну від себе. От серце моє. Воно гаряче, мов жарини. Ллю воду холодну і хай приймає гарт і хай от так ствердне, мов ліпша криця. Добре! Боже, приношу дяку тобі, що родився в час, коли родиться віра моя — в Тебе, в Батьківщину, в Працю.

Ідуть дні. Літо хилиться до спаду. Величне літо, яке було один раз на триста літ. Хто бачив небо, або хмари, або сонце того літа, той скаже: так! Істинно велике було. Бо того літа народилися нові люди, міліони нових людей і між ними Володько Довбенко. І він гордий з цього. Бо земля, від котрої він узяв силу свою, барву крови й огонь серця, нарешті дістала —

одних, що пішли і впали, других — що родилися і живуть. Їх очі бачать і вуха чують... Їх молоді барби формуються так, щоб взяти на себе страшний тягар в ім'я Бога, честі і слави землі своєї...

Син Володько і батько Матвій привчають покинуту большевиками молоду булану лошицю. Вона шарпається і стрібає в плузі, мов спутана блоха. Але Матвій заціпив зуби, цупко тримає в своєму сталевому кулаці сирицевий повід. Лошиця зводиться дуба, мотає запіненою мордою, хвицає задніми копитами. — Нічого! Нічого! Підеш! Підеш! — Через заціплені зуби промовляє Матвій. Володько тримає чепіги плуга. Плита глибоко зарита в глейкий, мокроватий чорнозем. У ночі лив дощ, небо котило хмарами, мов горами і тепер ще он валуни по синьому розкидані. Вітер дме і булана грива лошиці шарпається на всі боки, а бурштинові її очі почервоніли.

— Підеш, підеш! — крізь зуби говорить Матвій. Мусиш!.. Вьйо!

Булана рушила і потягнула плуг. Плита верне скибу, тне коріння, тріщить перій... Ах, чорт бери, як верне землею, рве, трощить на кусні. Раз, два обійшли, на буланій піт виступив. Стала, прискає пружнім диханням. Її три роки. Струнка, пружня, мов стріла.

— А тепер впряжем до неї Шпачку, — зазначує Матвій. — Хто сказав, що вона не піде? Піде? Тільки треба вміти її заставити...

В той час шляхом їде тачанкою большевик. Пара карих коняк вгнані до останнього. Не помагає ні матюк, ні нагай.

— Стой! Вон пашет челавєк!

Плигнув у грязюку дороги, женеться через свіжу скибу.

— Дєд! Давай лошадь! Випрягай раз-два!

Матвій зупиняється. Випростався. Глянув. Володько ще тримає в руках чепіги. Большевик обриває посторонки, рве лошицю, скидає з неї шлею.

— Стій! — крикнув Матвій. — Ти куди? Твоє?

Большевик висмикнув з кобура нагана. — А вот!.. Нє хошь в лоб?

Очі його, мов шротини. — Падайді толька, кулацкая морда! Ето тєбє нє старий режім...

Матвій наливається страшною лютю, що прискає з кожного його руху. Великі його чоботи злилися з землею і, видається, ніби він вгруз в її поверхню, ніби виріс з її чорноти. Жили його широкого чола налилися кровою і, здається, видно, як б€ вона чіткими, сильними ударами.

— Ха-ха-ха! — зареготав большевик, тримаючи в лівиці повід буланої, а в правиці нагана. Його випяті, мов бараболини, вилиці, скісні чорні очі, твердий, низький лоб, мов литі зі старої бронзи. Піски, пустиня, кінський піт. Номад, думає Володько.

Груди Матвія знімаються і опадають. Він дивиться на кулак з наганом, корчиться, ніби бажає плигнути на свого грабівника, але в останній хвилині з силою вириває себе з такого стану, круто повертає і без єдиного слова йде в поле.

Володько дивиться за батьком. Вітер розкидає поли його куцана. Ноги його ступають рівно, широко й рішуче.

А большевик випряг одну коняку, привязав її ззаду тачанки і впряг булану. — Садісь, маладєц, са мной! В Жолобках другую лошадь дастанєш!

Володько плигає на тачанку. Большевик сів на сидіння. — Вьйо! — гукнув сердито і шмигнув нагаєм булану. Та пальнула задніми ногами, шарпнулася і спялася дуба. Большевик закотив трьохповерховий матюк, завинув на лівий кулак віжки, а правою схопив за цівку рушницю, що стояла коло нього і зо всього розмаху гепнув прикладом по буланій... Та витягнулась, рванулась і зі страшною силою поперла за собою тачанку з обома шкапами.

Гналася, мов вітер. Колеса брискають закарвашами грязюки. Тачанка, мов дитяча забавка, плигає по нерівній дорозі. Мигають поля, ліс, село. Долина, вигналися на гору і розгонно вкотили на панський двір.

— Стоп! — натягнув віжками большевик. Булана стала. На ній нема сухого місця. З рота, ніздрів рвуться кусні піни. Живіт, спина й зад в милі. Ноги тремтять.

— Відал? — звертається до Володька большевик. — Вот так с вамі нада!

Обличчя його купа багна. Сива вовнянка закотилася на потилицю. Помахом рукава розвіз на чолі піт і грязюку, плигнув на землю, кинув Володькові віжки, а сам пішов в напрямку великого будинку з оббитими стінами.

Вечоріє. По небі летять клубаті хмарини. Навколо рейвах, нелад, ніби тут панував землетрус. Он якісь хліви, чи стайні. Тинка на них упала. Гонти на стрісі прорвані, ніби навмисне. Перед дверима потрощена жниварка, обламки грабель і ржаві вила. Далі купа недосушеної з будяками конюшини. Коло неї стоїть кілька зачовганих, збасованих брудними нагаями коняк.

З будинку чути крик большевика. За мент він виходить зза рогу хати, плюється, лається в Бога і підходить до Володька.

— Сукини сини! — кидає він Володькові, хоч той не розуміє, в чім справа. — Бєрі вон ту клячу і атвалівай ко всєм чєртям!

Володько біжить до коней і бере ліпшого. — Нє ту! Другую! — кричить большевик. Володько бере ту, яку показує большевик, вискакує на її гостру спину і верхи клигає в село.

Матвій ішов у поле. Не раз ішов він по цій землі. Не раз болів він над її долею, але сьогодні, в цей страшний день, він виразно став лицем в лице з тою силою, що заступила йому його життєву дорогу. Ніколи, ніщо не перемогло його. Він не лякався війни. Він готов був зустріти смерть на полі бою, як вояк, як орач, як той, що до останньої хвилини цупко тримає в своїх пястуках свою зброю.

Але сьогодні... Ні. Він чує ще той регіт, той зневажливий лютий погляд. Ууу, ти, косоока тварино! Почекай. Між нами

нема рівности! І ти, і я — ми станем ще і буде тоді останній бій. Матвій бачить поле своє, як лежить воно перед ним доступне, мов раб. Ріки поту пролив за нього. Сина в бої послав. Цілі ночі продумував і брилу по брилі складав цитаделю своєї сили. І мабуть ще мало. Так. Мало. Не одного, а міліон Матвіїв треба. Сто міліонів синів треба послати в бої. Інакше прийдуть з наганами, випряжуть твого коня з плуга і посміються.

Матвій пройшов впоперек, вздовж свого поля. Прудкий вітер б€ крилами в його обличчя й охолоджує палаюче чоло. Пригадав, що після завтра мав би відійти Володько до школи. Але хто дома?.. Сіяти. До чорта! Піде!

Западає ніч. Матвій вертається до дому. В хаті порається Настя. Господоньку, Господоньку! — журиться вона. І куди той хлопчисько з отим каналієм поперся? Ще возьме там у лісі... Бахне і буде по ньому. Що такому катаржанові.

Матвій мовчить. Їжа його не бере. Посидів мовчки, а після вийшов на двір. Ніч, темнота і вітер. Пішов на дорогу і слухає в напрямку жолобецького лісу. Минають хвилини, години, а Матвій не сходить зі своєї стійки. Навкруги все німе, чорне, мовчазне.

Нарешті надїзджає Володько. Матвій здалека помітив його і коли син зрівнявся, зупинив.

— Стій но. Що то приволік? — каже Матвій.

— Та от дали. Взяв, хай, думаю, хоч таке буде.

— Не тре' було брати. Все одно завтра за рівчак витягнеш. А та не лопла?

— Ні. Але зірвалась напевно. Як не витягне до завтра ноги, буде добре.

— Халєра чортова. Все зжере і сама здохне. Ех, коли би не той наган. Не хотілося напоротись на кулю, а то би... Але поживем, побачим. Завтра доскородиш отам, а після завтра до школи.

— А як же ви самі?...

— Не журись. Тут вже я досію, а ти вчись де інде сіяти.

Завели коняку до стайні, дали їсти, а самі повечеряли й поклалися.

На ранок витяг Володько на скибу борони, взяв нову коняку, допріг до неї Шпачку. Придивившись, помітив, що новому коневі вибито око. На місці ока — струп. Нагаєм, видно, смальнув.

Скородив мало не до вечора. Думав, докінчить, приготується до завтрішнього походу. Але над вечір несподівано з села виволікся якийсь обоз. Дядьки, дядьківські коні, вози, а на возах ранені. Безліч ранених. Лежать по два, по три на возі. Пообвязувані і так. Стогнуть, кричать.

— І де їх стільки наклали?

— А хто їх знає. Дістали.

Підвода за підводою сунуться ходою, на цілу дорогу від села до лісу розтягнулися. Кілька вершників, кілька підвод санітарів. Одна з таких підвод зупиняється чомусь коло Матвієвого подвіря.

По часі до Володька йде батько, а з ним большевик. Батько

сумний, опалий, тихий. — Випрягай з борін коні, бо поїдеш, — каже він, ніби не своїм голосом.

— Куди? — питає Володько.

— А от, — кивнув головою на большевика.

— Тільки до Шумська, — каже той по українськи.

— Але ж коні цілий день у запрязі були.

— Ну... Довезеш до Шумська і вернешся.

Матвій мовчить. Він раптом чогось змінився. — Ах одвези вже їх. Все одно, — каже він і, повернувшись, іде до дому.

Володько швидко розпрягає коні з борін, запрягає до воза. Він сердиться. Чорт зна, куди на цілу ніч їдь. А завтра конечно хотів вийти в дорогу.

Виїхали. За Жолобками починає вечоріти. Обоз повзе ходою. На возі коло Володька сидить большевик. За ними якісь лантухи. Наганяють і переганяють вершники. Коні загнані, обтрискані багном.

— Ну как там? — питає большевик одного з вершників. Той тільки махнув нагаєм.

— Паніка? — питає ще.

— Чорт єво разбєрьоть. Всьо смєшалось!

Володько нашорошився. — Що там таке? — питає большевика.

— Та відступаємо. Знов будете під панами. Франція цілу Варшаву жене.

Володько мовчить. Що має казати. Одні відходять, прийдуть інші. Чи не все одно? Пригадав тих, з якими пішов Василь. Де вони? Пішли туди десь к Поділлю і не чути більше. Невже не вернуться? От дивина. Прийшли, побули і зникли. Нагадали якийсь сон, щось неймовірне і відійшли. Десь туди все йшли к Поділлю. Хлопці веселі були, у сірих чемерках, у кепках, у шоломах. От уявляється: дощ, грязька дорога, а вони йдуть — все молоді, молоді, мов діти. Катерина вийшла і стоїть на порозі.

— Ей, дівчино! Дай Боже, чорнобривко!

Катерина сміється собі на них. Це ж ті, що нікого не зачіпають. Петлюрівці. Славні хлопці між ними. А як увігнався Василь. Що ж, не був то гарний козак? Ніхто би не сказав, що то був той самий Василь, що виріс десь на хуторі в Лебедщині, що любив собак і коней, що кпився з Володька. Коня ж мав. Ех, і був коник. Любив його, кормив, чистив. Володько так і бачить, як розпускає підпруги сідла. А остроги побренькують, шабля при боці. Руки міцні, жилаві, довгопальки зі злотосрібними волосинками.

— Ех, вириваєтьсяу Володька. Большевик подивився на нього.

— Чого зідхаєш, козаче?

— От так собі. Думав, завтра піду до школи. А це не близько.

— А то ж куди?

Так і так. Володько оповідає. — Тепер пропало, — закінчує.

— Чому? Сказав до Шумська так до Шумська.

— А не до Житомира?

— От дивак.

А помовчавши, каже: — А ти хіба мене не знаєш?

Володько подивився на нього. Здається, щось знайоме, але пригадати не може. А той посміхається й мовчить.

— Ні. Не знаю.

Уста большевика щільно, смішливо стулені. Мовчить. Володько не питає також. Їдуть поволі, ступ за ступом на схід. Ніч там. І хмари туди женуться. От туди, у ту щілину між небом і землею затискаються. А небо тяжече і, коли би не вітер, рухнуло би і завалилося би отак просто на все. Грохонуло би і вкрило би горами поля, і були би скріаь, як глянеш, гори одні. Краще хай провалиться, щоби море стало з хвилями. Щоби буревій, щоб рокіт хвиль і вітру отак вдарив і відбився, вдарив і знов відбився. І так от щоби билось все навкруги, повне бурхливого життя, повне сатанської борні. А ми, щоб отак на кораблях, всі як один. Очі струнко вперед, брови напято стягнуті, а груди проти всіх хвиль, проти всіх буревіїв.

Ні. От в очах тягнеться низка возів з потрощеними, хто зна чиїми, синами, що стягалися сюди зо всіх степів, зо всіх пралісів. Напняте небо і поля, поля — ген аж туди десь поля.

Вітряки під Рохмановом стоять. Розставили свої довгі рукави і борються з напором вітру. Містечко Шумське втикане жаріючими світляками. Широкий став прибиває під греблю хвилю за хвилею, а взад і вперед через міст обози. Туди йдуть, назад ідуть. Драбиняки, тачанки. Коники витягають шиї, дядьки байдуже пливуть, все одно, в яку сторону. Хай котить хвиля чи взад, чи вперед. Вечір, мов чорний кіт. Поволі, крадькома крадеться, замотуючи вози, коні, тачанки таємничою оманою. Руїни млина Райха, дебелі мури, за котрими засідали з кулеметами повстанці і строчили отуди по той бік стависка в очерети. Отам тарахнула на лід німецька бомба, від котрої вмерло з переляку кількох жидків. По греблі машерували „гелєрчики" в синіх рогатівках і награвали французькі марші. Після їх кілько ж впало до бруку, прошиті наскрізь кулями. Боже, скільки гармідеру було! Горіли села і трупи сипались, мов спілі грушки Земле моя! Країно моя!

А обоз усе сунеться греблею. Ось перші хати. Вікна заставлені ставнями. Блідо жаріють елєктричні грушки. Вітер зо ставу розгонно вдаряє в телєграфні дроти і вони дзичать трівожно. Кілька — раз, два, три, самоходи ллють сяйво своїх рефлєкторів, а на них стрижені, в кепках жінки з санітарними опасками на рукавах.

— Стой! Куда прьош?

— Разійдііісь!

Дебелі, цибаті коні, мов вуглевочорні примари, вириваються, плигають через вози, через дядьків. Підкови копит цокотять об камінь і крешуть іскри. Вони проносяться як вітер і зникають. Ніч живе, ніч страшна, неповторна. Мов глибина морська, таїть

у собі життя, смерть і буревій. Ці неймовірні люди народжені ще вчера, сьогодні пишуть хаос своєрідного, перекрученого Апокаліпсу. Сюди люди, туди люди. Одні до других лицем, грудьми. Дороги нема. От упав хтось і по ньому проїхала тачанка, бо був слабий. Отам на полях фронт. Там сто пятьдесять тисяч. Дві тисячі ранених, тисяча трупів. До чорта співчуття!

Але Володькові все таки пощастило вирватися з того рейваху. Дістав посвідку, що їздів три тижні, відкинув задок воза в рів, — вьйо! — і поїхав.

За Рохмановом порожньо. Вітер назустріч і ніч, мов антрацит. Коні намацують копитами шлях, що ліг тут взад і вперед. Пройшло ним людей, заплющ тільки очі і дивись: всі народи, всі мови, всі барви. Йшли, минали, падали там далі від куль, знов ішли, втомилися і спалахнули гнівом. І от горять... Всі горять. І нема кінця. Мов навмисне вітер дме і земля, оця українська смоляна земля, дихає на всіх пяним жаром приваби. Ах, як найти слова, щоб розповісти і щоб знали всі про дні та ночі, коли люди, коні й тачанки йшли отак через поля, мов збиточні діти, а вмірали на городах, там, де ростуть гарбузи та цвітуть безсмертники.

Під Жолобками знов обоз. Знов дядьки та коні. Вершники подібні до привидів. Під горбком стовковисько. Кілька підвід зїхалося в купу. Спереду серед дороги лежить коняка. Вона ще жива, але йти далі під гору не в стані. Сили її вичерпані. Вона дійшла до тої границі, за яку вже не зважилася переступити. На неї накинулися з нагаями і, як звичайно в таких випадках, били. Але коняка не встала.

З низу надїхали тягарові самоходи. Пружнє світло їх рефлєкторів освітило большевиків, дядьків, вози і коняку. — Добєй єйо і канец! — гукає хтось. Один виймає револьвер. По дорозі ворушаться густі тіні. Бааx! Коняка ще кілька разів хитнула головою, але до її решток вчіпилося кількох і стягнули в рів.

— Ааа, вот прєкрасна! Стой! Паварачівай! Паєдеш с намі!..

— Дароогу, трам-та-ра-рам! — Ревуть шофери.

Володько бачить, що невивертне. Коло воза з права й з ліва освічені обдертуси з рушницями цівками в низ на животі. Він проситься, що зїде ось туди в низ і обернеться. Протискається повз вози, повз самоходи. Коли минув, одразу погруз у темноту. Дорога в низ порожня. Пустив віжки, віз попхнув коні і вони поперли в низ, в глибину, в чорну ніч.

Гналися довго й шалено. Земля все опадала і спини коней втікали від зору і не могли втікти. Парк Калиновського вперто змагається з вітром, осокори, мов скелі гір, перевертаються, хиляться, зникають за плечима. За ним шумлять ялиці, клени пускають лист за листом, що летять по вітрі, мов телєграми. Дошки мостику затарабанили під колесами, підкинули сердито воза і лишились.

Вже на другому боці долини, на горі, коло церкви коні перестали слухати батога. Але далі нема й чого гнатися. За плечима тихо. Село також мовчить. Кожна хата принишкла,

причаїлася в темноті ночі, приплющила вікна, замкнулась заверткою і хай там потопа. Лиш собаки живуть. Вони чують великий ворохобний світ. Нема іншої ради, як брехати. І вони брешуть — завзято, безупинно.

Дома розпряг коняки, витер перевеслом змилені їх стегна і накрив дергами. Приходить батько. — Таки приїхав? — питає. Голос його змінився. Тихий голос, не Матвіїв. Володько швидко оповідає й спльовує. Після йде до хати, пє кварту молока. Мідяне світло лямпочки лазить по його загорілому чолі, але нічого не помітно з того, що перед годиною переживав. Матвій мовчить. Настя готовить на завтра торбу, бо ж „він" все таки піде. — Не спиниш його. Ой, людоньки мої, по батькові, геть рихтик по ньому, пішов. Задумав і, хай тут гори вернуть, хай валиться земля... Пішов і вже. Рід такий, бачте...

Обличчя Насті таке, як і завжди, що до нього хочеться побожно молитись. На ньому та вічна тепла скорбота матері, в очах той тихий смуток і ті завжди готові сльозини. Ах, краще вже мовчи, кажуть ті очі. Породила їх, а тепер сто крат дужчі за неї і біжать — куля не куля — не зупиниш. Лиш любов тобі, мати. Лиш ночі довгі і молитва. Хай Бог хоронить їх там десь у широкому світі, на чистому полі, в далекій дорозі, під вітрами, під дощами, лицем в лице з небезпекою.

Володько добре знає матір і знає її думки. Вони ж бо виписані на її чолі, очах, устах. Але він не встане, не візьме за сухенькі плечі і не вимовить: мамо моя!

І не подивиться в її безодню очей, і не осушить ті сльозини, хоча ціла його істота обнята пожежою великої любови. Не вчило його життя пестощів. Було завжди шорстке й холодне і всі очі дивилися вперед насуплено й суворо. Чорна земля, чорна долоня, чорний хліб. Ні, ні, сину чорної землі! Тобі не лестощі, тобі мовчазним бути. Тобі горіти страшною думкою і в серці, в мязах тіла складати силу. Схід і захід сонця несуть на тебе вогонь, потопу, мор і меч. Ніхто, ніхто на цілій широкій землі, ніхто не розділить тягарів твоїх. Сам один, по коліна в твердій землі, ти здвигнеш налитими пружніми мязами і струснеш плянетою. Так буде.

Батько. Він сидить на лаві, погрузлий у думи свої. Не торкайте його. Коли він думає, хай все мовчить. Сьогодні дума його насправжки особлива. Обличчя його закрите туманом і тільки невиразні контури брів, чола, носа, бороди. Здається, він далеко серед широкого поля вкопався в землю і головою торкається хмари. Чорні, густі мраки налітають, закутують його, колотяться і рвуться далі. Володько не одважується озватися до батька свого. А слова є. Слова самі гуснуть у горлі й печуть. У хаті порожньо. Катерина й Хвидот сплять у клуні.

— Так, кажеш, і ці відступають? — вириваєтьсяся з батькових уст.

— Дуже спішно, — відповідає Володько.

Мовчазлива перерва. Батько хвилюється. Син і мати див-

ляться на нього і не розуміють його. — А той... — починає поволі продовжувати мову батько. — Нічого він тобі не згадував?

Володько не розуміє. Дивиться на батька широко відчиненими очима.

— Хто, тату?

— Ну, а той, що з тобою їхав.

Володько думає й хитає головою. — Питався тільки, чи не пізнаю його...

— І більше ні? А до мене прийшов... — Тут знов перерва. Матвій змагається сам з собою. Слова не йдуть на язик. — Прийшов і каже: знаєте, дядюшка, мене? Я знизнув плечима. Ні. Не можу, кажу, вас знати. Народу стільки перейшло. За сто літ стільки не перейде, як за ці роки. Були й такі й сякі. Були добрі, були злі. Шлях, кажу, коло нас і земля наша для всіх вітрів одкрита. Йди, хто хоч. Не питаємо, хто.

Матвій перериває мову і дивиться в землю. Права його долоня спокійно лежить на коліні. — А після... Каже: чули щось про Василя? Подивився я на нього і сам відгадав усе. Нема нашого Василя.

— Нема?

Володько звівся на ноги. Очі його широко відчинені. Він не вірить. Це не можна повірити. Ніяк не можна. Он і мати не вірить, але й вона встала. Всі повставали й дивляться так, ніби між ними сам Василь. Ніби він, і не він. Не можна, щоб його не було на світі. Всі ж бачать його перед собою таким, як того літнього дня, коли він примчав каштаним конем до дому. А може то був тільки сон. Може не було Василя, ані того дня, ані взагалі нічого того на світі не було. Сон був і всі не вірили в нього, бо не сила було вірити. А може це тепер сниться. Ніч темна і глибока. Навколо, як широкий наш край — ніч одна, а тоді всеж таки всі бачили ясне сонце.

Матвій, мов з каменя січений. Він завжди такий, коли треба. Тоді на його чугунних долонях ще виразніше випинаються галузки жил, а очі металем горять. І, видається, навколо громи бють, а він грудьми в груди проти всіх сил. Вража куля десь там на полях стяла його сина. — Ну, сказав Матвій. Більше ми не могли зробити.

А Володько повний подиву, як і колись. І тоді, і тепер він любить батька свого, свого великого, свого дужого. Неймовірна вістка з большевицьким обозом прилетіла. Хата погрузла у глибину, у прірву, лиш батько один над усім. Хай. Так сказала земля, так хотів її Бог.

Прийде ранок завтра і другий син разом з сонцем встане і піде. І понесе спомин про Василя над полями, над селами і містами. Мов книгу велику кладе перед очима і бачить, що було. Від дошки до дошки перечитав її. З гарячою уявою, з палаючими очима. Темними ночами виривав думу за думую і складав їх у відповідні місця.

Полями, довгими шляхами, через села та міста проходили

не люди, а тіни того, що прийде. Проходили міліонами. Отам далі падали, мов у прірву. Не було їм ніяк вороття, бо треба було йти і треба було впасти. Яка безодня облич, яке число очей. Потом всіяні їх куті з металю лиця.

Полки, дивізії — їх безліч, мов гнані вітром сюди й туди, пройшли. Тяжкі копита з підковами і дужі грудниці і посторонки круті і хомути. Колеса двоколок крають шляхи. І батерія за батерією — жерла барви вялої трави в чохлах. Поволі йдудь вони, поволі обертаються велитенські колеса, поволі ступають копита, а земля вгрузає. Кокарди, патронташі, тесаки, за ними салдати.

Минулось. Натомість встала лєгенда, якої ще не було. Предки вийшли з могил і на тачанках пройшли степами. Вони боролись і побороли, вони шукали і знайшли. Хай будуть благословенні дні, коли сонце світило їм. Хай память про них во віки царствує. Он їх сліди і по них ідуть, все йдуть, все нові, все спрагнені перемоги. І коли ті, що увійдуть у землі свої переможні, стануть до сходу і до заходу — на всі сторони великого світу, вони засвідчать: землі ці куплені за піт і кров поколінь. Во віки вічні хай живуть на них вільні люди. Чуйте глухі і бачте сліпі! Ми кажемо це вам усім — навіть тим, що ненавидять і тим, що не вірять.

Кінець ч. II.

Прага, 1929—35.

Частина III: Батько й Син.

Найголовніші друкарські похибки

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
21	18 зн.	возів	осей
64	18 зг.	у шлях	у тік
73	6 зн.	зірками	зікрами
80	3 зг.	гирян, калмуків	зирян, калмиків
80	5 зн.	коки	коли
95	9 зг.	домов	домой
113	21 зн.	капілі	капітолі
127	17 зг.	мішочком	ворочком
130	11 зг.	силн	сили
146	17 зг.	„великої	великої
147	6 зн.	лєшні	яєшні

Приготовляється до друку друге видання І. т. „ВОЛИНІ".

Вкоротці появляться в нашому Видавництві:

Наталя Королева: **„1313".** Таємнича повість з часів середньовіччя, написана з великою мистецькою культурою.

Наталя Королева: **„Во дни они..."** Збірка нарисів, що змальовують людську психіку на грані добра і зла.

Читайте, передплачуйте і поширюйте

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„Д З В О Н И"

К р и с т а л і з у є: громадський і національний етос.
С к р і п л ю є: етику і мораль.
П о б о р ю є: всі розкладові й погубні напрямки.
Ф о р м у є: лицарство українського духа.
П і д н о с и т ь: рівень культури серед української інтеліґенції.
В и р о б л ю є: правдивий критицизм.
Я в л я є т ь с я: найліпшим інформатором літературно-наукового життя.

ПЕРЕДПЛАТА ВИНОСИТЬ: річно 15 зол. в передплаті, 18 зол. у післяплаті. Закордоном 20 зол. або їх рівновартість в чужій валюті.

АДРЕСА:

„ДЗВОНИ" — Львів, Японська 7. II. п.

ЧЕКОВЕ КОНТО ПКО ч. 505.041.

ПИШІТЬ ПО ОКАЗОВЕ ЧИСЛО.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Чкрб.

Найважніші голоси преси про І. том „Волині" Уласа Самчука

„Волинь" видвигнула автора в перші ряди української літератури... Під теперішню пору У. Самчук це дійсно, хто знає, чи не одинокий корифей українського письменства... У. Самчука можна поставити поруч Кнута Гамсуна і Реймонта... „Волинь" напевно стане обовязковою лєктурою в наших середних школах" (*„Перемога"*, ч. 21, І. IX. 1934).

„Направду, книжка Самчука, попри всю її високу мистецьку вартість, є також знаменитим виховним засобом... Серце читача справді хвилює в ритм хвиль повісти, хвилює наче у справдешнім життю... Нагадуються найкращі клясичні епічні твори і то не лише з давних часів, але і з новочасної літератури. (*„Дзвони"*, ч. 8—9 1934).

„Повість Самчука є могутнім гимном краєві й радощам життя... Але крізь той серпанок постійно пробиваються проміні ласкаво теплого сонця, що робить цілу книжку дивно теплою й описане в ній життя справді гарним і радісним... І може не помилимося, коли скажемо, що це справді перше в нашій літературі появляється такий тип селянина... активний, творчий, що знає свою мету і свідомо, витривало до неї змагає... прикмети, які ми знайшли в книжці Самчука, доказують, що маємо до діла з письменником непересічної міри... небуденна сила вислову й внутрішньої динаміки полонює читача від першої до останньої сторінки його прецікавої книжки". (*„Назустріч"*, 1. XI. 1934).

„Має Самчук розмах, природний гін, що поливає слова кровю. Повість С-а одна з найкращих наших книжок за останні роки, одна з рідких тим, що можна до неї вертатися, почуваючи, що ми не втягли з неї всього за одним віддихом". (*„Діло"*, ч. 246 з 15. IX. 1934).

„Самчукова „Волинь" — могутний гимн розумній праці західного активу... Так і чути перо письменника, котрий вповні заслугує на таку назву. Самчук великий талант: першорядний. — Самчук... це наш письменник, в найлучшім значінні наш. *Читаючи книгу того здорового й високо Богом обдарованого письменника, відчувається благородну гордість з приналежности до того самого народу, що й він... — Книжка Самчука — правдиве життя, дійсне мистецтво й цінний покажчик життєвого шляху"* (*„Нова Зоря"* з 28. X. і 4. XI. 1934).

„Книга „Волинь" є справжній твір справжньої літератури... Є це організм, що живе й пульсує власним, волею письменника наданим йому, окремим життям... є матеріялізацією духової енергії. „Волинь" є книгою здоровою й оптимістичною, музика її звучить переможно... „Волинь" є потужною, широкоперсою, кремезною селянською епопеєю... що підіймається до височини майже героїчного епосу". (*„Вістник"*. кн. XII. 1934).

Powieśc Samczuka jest pierwszorzędnem zjawiskiem artystycznem. Autor ma wielki talent epicki... Duży dar narracyjny Samczuka sprawia, że powieść tę czyta się jednym tchem. (*„Biuletyn Pol. Ukr."* 4. VIII. 1935).

„Wśród licznych nowości beletrystycznych na jedno z pierwszych miejsc wybija się powieść młodego Ułasa Samczuka: „Wołyń". Krytyka przyjęła tę książkę bardzo życzliwie, jako jedną z najlepszych w ostatnich latach... Pulsujące życie, wijące się w kartach powieści, absorbuje nas całkowicie". (*„Sygnały"*. 1. X. 1934).

„Під непоказною зверхністю своїх героїв автор шукає і знаходить щось краще, людське і робить їх нам глибоко симпатичними і близькими... У цілім своїм творі проявляє Самчук почуття міри, що спричиняється до гармонійности цілого твору, що захоплює й одушевляє нас". (*„Хліборобський Шлях"* 14. X. 1934).

3184

Рк
5009
8,13
19.95

БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.
I 61485/10

61485
10
Волинь
Галичина
т. II